

**В. М. БУКАЧ
Н. М. БАКЛАНОВА**

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ
КУЛЬТУРИ
(словник-довідник)**

Одеса
Букаєв Вадим Вікторович
2021

**УДК 008: 030(091)(075.8)
Б19**

Друкується за ухвалою Вченої ради
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
від 24 червня 2021 року, протокол № 13.

Автори:

В. М. Букач – кандидат історичних наук, приват-професор;
Н. М. Бакланова – кандидат політичних наук, доцент.

Рецензенти:

М. В. Пальчинська – доктор філософських наук, професор;
Г. В. Воробйова – кандидат історичних наук, доцент.

Букач В. М.

Б19 Теорія та історія культури (словник-довідник): навч. посіб.
для здобувачів вищої освіти / В. М. Букач, Н. М. Бакланова.
Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2021. 288 с.

SBN 978-617-7790-41-8

Словник-довідник містить тлумачення культурологічних термінів і понять, відомості з історії світової та вітчизняної культури, короткі біографічні дані про відомих вчених, які формували теорію культури. Навчальний посібник призначений для здобувачів вищої освіти та педагогічних працівників.

УДК 008: 030(091)(075.8)

© Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського, 2021.
© Букач В. М., Бакланова Н. М., 2021.

SBN 978-617-7790-41-8

Передмова

«Теорія та історія культури» – навчальна дисципліна, яка допомагає здобувачеві вищої освіти зрозуміти культуру як цінність та феномен буття, пізнати найзагальніші закономірності культурної еволюції людства, діалектику розвитку й функціонування світових культур та цивілізацій, опанувати теоретико-методологічні засади та історичні концепції культурологічної діяльності людства. Вона сприяє моделюванню поведінки людини, її орієнтації в соціокультурному просторі, формує світогляд на основі гуманістичного сприйняття дійсності.

Об'єктом навчальної дисципліни «Теорія та історія культури» є історичний, соціальний досвід людей з селекції, акумуляції та використання таких форм діяльності, які утверджуються в системах культурних цінностей, норм, зразків поведінки, традицій та забезпечують колективний характер людської життєдіяльності.

В результаті опанування навчальної дисципліни здобувач вищої освіти має: знати етапи розвитку світової культури та головних її представників; розуміти специфіку світобачення певних культурно-історичних епох; бути знайомим з головними культурологічними концепціями; володіти категоріальним апаратом та користуватися науковою термінологією; формувати плюралістичний підхід до вивчення явищ культури.

Даний словник-довідник містить тлумачення культурологічних термінів і понять, відомості з історії світової та вітчизняної культури, короткі біографічні дані про відомих вчених, які формували теорію культури. Навчальний посібник призначений для здобувачів вищої освіти та педагогічних працівників.

А

АБРИС (нім. *Abriss* – кресленик) – 1) контур предмета, нанесений за допомогою ліній; 2) у поліграфії – контур малюнка і межі ділянок окремих кольорів та півтонів багатокольорового зображення, позначені на прозорому матеріалі (кальці, плюрі) для перенесення контура малюнка на літографський камінь.

АБСТРАГУВАННЯ (від лат. *abstrahere* – відволікати) – змістова операція, філософський і логічний метод «відволікання», що дає змогу переходити від конкретних предметів (елементів) до загальних понять і законів розвитку. Абстрагуванням й узагальненням створено літературознавчі поняття, які фіксують зміст усіх (художня література) чи групи художніх творів (епос, лірика тощо), чи одного елемента (тема, сюжет, алітерація тощо).

АБСТРАКЦІОНІЗМ (від франц. *abstractionisme* – абстрагування, абстрактне мистецтво) – художній напрямок в образотворчому мистецтві ХХ століття, що ґрунтується на абстрагуванні художніх образів від конкретних об'єктів і характеризується формалізацією композиції. Філософсько-естетичною основою є неміметичний принцип художнього мислення, ірраціоналізм, відхід від ілюзорно-предметного зображення, абсолютизація чистого вираження та самовираження митця засобами геометричних фігур, ліній, кольорових плям, звуків. Знайшов яскраве відображення в композиціях та теоретико-поетичних працях В. Кандинського («Про духовне в мистецтві»), у творчості художників Казимира Малевича, Володимира Татліна, Піта Мондріана, Василя Єрмілова, Григорія Гавриленка та ін. Сягнув апогею у 1950-х роках.

АБСУРД (від лат. *absurdus* – безглуздий) – нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії Камю одна з основних категорій, що характеризує життя людини. Поняття, яке демонструє, що світ виходить за межі нашого уявлення про нього. В літературознавстві термін у цьому значенні вживається істориками літератури і критиками, які аналізують поведінку персонажів художніх творів з позицій правдоподібності (твори О. Введенського, Е. Іонеску, С. Беккета, Ф. Дюрренматта, А. Камю, Ф. Кафкі, Л. Керрола, С. Мрожека, В. Набокова, Ж.-П. Сартра, Т. Стоппарада, Е. Олбі, Т. Теллегена, Д. Хармса, Дж. Хеллера). У творах українських літератури, живопису, графіки, рідше – театру проявляється в епізодично-дискретних та цілком безпосередніх і органічних проявах нонсенсу, алогізму, парадоксальності, онтологічного та емпіричного безладдя (роботи живописця та поета Д. Бурлюка, живописця О. Богомазова, актора та режисера Р. Віктюка, живописця О. Голосія, скульптора та живописця М. Епштейна, прозаїка й драматурга Б. Жолдака, живописця Д. Кавсана, графіка й режисера С. Маслобойщикова та ін.)

АВАНГАРДИЗМ (від франц. *avant-garde* – передовий загін) – узагальнюючий термін для позначення новаторських напрямів у художній культурі ХХ століття, для яких характерний пошук нових, нетрадиційних засобів вираження. Виникає у кризові періоди історії мистецтва, коли певний напрям або стиль переживає вичерпаність своїх зображально-виражальних можливостей (творчість поетів та прозаїків: Л. Андрєєва, Л. Арагона, Й.-Р. Бехера, А. Белого, А. Бретона, П. Елюара, А. Зегерс, А. Міллера, В. Невзала, А. Платонова, Л. Селіна, А. Стрінберга; художників А. Бенуа, Ж. Брако, С. Далі, М. Ларіонова, П. Пікассо). Перші вияви авангардизму в українському мистецтві належать до 1910-х років (роботи художників М. Андрієнко-Нечитайло, О. Екстер, скульптора О. Архипенка), Ознаки авангардизму були притаманні театру «Березіль». В 1960–1990-х роках у середовищі українських

композиторів віяння авангардизму втілили В. Сильвестров, Л. Грабовський, І. Карабиць, Є. Станкович. Певні риси авангардизму виявилися у діяльності українських монументалістів І. Марчука, А. Горської.

АВТЕНТИЧНИЙ (від грец. *αὐθεντικός* – справжній) – справжній, достовірний, відповідний оригіналу, першоджерелу

АВТОБІОГРАФІЯ (грец. *αὐτός* – сам, *βίος* – життя, *γράφω* – пишу) – літературний жанр, у творах якого головним героєм є сам автор. Є основою автобіографістики. Цей масив літератури, крім автобіографії, охоплює мемуари (спогади), щоденники, листування, а також автобіографічні художні твори. Текст літературної автобіографії спирається на факти життя автора. У світовій літературі жанр дуже поширений і має давню історію (Юлій Цезар, Августин Блаженний, У. Водсворд, протопоп Аввакум, Ж.-Ж. Руссо, Й.-В. Гете, О. Герцен, Л. Толстой, Б. Франклін, С. Кейсен). У вітчизняній літературі започаткований «Поученієм» Володимира Мономаха. Активно розвивався в ХІХ столітті в українській літературі – твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича, С. Русової, І. Франка та ін. У ХХ столітті переважали художні форми автобіографії: «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Зачарована Десна» О. Довженка, «Розповіді про неспокій» Ю. Смолича. Виняткова роль жанру виявляється у збереженні історичної пам'яті, у самопізнанні людини та нації.

АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА (від грец. *αὐτός* – сам і грец. *κεφαλή* – голова) – православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань. Наразі автокефальними є 15 церков.

АВТОХТОНИ (від грец. *αὐτοχθων* – корінний, місцевий) – місцеве населення країни, приналежне за походженням до певної території. Грецька назва «автохтони» відповідає римській «абorigени».

АВТОХТОННА КУЛЬТУРА (від грец. *αὐτόχθων* – корінний, місцевий) – культура, яка розвивається на певній території настільки довго, що вступає в органічний зв'язок з природними умовами цієї території і не вважається привнесеною ззовні. Автохтонною також вважають культуру, що тяжіє до осідлості – на відміну від маргінальної.

АВТОХТОННІ КУЛЬТИ – прадавні релігійні культи корінного населення певного краю. Є тотемістичними, фетишистськими, анімістичними віруваннями, також включають культ предків, елементи магії. В процесі соціально-економічного й культурного розвитку, ускладнення релігійних систем, як правило, асимілюються світовими релігіями або перетворюються на сикретизовані релігійні модифікації.

АГІОГРАФІЯ (грец. *ἅγιος* – святий і *γράφω* – пишу) – житійна література, присвячена особам, проголошеним святими. Нова християнська ідеологія пропонувала героя, котрий мав змінити руським людям билинних богатирів та язичницьких богів: «Сказаніє і страсть і похвала святую мученику Бориса і Гліба», Антонія Печерського та Феодосія Печерського. Патерики стали зразком за створення свого збірника розповідей про знаменитих монахів Печерської гори у Києві («Києво-Печерський патерик», який є історичним джерелом). Почалося творення історіософського міфу про Руську Землю як державу (за вірець була взята візантійська історіографія).

АГІТАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО (від лат. *agitatio* – приведення в рух, спонукання) – одна з форм художньої діяльності, що використовується з метою ідейно-естетичного впливу на свідомість і почуття людей, висвітлення актуальних проблем суспільного життя, мобілізації широких мас на активну громадську діяльність.

АГОН (від грец. *ἀγών* – змагання) – своєрідне словесне змагання між дійовими особами в еллінських комедіях, завдяки якому розкривається ідейний зміст драматичного твору.

Сучасне мистецтво (модернізм, авангардизм) завдячує нідерландському філософу Й. Гайзінгу за впровадження терміна «агон» у значенні гри, змагання у творчому процесі як визначального принципу становлення світової культури. У драматичних творах Лесі Українки, побудованих на виразних ідейних конфліктах, обмін репліками між персонажами наближається до античного агону («Іфігенія в Тавриді», «Кассандра» та ін.).

АДАПТАЦІЯ КУЛЬТУРНА (від лат. *adaptatio* – пристосування) – процес і результат свідомого пристосування людської спільноти, соціальної групи чи індивіда до інокультурного середовища задля гармонійного співіснування. Культурну адаптацію зазвичай проходять національні меншини, мігранти і біженці, особи, що працюють за кордоном та ін. В основі процесу закладений принцип комплементарності — взаємодоповнення життєвих настанов і стереотипів поведінки. Передбачає, що суб'єкт позитивно ставиться до іншої культури, охоче навчається жити й діяти за її правилами при збереженні власної культурної ідентичності, в цьому вона відрізняється від асиміляції.

АДЕПТ (від латин. *adeptus* – здобутий) – пристрасний прихильник, послідовник якогось вчення, ідеї, напрямку.

АКАДЕМІЗМ (франц. *académisme*, від *académie* – мистецький навчальний заклад) – 1) напрям, що склався в мистецьких академіях XVI – XIX століть, ґрунтувався на догматичному наслідуванні зовнішніх форм класичного мистецтва; виник в Італії близько 1585 року і сприяв систематизації художньої освіти, закріпленню класичних традицій, що перетворювалися на систему канонів і приписів; 2) художня школа в мистецтві XIX – XX століть, спрямована на збереження і відтворення творчих здобутків своїх попередників, що іноді призводило до догматичного наслідування форм, стильових прийомів, канонів мистецтва

минулих часів, до еkleктизму. Цей термін вживається також на позначення високого рівня наукових і мистецьких рішень (наприклад, твори В. Боровиковського, Г. Семирадського, Ж. О. Д. Негра, П. Делораша, К. Брюллова, О. Іванова, Ф. Бруні, І. Сошенка, Г. Васька).

АКАДЕМІЯ – найменування наукових організацій чи установ, академій наук, а також навчальних закладів. Слово «академія» походить від назви філософської школи, що була створена Платоном близько 395 року до нашої ери і розташовувалася в оливковому гаю біля Афін, названому на честь героя Академа.

А КАПЕ́ЛА (від італ. *a cappella* – у стилі капели; як співають у каплиці) – хоровий або ансамблевий спів без інструментального супроводу.

АКАФІСТ (від грец. *a* – префікс, що означає *заперечення*, і *kaphiso* – сідаю) – гімнографічний твір на честь Ісуса Христа, Богородиці чи іншого святого, який виконувався стоячи. Сформувався у Візантії в IV – VII століттях і поширювався в східнослов'янських землях після прийняття християнства.

АКВАРЕЛЬ (франц. *aquarelle*, від лат. *aqua* – вода) – 1) фарби, що розводяться водою і легко змиваються нею; 2) техніка зображення та різновид образотворчого мистецтва, яка займає перехідне місце між живописом та графікою; 3) живописний твір, для якого характерна прозорість фарб, крізь які просвічують тон і фактура основи (наприклад, паперу), чистота кольору (живописні твори поетів Т. Шевченка та М. Волошина, твори А. Дюрера, А. ван Дейка, К. Лоррена, Дж. Терненра, Р. П. Бонінгтона, Т. Морана, О. Брюллова, О. Бенуа, М. Лапшина, Г. Верейського, О. Кульчицької, О. Шовкуненка, С. Григор'єва, М. Глуценка).

АКВЕДУК – кам'яний або бетонний арочний міст, що служить для прокладання водовідних труб через яри, ущелини, долини річок тощо.

АКИН – поет-імпровізатор у середньоазіатських народів, котрий виконує свої твори під акомпанемент домбри, часто бере участь у пісенних змаганнях, де розігруються елементи епічної драми.

АКМЕЇЗМ (грец. *akme* – вершина, розквіт, вищий ступінь чого-небудь) – модерністська течія в російській поезії початку ХХ століття. Акмеїсти проголосили відхід від символізму з його містицизмом, зашифрованою багатозначністю слова, прагненням повернутися до світу реальності. Естетичними засадами акмеїстів біли самодостатність поетичного слова, основні принципи зводилися до творення елітарної поезії, в центрі якої – людина в її духовних та історичних проекціях. Для творчості поетів-акмеїстів характерна філософська проблематика і відмова від соціальних проблем. Група митців на чолі з М. Гумільовим (Анна Ахматова, М. Кузмін, О. Мандельштам та ін.) утворила «Цех поетів», виступаючи на сторінках часопису «Аполлон».

АКРОПОЛЬ (від грец. *άκρως* та грец. *πόλις* – верхня частина міста) – термін на позначення групи споруд, здебільшого храмового призначення, які зводили в найвищому місці античного міста.

АКСІОЛОГІЧНА концепція культури – культура як «світ втілених цінностей», які реалізує людина внаслідок своєї діяльності. Засновниками її були німецькі філософи та соціологи: Вільгельм Дільтей (1833 – 1911), Вільгельм Віндельбанд (1848 – 1915) та Генріх Ріккерт (1863 – 1936). В. Дільтей, розподіляючи всі науки за своєю методологією на два блоки – науки про дух і науки про природу, вважав що людина може пізнати себе інтуїтивно лише в духовній цілісності з культурою через механізм вироблення певних цінностей. В. Віндельбанд і Г. Ріккерт визначали культуру в проекції цілеспрямованості людини як «творчої істоти», у якій цінність

виступає елементом внутрішньої організації культури як цілісної системи.

АКСІОЛОГІЧНА (ціннісна) функція виражає якісний стан культури як системи цінностей, яка формує в людині певні ціннісні орієнтири й потреби. Людина дає позитивну чи негативну оцінку тим чи іншим предметам і явищам і, відповідно, сприймає їх або відкидає. Із ставлення людини до культурних цінностей можна судити про насиченість або спустошеність її духовного світу.

АКСІОЛОГІЯ (від грец. *ἀξία* – цінність і *λόγος* – вчення, слово) – в мистецтвознавстві і літературознавстві – вчення про художні цінності. Напрямок філософських досліджень, що виникає наприкінці XIX – початку XX століття і вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне тощо.

АКСІОМА (від грец. *ἀξίωμα* – гідність, прийняте положення) – твердження, що при побудові якоїсь теорії приймається за очевидну істину, яка не потребує доказів і на якій ґрунтуються інші твердження.

АКСІОСФЕРА (від грец. *ἀξιος* – достойний, гідний) – стійка суспільна система поглядів, світоглядів, ідеологій тощо, яка об'єднує різноманітні ідеали як еталони людського уявлення та розуміння функціонування культури й природного світу, що дозволяє визначити ціннісне ставлення до предметів речей та явищ.

АКТОР, АКТРИСА (лат. *actor* – той, хто діє), також застаріле: **лицедій** **лицедійка** – виконавець ролей в драматичних, оперних, балетних, естрадних, циркових виставах та кінофільмах, творець сценічних образів.

АКТУАЛІЗАЦІЯ (від лат. *actualis* – дійовий, справжній, нинішній) – використання зображально-виражальних засобів художнього мовлення таким чином, що вони здаються незвичними, одивненими, деавтоматизованими. Це стосується

пожвавлення внутрішньої форми слова, індивідуальних тропів, розмаїтих випадків іронії, гри словами.

АКУЛЬТУРАЦІЯ (від лат. *acculare* – накопичувати + *cultura* – оброблення) – 1) процес, а також результат змін матеріальної культури, традицій, звичаїв і вірувань, що відбуваються при безпосередньому контакті та взаємовпливі різних соціокультурних систем; 2) процес, за допомогою якого, людина чи група однієї культури переходить на практику та цінності іншої культури, зберігаючи при цьому свою власну культуру. Цей процес найчастіше обговорюється стосовно культури меншин, яка приймає елементи культури більшості, як це зазвичай трапляється з групами іммігрантів, які за своєю культурою чи етнічним відмінністю відрізняються від більшості у місці, куди вони іммігрували. Однак акультурація – це двосторонній процес, тому представники культури більшості часто приймають елементи культур меншин, з якими вони контактують. Процес розгортається між групами, де жодна з них не є більшістю чи меншістю. Це може відбуватися як на груповому, так і на індивідуальному рівні, і може відбутися в результаті особистого контакту або контакту через мистецтво літературу чи засоби масової інформації.

АКЦІОНІЗМ (від англ. *action* – дія) – узагальнена назва для «мистецтв дії», в яких твором є жест, розіграна «вистава» або спровокована «подія» - акція. При цьому акціонізм передбачає зміщення акценту з результату творчості на сам процес створення художнього твору, а суб'єктом і об'єктом в ньому є сам художник. Близькими є поняття хеппенінгу, перформансу.

АЛЕГОРІЯ (від грец. *ἀλληγορία* – іносказання) – спосіб двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховування реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями з характерними ознаками прихованого.

АЛМОНД, Габріель (1911 – 2002) – американський політолог, фахівець в області теоретичної та відносної політології. Став популярним завдяки своїм працям з теорії політичної системи та політичної культури. Увів у широкий науковий обіг категорію «політична культура», яку вперше вжив філософ Й. Г. Гердер.

АЛЬБА (прованс. *alba*, букв. – світанок) – поширена форма куртуазної лірики XI – XII століть, строфічна пісня, в якій переважає діалогічне мовлення, таємне побачення рицаря-трубадура з дамою серця – дружиною сеньйора, про неминуче розлучення закоханих на світанку (відомі автори: У. де ла Баккаларія, Б. де Борн та ін.).

АЛЬМАНАХ – неперіодична літературна збірка творів різних авторів, широка за змістом; може упорядковуватися за певною тематикою, жанровими чи стильовими ознаками. вперше з'явилися у Франції в XVI столітті та вже використовували попередній історичний досвід. Попередниками вітчизняних альманахів були «Зборники», «Цвітники» тощо з давньоруської доби. Українські альманахи: «Жіночий альманах», «Луна», «Хвиля за хвилею», «Русалка Дністровая» (XIX століття); «Жовтень», «Київ», «Літературний Донбас», «Харків» (XX століття), «Спадщина Черкащини», «Скіфія», «Поетична топоніміка», «Литаври» (XXI століття).

АЛЬТЕРНАТИВА (лат. *alternus* – поперемінний) – вибір між двома чи кількома суперечливими або взаємовиключними можливостями.

АЛЬТРУЇЗМ (франц. *altruisme*, від лат. *alter* – інший) – безкорисливе служіння людям, готовність пожертвувати своїми потребами та інтересами в ім'я інтересів інших людей. Термін запровадив І. Кант.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (лат. *ambo* – обидва і *valentia* – сила, міць) – двоїстість чуттєвого переживання, яка виражається в тому, що однаковий об'єкт викликає у людини

одночасно два протилежних почуття (наприклад, симпатії й антипатії, любові й ненависті). Звичайно одне з амбівалентних почуттів витісняється й маскується іншим.

АМЕРИКАНСЬКА КУЛЬТУРОЛОГІЯ – як особлива галузь гуманітарного знання характеризується багатоплановістю і синтезує в собі результати досліджень різних сфер культури, зокрема етнографії. Значні успіхи цієї науки наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, накопичення численних даних про різні культури неєвропейських народів стали важливим чинником появи культурології. З'явилися професійні етнографічні описи аборигенів Америки Л. Моргана та Ф. Боаса, під впливом діяльності якого виникла одна з провідних національних шкіл – антропологічна. Культурна антропологія містить: етнографію для вивчення й опису специфіки окремих культур; етнологію для порівняльно-історичного аналізу культур; культурну лінгвістику; первісну археологію; теоретичну антропологію. До американської школи культурної антропології належали учні Ф. Боаса – Р. Бенедикт, М. Герсковіц, А. Л. Кребер, М. Мід, Е. Сепір, В. Гуденаф та ін., переважно етнологи. Символічна школа відома ім'ям Л. Вайта (Уайта). Незалежно від В. Оствальда (німецького філософа, фізика) Л. Вайт повернувся до тлумачення терміну «культурологія», вводячи його в контекст антропологічних досліджень про культуру. Його праця «Наука про культуру» (1949 р.) сприяла виділенню культурології в окремий напрям досліджень, поставила питання про необхідність визначення предмету культурології як науки та започаткувала цілісний підхід до вивчення культурних явищ. Е. Кассір розвивав символічну концепцію культури на основі здатності людей до масової, систематичної і постійної символізації. В подальшому Д. Белл – соціолог і публіцист – засновав теорію постіндустріального (інформаційного) суспільства. Т. Парсонс – соціолог, лідер напрямку структурного функціоналізму, один із засновників соціальної антропології та теоретичної соціології. А. Крюбер, К. Клакхон розвивали антропологічні концепції культури.

АМОРАЛІЗМ – (грец. *a* – префікс, що означає заперечення, і лат. *moralis* – моральний) – заперечення будь-якої моралі, нігілістичне ставлення до моральних норм. Прагнення стати «по той бік добра і зла» (Ф. Ніцше).

АМПІР (від франц. *empire* – імперія) – стиль у європейській архітектурі й декоративному мистецтві, що найяскравіше проявився в часи імперії Наполеона I. Для архітектурних витворів ампіру характерні підкреслена монументальність із лапідарними площинами стін, що контрастують із колонами доричного, тосканського, іонічного ордерів та скульптурними вставками. Пам'ятки ампіру: забудова вул. Ріволі (1805, архітектори Ш. Персьє, П. Фонтен); Вандомська колона (1810, архітектори Ш. Лепер, Ж. Гондуен); арки тріумфальні на пл. Каррузель (1806–1808, архітектори Ш. Персьє, П. Фонтен), на площі Етуаль (тепер Шарля де Голля, 1806–1837, архітектор Ж. Ф. Шальгрен) та церква Мадлен (1807, архітектор П. Віньйон) – усі в Парижі. У французькому живопису представниками ампіру є Ж. Л. Давід, А. Аппіані, Ф. Жерар, А. Л. Жироде, а в скульптурі – А. Канова. Ампір вплинув на стилістику пізнього класицизму в інших європейських країнах – Австрії (пропілеї палацу Гофбург у м. Відні 1818–1824 рр., архітектор П. Нобілі, Л. Каньйола), Великої Британії (лондонські церкви 1-ї третини XIX століття архітекторів Р. Смерка, Дж. Стоуна, В. Інвуда), Пруссії (творчість архітектора К. Ф. Шинкеля), Італії (Форум Бонапарта в Мілані, 1806 р., не завершено), Бельгії, Данії, США, Росії. За пізнім класицизмом на теренах Російської імперії закріпилося найменування «російський ампір», прикладом якого є будинок Головного штабу на Двірцевій площі у м. Санкт-Петербурзі (1819–1829 рр., архітектор К. Россі). Певні риси ампіру притаманні архітектурі України 1-ї третини XIX століття – у витворах, пов'язаних із замовленнями російської імперської влади або її вищих сановників: ансамбль Круглої площі в

Полтаві (1805–1840 рр., архітектор М. Амвросимов та ін.) з Пам'ятником Слави в центрі (1805–1811 рр., архітектор Ж.-Ф. Тома де Томон, скульптори Ф. Щедрін, І. Мартос, І. Гордєєв); ансамбль Напівкруглої площі на Приморському бульварі в Одесі (1827–1829 рр., архітектори А. Мельников, Ф. Боффо, Ф. Шаль) з пам'ятником герцогу А. де Рішельє (1827–1828 рр., скульптор І. Мартос, архітектори А. Мельников, Ф. Боффо); ансамбль Воронцовського палацу в м. Одесі (1824–1829 рр., архітектор Ф. Боффо).

АМУЛЕТ, талісман (від лат. *amuletum* – ладанка, привісок) – предмет, якому приписують надприродню здатність відвертати від його власника хвороби, біду.

АМФІТЕАТР (від грец. *αμφι* – з обох сторін, *θεάτρον* – місце для глядачів) – 1) у стародавніх греків та римлян – споруда для видовищ, в якій місця для глядачів здійсмалися півколом; 2) у театрах – місця за партером або у верхньому ярусі, які розташовані півколом, що підноситься.

АНАЛІЗ – метод пізнання, що полягає в розчленуванні цілого на частини. Подумкове або фактичне розчленування цілого на складові. Протилежність аналізу – синтез.

АНАЛІЗ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ – сукупність способів і прийомів дослідження, спрямованих на вивчення культури як цілісності та специфічної функцій і модальності людського буття.

АНАЛОГІЯ (від грец. *ἀναλογία* – відповідність) – умовивід про наявність певних ознак на підставі фіксації подібності якихось предметів та явищ. Аналогія не має суттєвого доказового значення не лише тому, що її висновок лише можливий, а й тому, що ступінь цієї можливості може бути незначним внаслідок випадкової схожості або фіксації несуттєвих ознак об'єктів. Аналогія лежить в основі моделювання.

АНАХРОНІЗМ (від грец. *ana* – назад, *χρόνος* – час) – 1) пережиток старовини, застарілий погляд або звичай; 2) хронологічна неточність, помилкове віднесення події, явища якої – небудь однієї епохи до іншої; 3) анахронізм (гіперманьєризм) – одна з течій постмодерністського живопису, що пропонує авторську інтерпретацію мистецтва минулого, повернення до старих, перед модерністських форм, історичних традицій і стилів мистецтва.

АНДЕГРАУНД (від англ. *Underground* – підпілля) – нелегальне, яке не підтримується або навіть переслідується офіційною владою явище художньої культури. У 40-х роках ХХ століття термін вживався на позначення некомерційних фільмів. Пізніше почав використовуватися до певних напрямів інших видів художньої культури.

АНЕКДОТ (від грец. *τὸ ἀνέκδοτον* – невиданий) – коротка усна оповідь гумористичного чи сатиричного гатунку з дотепним фіналом. Вперше цей термін вжив Прокопій Кесарійський («Таємна історія», VI століття). Схильний розгортатися в новелу (Дж. Боккаччо, А. Чехов, Остап Вишня та ін.). Сюжети анекдоту постійно використовував у своїх співомовках С. Руданський.

АНІМАЛІСТИКА (лат. *animal* – тварина) – художнє зображення тварин, птахів, комах, рослин та ін. у живописі, скульптурі, графіці декоративно-прикладному та народному мистецтві крізь призму людського світовідчуття, надання їм властивостей людського характеру. Яскравими прикладами анімалізму вважаються фольклорні твори, передовсім казки про твари птахів. Чудові своєю життєвістю зображення тварин зустрічаються вже в пізньому палеоліті. Значне місце посідає А. у мист-ві давніх народів Центр. Америки, Китаю, Індії, Ірану, Ассирії, Єгипту (культові образи змії, орла, слона, мавпи, корови, дракона, тигра, лева, численні божества з люд. тілом та головою тварини), а також антич. Греції та Риму («Вовчиця з

Капітолію», V століття до нашої ери; «Лаокоон», 27 рік до нашої ери; твори на теми міфів про подвиги Геракла та ін.). Художників, які працюють в цьому жанрі називають анімалістами. У європейському мистецтві перші анімалісти з'явилися в Голландії в XVII столітті (А. Кейп, П. Поттер та ін.), пізніше – у Франції (А.-Л. Барі, К. Тройон), Німеччині (П. Мейєргейм), Швейцарії (Дж. Сегантіні). В Росії видатними анімалістами XIX століття були скульптори П. Клодт (скульптурні групи на Анічковому мосту в Санкт-Петербурзі), Є. Лансере («Святослав на шляху до Царгорода»). Багато уваги зображенню тварин приділяли П. Соколов, М. Сверчков, В. Сєров, у XX столітті – В. Ватагін. Витоками анімалістичного жанру на території України є гравіровані анімалістичні малюнки на плитах пісковика в гротах Кам'яної Могили поблизу м. Мелітополя. У професійному українському мистецтві XIX – початку XX століття анімалістичний жанр посів особливе місце. Йдеться і про твори Т. Шевченка, де зображення тварини часто мають закінчену анімалістичну композицію (офорт «Видубицький монастир у Києві» з серії «Живописна Україна»). Анімалістичний жанр виявляється також і в роботах С. Світославського («Воли на пашні», 1891 р.), С. Васильківського («Козача левада», 1893), К. Костанді («Гуси», 1895 р.). Реалізмом позначено зображення тварин у станкових творах Л. Позена. Романтичні тенденції в українському анімалістичному жанрі виразно простежуються в монументальній пластиці модерну (скульптурне оформлення будинку архітектора В. Городецького, 1902–1903 рр.; фігури левів перед будинком Національного художнього музею України, 1897–1900; обидва – у м. Києві, скульптор Е. Сая). Становлення анімалістичного жанру в графіці XX століття пов'язано з творчістю Г. Нарбута (малюнки «Української абетки», 1917). Глибокий зв'язок із образною побудовою народної картини притаманний анімалістичним композиціям

Т. Бойчука, графічний лаконізм – творам О. Павленко, К. Гвоздика, С. Конончука. Традиції анімалістичного жанру продовжили В. Аверін, В. Литвиненко, Г. Глікман, Ю. Рубан, Я. Ражба, В. Клоков, О. Рапай-Маркиш, С. Кошелев та інші.

АНІМІЗМ (від лат. *anima* – душа) – віра в існування у матеріальних об'єктів і процесів надприродних двійників, віра в душу і духів людського тіла, тварин, знарядь праці, війни, хвороби тощо. Термін “анімізм” вперше був застосований німецьким хіміком і фізіологом Г. Е. Шталем (1600 – 1734); у науковий обіг був уведений англійським антропологом Е. Б. Тайлором (1832 – 1917), котрий вважав, що анімізм – це мінімум будь-якої релігії.

АННАЛИ (лат. *annales* від *annus* – рік) – найдавніша форма фіксування найзначніших подій за роками. Відомими є єгипетські, асирійські, перські, китайські, римські аннали. У середньовічній Європі термін вживався як назва хронічки, за Київської Русі та козащини – літописи.

АНСАМБЛЬ (від франц. *ensemble* – сукупність) – 1) взаємоузгодженість, гармонічне сполучення частин, що складають ціле; 2) в архітектурі та містобудуванні – цілісність композиції, гармонійна єдність споруд, творів монументально-декоративного мистецтва, зелених насаджень; 3) художня узгодженість виконання будь-якого твору (драматичного, музичного тощо).

АНТИ (венеди) – найдавніша назва слов'ян, під якою згадуються в античних джерелах.

АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ – погляди, а також суспільний рух, спрямовані проти світських привілеїв церкви та її впливу на різні сфери позацерковного життя (політику, економіку, культуру, освіту тощо).

АНТИУТОПІЯ – зображення у художній літературі наслідків, пов'язаних з експериментуванням над людством задля його «поліпшення», певних соціальних ідеалів. Може

тракуватись і як заперечення утопічних прожектів, якими захоплювалися Т. Мор, Ф. Бекон, Т. Кампанелла та ін. Першим таким твором вважається «Левіафан» Т. Гоббса (1651 р.).

АНТИЧНА КУЛЬТУРА – культура держав, що сформувалися з III тисячоліття до нашої ери по V століття нашої ери на теренах Середземноморського регіону періоду архаїчної Греції, доби еллінізму та доби Римської республіки. Рівень розвитку і ступінь впливу на подальшу історію надають культурі Стародавньої Греції і Стародавнього Риму виключного характеру. В античному світі досягли розквіту всі, без винятку, сфери культури – освіта, наука, література, мистецтво. Творчість античних авторів і в науці, і в мистецтві мала гуманістичний характер, в її центрі була людина, її фізичне й духовне життя. Шедеври, створені античними письменниками, скульпторами і драматургами, стали в подальшому сприйматися як класичні, як неперевершені і гідні наслідування зразки. Давньогрецька і латинська мови є базою сучасної наукової термінології. Становище вільних людей в античних державах принципово відрізнялося від інших давніх суспільств. Виникла демократія, громадяни користувалися політичними правами, брали участь в управлінні державою. Хоч не можна забувати і про те, що античне суспільство було рабовласницьким. Раби відігравали істотну роль в економіці давньогрецьких держав, робили свій внесок в їх розквіт, на певному етапі римської історії навіть стали основною продуктивною силою

АНТИЧНА КУЛЬТУРА У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І – культура, яка з'явилася разом із прибулими сюди стародавніми греками. Згодом зазнала римського впливу, ще пізніше – візантійського. Існувала від 2-ї половини VII століття до нашої ери до 1-ї чверті VI століття нашої ери. Виділяють 5 етапів розвитку: архаїчний (2-га половина VII – 1-ша чверть V століття до нашої ери);

класичний – максимальний розвиток власне еллінських традицій (5–30-ті роки IV століття до нашої ери); елліністичний – формування греко-варварських традицій (30-ті роки IV – середини I століття до нашої ери); римський (середина I століття до нашої ери – 70-ті роки IV століття нашої ери); пізньоантичний – проникнення візантійських традицій (до 1-ї чверті VI століття нашої ери). У духовній сфері антична культура Північного Причорномор'я характеризується багатобожжям, наявністю письменності, лічби, розвитком філософії, держави та права, історії, музики, театру, драматургії, мистецтва, зокрема – архітектури, скульптури, живопису, розписного керамічного посуду, торетики (художньої обробки металу), коропластики та ін. Матеріальна культура представлена залишками міст – житлових кварталів, захисних споруд, храмів, вівтарів, некрополів, керамічної тари та посуду, розвиненими знаряддями праці для різноманітних ремесел: гончарного, будівельного, залізобного, металообробного, ткацького, прядіння та ін.

АНТИЧНЕ МИСТЕЦТВО (від лат. *antiquus* – давній) – назва давньогрецького і давньоримського мистецтва, виникла в епоху Відродження. Характерними рисами є антропоморфізм, міфологізм, космополітизм.

АНТИЧНІСТЬ (від лат. *antiquus* – давній) – у широкому сенсі термін, рівнозначний «старовині», у вузькому і більш вживаному значенні – культурно-історична епоха, історія і культура Стародавньої Греції і Давнього Риму. Дала людству багату міфологію, Гомера, визначних трагіків – Есхіла, Софокла, Еврепіда, комедіографа Арістофана, поетів – Горация, Вергілія, Овідія, літературознавця і філософа Арістотеля, «батька історії» Геродота, високі зразки ораторського мистецтва (Цицерон), започаткувала розвиток низки літературних жанрів. Давні греки і римляни створили еталонні зразки духовної культури, дали повчальні уроки гуманізму.

АНТОЛОГІЯ – збірка найхарактерніших творів кількох письменників певного жанру чи літературного періоду

АНТРЕПРИЗА (франц. *entreprise* – підприємство) – форма організації театральної справи, у якій приватний підприємець збирає акторів для участі в спектаклі (на відміну від репертуарного театру з постійною трупкою).

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грец. *ανθρωπος* – людина і *γενεσις* – походження) – 1) процес формування людини, переходу від тварини до розумної істоти (*Homo Sapiens*); 2) розділ антропології – вчення про походження людини.

АНТРОПОЛОГІЧНІ (функціональні) концепції культури ґрунтуються на висновку Едварда Барнетта Тайлора (1832 – 1917) про культуру як біологічну природу людини та її безпосередню адаптацію до умов навколишнього середовища. Названі концепції розглядаються в працях їх засновників – англійського етнографа та соціолога Броніслава Малиновського (1884 – 1942), французького етнографа та соціолога Клода Леві-Стросса (1908 – 1991), американських антропологів Алфреда Крюбера (1876 – 1960), Клайда Клакхона (1905 – 1960) та ін.

АНТРОПОЛОГІЯ (від грец. *ανθρωπος* – людина, *λογος* – наука) – наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток. У визначенні того, що таке людина, філософська антропологія зробила три відкриття: 1) людина – тварина, яка винайшла символи й існує в їхньому світі (Е. Кассіер); 2) людина – істота вільна, відкрита, яка знаходиться ще у становленні й формуванні (М. Шелер); 3) людина – це утаємничений зв'язок макро- й мікрокосма, істота, що не лише раціонально мислить і діє, а й медіумічна (М. Бердяєв). Сучасна наука прагне виявити індивідуальність й унікальність людської особистості, її творчих можливостей, сенсу існування. Антропологічні дослідження в Україні проводяться з 2-ї половини XIX століття (роботи

П. Чубинського, Ф. Вовка, О. Алешо, Р. Єндика, В. Дяченка, Є. Данилової, Р. Старовойтової, В. Дяченка та ін.).

АНТРОПОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – наука про матеріальну і духовну культуру людини, досліджує культурні процеси та їх результати, передусім у давні часи, хоча цікавиться також культурами новітніми і сучасними. Антропология культури висуває на перший план питання динаміки культури, механізми її передавання від покоління до покоління. Завдання антропологии культури – побудувати теорію людини як творця і носія культури - вимагає враховувати мінливість її сутності у конкретно-історичному багатоманітті культур, прагне у аналізі людини спиратись не лише на біологію і психологію, але й на філологію, мистецтвознавство, історію, соціологію і телеологію.

АНТРОПОМОРФНИЙ – дослівно людиноподібний, що надає явищам навколишнього світу людських якостей.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (від грец. *ἄνθρωπος* – людина та лат. *centrum* – центр) – це різновидність телеології, філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, що в ньому відбуваються, що вона створена Богом «за своїм образом і подобою». Принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови. Термін було вперше вжито в добу Відродження. Суть його полягає в тому, що центр Всесвіту переноситься від проблем світобачення до конкретних проблем людини.

АПОКАЛІПСИС – поширена назва заключної, найзагадковішої книги Нового заповіту «Об'явлення св. Івана Богослова». Належить до так званих «пророцьких книг». В «Об'явленні св. Івана Богослова» йдеться про «останні часи» на Землі, дні Божого Суду над людьми. Ідеї, думки, образи «Апокаліпсису» активно використовуються у творчості художників та письменників багатьох країн і поколінь.

АПОКРИФИ (від грец. *ἀπό-κρυφος* – таємний, прихований) – твори на біблійні теми християнської літератури і фольклору, які не визнані церквою канонічними і заборонені нею. Велика група християнського епосу, пов'язана із сюжетами Святого Письма, Життями Святих, версіями першопочатку світу. Існували у рукописному вигляді. Також вживається у значенні: твір або повідомлення недостовірне, сумнівного походження.

АПОЛЛОНІВСЬКЕ та **ДІОНІСІЙСЬКЕ** – терміни філософії культури Ф. Ніцше. Вперше були використані у праці «Народження трагедії з духу музики» (1872 р.). Є виразом двох типів культури та принципів буття, що їх несуть у собі постаті Аполлона та Діоніса. Аполлонівське начало – сонячне, раціональне, цілеспрямоване та врівноважене. На відміну від нього, діонісійське – темне, ірраціональне, невірноважено-оргіастичне та хаотичне.

Ф. Ніцше вважав, що європейська культура надмірно захопилася аполлонівським, втрачаючи життєве поривання, яке несе діонісійське. Він закликав до пробудження діонісійського імпульсу європейського світу. Саме це, на його думку, може привести до появи «надлюдини». Поділ людського буття на аполлонівське та діонісійське є продовженням опозиції «класичне – романтичне», яка була окреслена у романтизмі. Поняття мали значний вплив на розвиток філософії культури ХХ століття – особливо в її екзистенційному та персоналістичному виявах.

АПОСТОЛ (від грец. *ἀπόστολος*, – посланець) – у Новому Заповіті звання дванадцяти найближчих послідовників, учнів Ісуса Христа. У ранньому християнстві термін позначав бродячих проповідників християнства.

«**АПОСТОЛ**» – одна з перших в Україні друкована книга, створена у Львові в 1573–74 роках друкарем Іваном Федоровим. Містить діяння і послання апостолів. Книги, що скорочено називаються «апостолами», належать до богослужбних і є пам'ятками ранньохристиянської

писемності. Львівський «Апостол» в основному повторює текст московського «Апостола» (1564 р.) І. Федорова, але його правопис наближений до вживаного в Україні.

АПОФЕОЗ – заключна урочиста масова сцена святкової концертної програми, яка ушляхлює народ, героя, громадську подію. У давні часи – обряд воздавання божеських почесностей герою, імператору.

АПРІОРИ (від лат. *a priori* – з попереднього) – незалежно від досвіду, без урахування фактів. Ідеї чи форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції природжених ідей. Протилежним до апріорі є поняття апостеріорі.

АПСИДА (АБСИДА) – (від грец. *ἀψίς, ἀψῖδος* – склепіння) – виступ будівлі, здебільшого півкруглий в плані (зовні іноді багатокутний або квадратний), перекритий півкуполом або зімкнутим півсклепінням. Вперше абсиди з'явилися в давньоримських базиліках. У християнських церквах абсида – вівтарна частина, яка орієнтована зазвичай на схід.

АРАБЕСКА – орнамент, заснований на нескінченному повторюванні геометричних і стилізованих рослинних (листя, квітів) мотивів. Набув поширення в європейському мистецтві як наслідування арабського стилю.

АР БРІУТ (від франц. *Art Brut* – грубе, необроблене мистецтво) — мистецтвознавчий термін на позначення творчості непрофесійних митців. Запроваджений у середині ХХ сторіччя французьким художником Жаном Дюбюффе для опису зібраної ним колекції картин, малюнків і скульптури, створених непрофесійними майстрами, які були маргіналами суспільства: душевнохворими, інвалідами, ув'язненими, одинаками тощо. Інколи сюди ж відносять дитячу творчість. У

сучасному мистецтві «Ар брут» є частиною більш широкого напрямку – мистецтва аутсайдерів.

АР ДЕКО (від франц. *art déco* – дослівно декоративне мистецтво) – мистецька течія першої половини XX століття. З'явилася і розвивалася в архітектурі, декоративному мистецтві, моді та живописі. Є синтезом модернізму і неокласицизму. Ар деко притаманні етнічні геометричні візерунки, багатство кольорів, коштовні сучасні матеріали (слонова кістка, крокодилова шкіра, рідкісні породи дерев, срібло тощо). Справив значний вплив на кубізм, конструктивізм і футуризм.

АРЕАЛ КУЛЬТУРНИЙ (від лат. *area* – площа або ділянка, простір) – зона територіального поширення певних локальних культурних типів і рис (ареал індо-буддійської культури; ареал політичних культур, заснованих на традиціях римського права тощо).

АРТЕФАКТ (від лат. *arte* – штучно та *factus* – зробленими) – предмети і продукти матеріальної і духовної культури, штучно створені людиною.

АРТЕФАКТ КУЛЬТУРНИЙ (від лат. *artefactum* – вироблений) – інтерпретативне втілення будь-якої культурної форми в конкретному матеріальному продукті, поведінковому акті, соціальній структурі, інформаційному повідомленні або оціночному судженні. Всяка культурна форма як зразок вирішення завдання щодо задоволення якої-небудь групової або індивідуальної потреби (інтересу) людей може бути реалізована в безлічі культурних артефактів, що представляють собою практичні акції та їх матеріалізовані результати (у тому числі інтелектуальні, образні) для задоволення відповідних потреб.

АРХАЇЧНА КУЛЬТУРА – ранній етап у розвитку культури будь-якого стилю. Культура цього періоду характеризується синкретизмом.

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

– археологічні знахідки доводять формування поліфонічного фундаменту культури українських земель (доба **енеоліту**); склалися три основних культурно-географічних зони: 1) степова причорноморська, або південноукраїнська зона (ямна культура); 2) лісова та лісостепова культурна зона (середньостогівська культура); 3) правобережна степова зона (трипільська культура). **Бронзовий й залізний віки** (I тисячоліття до нашої ери), коли розпочалася нова хвиля експансії кочових племен, які домінували в культурному просторі українських земель. Цю добу умовно поділяють на три періоди: кіммерійський (IX–VIII століття до нашої ери), скіфський (VII–II століття до нашої ери), сарматський (II століття до нашої ери – IV століття нашої ери). Значний внесок у культурний полілог, що склався у давні часи на теренах України, зробила **антична культура**. Формування слов'янської культури відбувається у римський період, про що свідчить **зарубинська та черняхівська** археологічні культури.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МЕТОД культурологічних досліджень – метод, який на підставі аналізу матеріальних предметів, добутих під час розкопок, дає вченому можливість зробити висновки про загальний стан культури.

АРХЕТИП (від грец. *ἀρχέτυπον* – початкове зображення) – прообраз, первісна форма, взірець. В аналітичній психології К. Юнга поняття архетипу співвідноситься з безсвідомою діяльністю людей. Архетип – це вроджені психічні структури, котрі є результатом історичного розвитку людства. За К. Юнгом, архетипи слугують живильним ґрунтом творчо-продуктивної, у т. ч. і художньої уяви та фантазії; втілюються у сновидіннях, міфах, казках, виступають вихідним матеріалом для художньої літератури і мистецтва.

АРХЕТИПИ КУЛЬТУРНІ – 1) незмінні за своєю сутністю й інваріантні в часових вимірах базисні елементи культури, що формують константні моделі духовного життя; 2) стійкі структури обробки, зберігання та репрезентації колективного досвіду, що забезпечують спадкоємність та єдність загальнокультурного розвитку.

АРХІТЕКТУРА (від грец. *αρχιτεκτονική* – будівництво) - 1) будівельне мистецтво, проектування й будівництво споруд; 2) мистецький характер споруди.

АРХІТЕКТУРА ЛАНДШАФТНА – 1) вид мистецтва, що займається формуванням довкілля шляхом активного використання природних елементів ландшафту (клімат, рельєф, вода, рослинність, тваринний світ); 2) обов'язковий елемент містобудування – організація гармонійного поєднання населених місць із природним каркасом, формування відкритих просторів міст як комплексних зелених зон, що складаються з внутрішніх (парки, сади, сквери, бульвари) і зовнішніх (лісо-, гідро-, луго-, агропарки, захисні зони тощо) елементів. Вирішує питання теорії і практики формування ландшафтних міст і міжселищних територій, а також великих природних об'єктів: національних парків, заповідників, заказників тощо. Світовими шедеврами є палацово-паркові ансамблі Версалью, Петергофу, Павловська, резиденція австрійських імператорів Шенбрунн та ін. В Україні видатними зразками ландшафтного мистецтва є Уманський парк «Софіївка» (1796 р.), парк «Олександрія» у Білій Церкві (1797 р.), Тростянецький парк на Чернігівщині (1834 р.) та ін.

АРХІТЕКТУРНИЙ СТИЛЬ – історично складена сукупність художніх засобів та прийомів, які проявляються в способах організації простору, виборі характерних для певної епохи архітектурних форм, їх пропорцій та декоративного оздоблення.

АРХІТЕКТУРНІ ОРДЕРИ — система архітектурних засобів і прийомів композиції, вигадана в часи стародавньої Греції. Ця система виражається певною структурою й художньо-образним виявом складових частин стояково-балкової конструкції будівлі. Основні різновиди архітектурних ордерів – доричний, іонічний, корінфський. Архітектурний ордер складається з трьох основних частин: колони, її підніжжя – стилобата й антаблемента, що спирається на колону. Колона (крім доричної) має базу і завершується капітеллю. Антаблемент складається з архітрава, фриза й карниза.

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. *assimilation* – засвоєння, освоєння) – 1) один з типів акультурації – процес, в результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою первісно існуючу культуру і засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якою вони знаходяться у безпосередньому контакті; 2) політика домінуючої національної групи щодо етнічних меншин, що спрямована на штучне придушення їх традиційної культури та створення таких соціокультурних умов, при яких участь меншин в інституційних структурах домінуючої групи опосередковується їх прийняттям культурних патернів даної групи.

АСКЕТИЗМ, аскеза (від грец. *ασκεσις* – вправа) – 1) спосіб життя, що полягає в добровільній відмові від життєвих благ та задовольень, крайньому обмеженні життєвих потреб; 2) релігійне подвижництво; 3) учення і практичний метод досягнення моральної досконалості шляхом саморегуляції людиною своїх тілесних потреб, обмеження і пригнічення чуттєвих потягів та бажань.

АСОЦІАТИВНЕ УЯВЛЕННЯ В МИСТЕЦТВІ – здатність особистості асоціативно співвідносити предмети й явища навколишнього світу, продуктивно конструювати через уявлення їх нові, нетривіальні зв'язки, що відрізняються

багатозначністю та відсутністю звичних шаблонів і стереотипів сприйняття.

АСОЦІАЦІЯ (від лат. *associo* – пов'язую) – спосіб досягнення художньої виразності, що ґрунтується на виявленні зв'язку чуттєвих образів, які виникають у процесі безпосереднього відображення дійсності, з уявленнями, які зберігаються в пам'яті або закріпленні в культурно-історичному досвіді.

АТЕЇЗМ (від грец. *ἄθεος* – безбожний) – 1) ментально-світоглядна установка, що програмно альтернативна теїзму, яка ґрунтується на запереченні існування Бога, богів, надприродного, відкидання будь-яких форм традиційної релігії, її інституцій і практик; 2) кладник послідовного матеріалістичного світогляду, система поглядів і переконань у природному характері всіх явищ, процесів, подій у Всесвіті, суспільстві, людському житті; відкидання релігійно-містичних уявлень про світ. Виділяють атеїзм Демокріта, Епікура, Лукреція (античність); європейських філософів-матеріалістів (Б. Спінози, Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка); раціоналістів – просвітителів XVIII –XIX століть (П. Гольбаха, К.-А. Гельвеція, Д. Дідро, Л. Фейєрбаха); російських революціонерів демократів (В. Бєлінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова), атеїзм марксизму-ленінізму. Сучасний атеїзм розглядає релігію як віртуальну свідомість.

АТЛАНТ – скульптурний елемент в архітектурі будівлі, що має конструктивне значення – опора у вигляді чоловічої фігури, яка підтримує балочне перекриття замість стовпа або колони. Назва прийшла з давньогрецького міфу, згідно з яким титан Атлант, що стоїть на західній околиці землі, тримає на своїх плечах небесне склепіння в покарання за участь у битві проти богів. Фігури атлантів особливо часто використовувалися

в архітектурі бароко (наприклад, будинок Фальц-Фейнов в Одесі арх. Л. Влодека).

АУДІОВІЗУАЛЬНА КУЛЬТУРА – область культури, що пов'язана із сучасними технічними засобами й передачі зображення та звуку (кіно, телебачення, відео, системи мультимедіа тощо).

АФІША – ізографічне видання, що містить інформацію про певний культурний захід.

АФОРИЗМ – короткий влучний оригінальний вислів, узагальнена, глибока думка, виражена в лаконічній формі, подеколи несподівано парадоксальній («Поспішай повільно» – Октавіан Август; «Мудрець мусить і з гною вибирати золото», «Краще голий та правдивий, ніж багатий та беззаконий» – Григорій Сковорода).

Б

БАЗИЛІКА (з грец. *βασίλική* – царський дім, палац) – витягнута прямокутна в плані споруда, розділена вподовж колонами на 3-5 частин – нефів. Середній неф вищий за бокові. У формі базиліки будували християнські храми.

БАЗОВА ОСОБИСТІСТЬ – фундаментальна традиційна персоналія в культурі, що є утримувачем етнокультурних архетипів і носієм нормативно-колективних моделей поведінки.

БАЙКА – один з різновидів ліро-епічного жанруЮ невеликий алегоричний, здебільшого віршований твір повчального змсту, з яскраво вираженою мораллю. Це оповідання, дійовими особами якого, поряд з людьми (точніше – схематичними фігурами людей), виступають тварини, рослини, неживі предмети, котрі уособлюють певні ідеї та людські характери. Розповідь, як правило, супроводжується на початку або в кінці твору прямо сформульованим афористичним моралістичним висновком, що надає оповіданню алегоричного звучання. Невід’ємними особливостями є комізм і сатира. Відомими авторами є Езоп, Валерій Бабрій, Федр, Авіан, Жан де Лафонтен, Александр Сумароков, Людвиг Хольберг, Іван Дмитрієв, Іван Крилов, Басента Могель, Сергій Михалков. Зразки байок зустрічаються в шкільних риториках Митрофана Довгалецького, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського. Нову літературну байку в Україні започаткував Григорій Сковорода «Баснями харьковськими» (1753 – 1785 рр.), збагатили жанр Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Леонід Глібов, Борис Грінченко, Микита Годованець, Павло Глазовий.

БАЛАГАН – тимчасовий дерев’яний театр для театралізованих видовищ під час Великодня, поширений в

Україні та Росії XVIII – XIX століттях. В репертуарі балаганів – арлекінади, інтермедії, блазнювання, пантоміми тощо.

БАЛАДА (франц. *ballade*, від прованс. *balada*, від *balar* – танцювати) – ліро-епічний пісенний твір з гостро драматичним сюжетом фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового ґатунку, що виражає з точки зору народної моралі трагічні конфлікти, породжені надзвичайними чи фантастичними подіями, вчинками та фатальними збігами обставин в особистому, сімейному чи суспільному житті звичайних людей. Від початку свого існування (XII–XIII століття) була любовною піснею до танцю, поширювалася у Провансі. Класичні зразки жанру залишив французьких поет і композитор Гійом де Машо, галісійський трубадур Айрас Нунеса, французькі поети Е. Дешан, К. Пізанська, Ф. Війон. Балади писали поети Р. Бернс, Т. Кемпбел, Р. Сауті, Ж. де Лафонтен, В. Гюго, Й. В. Гете, Г. Гейне, Г. Каменєв, В. Жуковский, М. Лермонтов, О. Фет; пісенні балади – композитори Р. Шуман, Ф. Шуберт, Р. Шуман, О. Верстовський, О. Бородин, Р. Вагнер; інструментальні балади – композитори Ф. Шопен, Ф. Ліст, Й. Брамс, Е. Гріг, М. Метнер та ін. Значнішого поширення набула у поетів-романтиків П. Гулака-Артемовського, П. Білецького-Носенка, Л. Боровиковського, І. Вагилевича, М. Костомарова, А. Метлинського, Т. Шевченка («Причинна», «Утоплена», «Русалка», «Лілея») та ін. Вивершенням розвитку жанру в Україні є твори П. Куліша, С. Руданського, Ю. Федьковича, Я. Щоголіва, Б. Грінченка та ін., що зберігають ту жанрову визначеність, якої набула вона у творчості романтиків. У XX столітті баладні поезії (М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина, Є. Маланюк, В. Свідзинський, Л. Первомайський та ін.) поволи втрачають жанрову чіткість, проте фабульна оповідність, лірична емоційність та іноді елементи драматичної форми є їх достатніми атрибутивними ознаками. В українській музиці до балади зверталися М. Вілінський, С. Людкевич, Б. Лятошинський,

БАЛЕТ (від італ. *ballare* – танцювати) – вид сценічного мистецтва, танцювальна театральна вистава, у якій музика поряд з танцем відіграє важливу роль у розвитку сюжету і створенні відповідного настрою; синтетичний вид сценічного мистецтва, в якому зміст вистави розкривається в основному засобами танцю, міміки і музики. Початком професійного балету вважається 1581 рік, коли у Парижі відбулася перша вистава «Цирця», поставлена Б. де Бельджозо. Професійним видом мистецтва балет став у другій половині XVIII століття завдяки реформам, здійсненим французьким балетмейстером Ж.-Ж. Новерром. В Росії перша балетна вистава відбулася у 1673 році при дворі царя Олексія Михайловича. У 1736 році у Санкт-Петербурзі, а у 1806 році у Москві були створені постійні балетні трупи. Докорінний злам у розвитку балетного мистецтва настав у зв'язку з діяльністю П. І. Чайковського, балетна музика якого органічно пов'язана із змістом і розвитком сценічної дії. Велике значення мала діяльність балетмейстерів М. Петіпа та Л. Іванова. Піднесенню російського балету сприяла діяльність балетмейстера М. Фокіна, О. Горського, артистів А. Павлової, Т. Карсавінової, В. Ніжинського, К. Гельцер, М. Мордкіна. Музику для балетів писали О. Глазунов, І. Стравінський, Р. Глієр, Б. Асаф'єв, С. Прокоф'єв. В XX столітті у США балет розвивався завдяки зусиллям Д. Баланчича, а у Великобританії – завдяки впливу М. Рамперт. Як самостійний жанр хореографічного мистецтва балет в Україні починає розвиватись з 1919 року. Створенням першого українського балету «Пан Каньовський» М. Вериківського (Харків, 1930 р.) було покладено початок самобутньому українському національному балету. Одночасно були поставлені «Карманьйола» В. Фемеліди (Одеса, 1930 р.), «Ференджі» Б. Яновського (Харків, 1930 р.), а згодом «Лілея» К. Данькевича (Київ, 1940 р.). На основі фольклорних джерел та літературних творів створено ряд різноманітних за жанрами і сюжетами балетів: «Лісова пісня»

М. Скорульського (Київ, 1946 р.), «Данко» В. Нахабіна (Харків, 1948 р.), «Маруся Богуславка» А. Свечнікова (Київ, 1951 р.), «Ростислава» Г. Жуковського (Київ, 1955 р.), «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (Львів, 1951 р.) «Таврія» В. Нахабіна (Харків, 1959 р.). Серед сучасних українських композиторів найвідомішими є балети Є. Станковича («Ніч перед різдвом», «Ольга») та О. Костіна («Русалонька», «Запрошення до страти»).

БАНДУРИСТИ – виконавці народної поезії – героїчного епосу: дум та історичних пісень.

БАНЯ – декоративне завершення верху або частин будинку, іноді верхівка церковної будівлі.

БАРД – мандрівний співець у народів кельтського походження; в добу середньовіччя – поет в Ірландії, Шотландії, Уельсі. Поезія бардів, що проіснувала майже до кінця XVIII століття, мала великий вплив на європейську літературу, передовсім на романтизм. Відтоді слово «бард» вживається як синонім до слова «поет».

БАРЕЛЬЄФ (франц. *bas-relief* – низький рельєф) – скульптурна композиція, виконана на плоскій поверхні і пов'язана з тлом. Відповідно до висоти розрізняють високий рельєф (горельєф) і низький (барельєф або плоскорізьба). Наприклад, рельєфи-плакети на постаментах монументів дали Іван Мартос (на постаменті пам'ятника Рішельє в Одесі), Василь Демут-Малиновський і Петро Клодт (барельєф на постаменті пам'ятника Володимирі Великому у Києві), Леонід Позен (барельєфи на пам'ятнику І. Котляревському в Полтаві) та ін.

БАРОКО (від італ. *Barocco* – вигадливий, химерний) – один із провідних художніх стилів кінця XVI – середини XVIII століття. Виник в Італії (засновником вважають Мікеланджело Буанарроті), поступово поширився в інших країнах Європи та Латинській Америці. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефективних видовищ, поєднання

ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла та тіні. У бароковій архітектурі панують сильні контрасти об'ємів, перебільшена пластика фасадів, ефекти світлотіні та кольору. Живопис і скульптура відзначаються декоративно-театральними композиціями, тонкою розробкою колориту й ефектів освітлення, укладеною пластикою, парадністю. У музиці – поява опери, розвиток вільного поліфонічного стилю (зокрема у творчості Й. С. Баха). Представники у живописі: П. Рубенс, А. ван Дейк, М. М. де Караваджо, в архітектурі – Л. Берніні, Б. Ф. Растреллі; в літературі – П. Кальдерон, А. д'Обін'є, М. Ломоносов; в музиці – А. Вівальді, Г. Ф. Гендель. В Україні стиль представлений у творах Григорія Кониського, Феофана Прокоповича, Григорія Граб'янки, творіннях Степана Ковніра, Бернарда Меретина, Паоло Фонтана.

БАТИК – 1) техніка ручного розпису тканини; 2) тканина, оздоблена за допомогою цієї техніки. Своєрідна технологія виникла в XVI столітті в Індонезії, де малюнок наносили тонким шаром воску, тканину занурювали у фарбу на основі природних барвників, фарбуючи непокриті воском частини тканини. У Європі батик став відомий у XIX столітті та поширився з винаходом анілінових барвників.

БЕЛЕТРИСТИКА (від франц. *belles-lettres* – красне письменство) – в широкому значенні – твори художньої літератури взагалі, у вузькому – художня проза. Дуже часто белетристикою називають прозу, для якої характерні гостросюжетність, інтрига, несподівані перипетії, що завжди приваблюють широкі кола читачів. У першому значенні термін виходить з ужитку. Все частіше белетристикою називають легку, жваву, доступну розповідь про якусь подію чи наукову проблему, відому постать з метою їх популяризації.

БЕЛЬВЕДЕР (італ. *belvedere* – прекрасний вид) – 1) надбудова над будинком; 2) альтанка на пагорбі, звідки

відкривається мальовничий краєвид; 3) назва палацових споруд, збудованих на пагорбі.

БЕСТЕАРІЙ – середньовічний (XII століття) збірник віршів чи прози, які містять напівфантастичні описи тварин із натиюком на людські властивості і вади.

БЕСТСЕЛЕР – видання, що швидко набуло величезної популярності. Буквально: «те, що найкраще продається». Книга, що видається великим тиражем, враховуючи читацький попит чи комерційні інтереси, часто зумовлені «модю».

БИЛИНИ – героїчний епос часів Київської Русі, речитативні пісні, які в княжі часи виконували в Україні народні співці-музики. У змісті билин відображено зміни у світогляді стародавніх русичів: співіснування двох світоглядних систем – міфологічної і християнської. Здебільшого прославляють подвиги народних героїв та богатирів і своїм сюжетом пов'язані з Києвом. Головні центри билинного епосу – Київ, Чернігів, Галич (давній) і Новгород Великий. Мають реальну історичну основу, прототипами героїв могли бути реальні історичні особистості, сюжети із життя яких протягом тривалого часу обросли надзвичайними дивними рисами. Найбільш популярними є билини про Іллю Муромця, Добриню Микитича та Олексія Поповича. Фундаментальні історико-порівняльні дослідження билин здійснив радянський вчений-філолог В. Я. Пропп, який вважав, що билинний епос виник задовго до утворення Київської Русі, при розпаді родового устрою.

БІБЛІЯ (від грец. *βιβλίον* – книги) – священна книга в християнстві, стародавня пам'ятка писемності, створена протягом величезного історичного періоду – від II століття до нашої ери до XIII століття нашої ери. Біблія складається з двох частин – Старого і Нового Завітів. Старий Завіт (39 книг) визнається як священе писання іудеями (Тора) і християнами, Новий Завіт (29 книг) – тільки християнами. Згідно з

церковною догматикою, Біблія вважається “богонатхненним словом”. Наукою доведено, що в Біблії знайшли відображення соціальні умови життя стародавніх людей, їх культури, художня творчість, норми моралі, релігійно-філософські і етичні принципи. Як літературна пам’ятка древньої писемності Біблія містить ритуальні і юридичні кодекси, хроніки, міфи, легенди, притчі, сказання, народні пісні, еротичну лірику, фрагменти героїчного епосу тощо. Багато з розділів Біблії належить до шедеврів світової літератури (“Пісня пісень” Соломона, ”Книга Екклесіяста”, “Плач Єремії, ”Апокаліпсис” тощо). Багато образних виразів з Біблії стали невід’ємною частиною мови культури: “манна небесна”, “нести свій хрест”, “сіль землі”, “Содом і Гоморра” та ін. На біблійні сюжети написано величезну кількість художніх творів.

БІБЛІОТЕКА (від грец. *βιβλιοθήκη* – книгосховище) – установа культури, яка здійснює комплектування, збирання, збереження і суспільне використання творів друку, а також інших носіїв інформації (рукописів, рідкісних речей, що підлягають музеєфікації, мають відношення до книги і книжкової справи; мікрофільмів та ін.). Бібліотеки були відомі ще у стародавньому світі (Ассирія, Єгипет, Китай, Стародавня Греція). Першою відомою бібліотекою у Давньоруській державі була бібліотека Софійського собору у Києві. Найбільшими книгосховищами сучасного світу є: Британська бібліотека, Бібліотека Конгресу США, Нью-Йоркська публічна бібліотека, Російська державна бібліотека (м. Москва), Російська національна бібліотека (м. Санкт-Петербург), Національна парламентська бібліотека Японії, Національна бібліотека Франції. В Україні перша публічна бібліотека була відкрита у 1829 році в Одесі. Серед найбільших книгосховищ в Україні є Національна бібліотека імені В. І. Вернадського, Одеська національна наукова бібліотека, Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, Львівська національна

наукова бібліотека імені В. Стефаника, Національна бібліотека імені Ярослава Мудрого.

БІЄНАЛЕ – виставка, фестиваль та ін., що проводяться раз на два роки.

БІЛІНГВІЗМ (від англ. *bilingualism*) – у мовознавстві явище володіння двома мовами як рідними.

БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД – спосіб вивчення літератури на підставі її зв'язку з біографією письменника, яка розглядається як визначальний чинник художньої творчості. Відомий здавна («Порівняльні життєписи» Плутарха, соціологічні настанови О. Конта тощо), але у наковий обіг запроваджений й використаний французьким поетом і критиком Ш. О. Сент-Бевом, а потім використаний данським критиком Г. Брандесом, досвід якого перейняв Н. Котляревський («Старовинні портрети», 1907 р.). Різновидом втілення методу вважаються праці І. Тена, який розглядаючи закони взаємодії історичних та літературних процесів, заклав підвалини культурно-історичної школи та соціологічної критики. Спробу відновити традицію літературного портрета (В. Шекспір, Й.-В. Гете, Вольтер, І. Тургенєв, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, М. Горький) здійснив Г. Брандес. В Україні цей метод притаманий працям В. Горленка, М. Чалого, С. Балея, О. Огоновського, позначився на окремих дослідженнях, зокрема шевченкознавчих І. Франка.

БОАС, Франц Урі (1858 – 1942) – американський лінгвіст, етнограф та засновник сучасної антропології, фізик і математик, став визнаним главою американської школи історичної етнології – напрям, що визначив розвиток антропологічної думки з кінця ХІХ століття до 40-х років ХХ століття, вивчав культуру аборигенів Америки. Основою діяльності школи були інтенсивні етнографічні дослідження з використанням статистичного методу для аналізу поширення різних артефактів, їх взаємопроникнення й асиміляції, а також зв'язку з певним культурним ареалом. Найважливішим досягненням школи стала розробка **теорії акультурації** (праці: «Розум первісної людини», «Межі порівняльного методу в

антропології»; «Історія і наука в антропології», « Розвиток народних казок й міфів» та ін.)

БОГ – найвищий, надприродний об'єкт філософської й релігійної думки і основний предмет релігійного культу. Наділений такими якостями, як незбагненність для розуму, одиничність (в монотеїстичних релігіях), духовність, самотність, вічність, безмежність, незмінність, всемогутність, всезнання тощо.

БОГАТИРИ (від монг. *Baghatir* – баатар; лат. *bohaticr*) – герої українського та російського фольклору, які відрізнялися великою силою та здійснювали подвиги релігійного та патріотичного характеру. У літописах збереглися вказівки на те, що деякі події, які перейшли до билин, дійсно мали місце у справжній історії. Наприклад, богатирі-воїни Ілля Муромець, Алеша Попович, Добриня Микитович, які стояли на сторожі Русі, богатир-орач, годувальник Микула Селянинович та ін.

БОГЕМА (від франц. *boheme* – циганщина) – назва середовища художньої інтелігенції (письменники, художники, актори, музиканти), стиль життя яких різниться від загальноприйнятих норм невпорядкованістю, безпечністю тощо.

БОГОСЛУЖІННЯ – сукупність дій, обрядів, церемоній, що виражають той чи інший аспект віровчення; зовнішній прояв релігійності, виражений у суспільних молитвах і обрядах.

БОДІ-АРТ (від англ. *body-art* – мистецтво тіла) – один з модерністських напрямів, представники якого розглядають власне тіло як матеріал і об'єкт художньої творчості, розмальовують його, роблять надрізи, вдаються до демонстрації різних поз.

БОЯН, Янь, Іоанн (1016 – 1106) – поет-співець Русі, відомий за згадкою в «Слові о полку Ігоревім», де його ім'я зустрічається сім разів. Ім'я Бояна виявлено також в одному з написів у Софійському соборі в Києві. Існує гіпотеза, що під іменем «Янь» він згадується у «Повісті минулих літ». «Києво-печерський патерик» називає його Іоанном. Боян, без сумніву,

власна назва. Хоча ім'я Боян справді існувало на Русі, багато дослідників вважали, що в цьому випадку це піднесений до власного імені загальний іменник «баян» (від «баяти»), що означало співця, тобто рівнозначний за значенням словам «скальд», «бард».

БРАТСТВА – національно-релігійні громадські організації, які оберігали традиції давньоруської культури, мову і віру; у багатьох питаннях ставили цілі, подібні до тих, що їх вирішували реформаційні течії у Західній Європі. Започатковані у кінці XVI століття в містах західних земель України, поширювалися у XVII столітті на східні землі й охопили усю Україну.

БРАХМАНІЗМ – релігія стародавньої Індії, що розвинулася з ведизму та домінувала в період приблизно з 500 року до нашої ери до 200 року нашої ери. Термін «брахманізм» був запропонований у XIX столітті, але й зараз деякі джерела поширюють на цю релігію назву «індуїзм», розглядаючи брахманізм як його ранню форму. Назва релігії походить як від домінуючої позиції варни священиків – брахманів, так і від значення Брахми як верховної сили. Брахманізм відрізняється від індуїзму, що розвинувся пізніше багато в чому на його основі, тим, що в індуїзмі значна увага приділяється окремим божествам, таким як Вішну і Шива та існує поклоніння їм – бхакт.

БРЕСТСЬКА (БЕРЕСТЕЙСЬКА) УНІЯ – церковна угода, підписана у 1596 році, згідно з якою частина ієрархів Київської митрополії вийшли з-під канонічної підлеглості Константинопольському патріархату та приєдналася до Римокатолицької церкви. Ухвалене на соборі в Бресті (Бересті) рішення передбачало утворення унійної церкви, згодом названої греко-католицькою, котра визнавала верховенство Папи Римського та приймала католицьке віровчення, але зберігала

візантійську обрядовість, власні адміністративні структури, канонічний правопорядок та духовно-культурну спадщину.

БРИКОЛАЖ – нашарування однієї події на іншу, хоча вони не сумісні в реальності. Ознака міфологічного мислення. Майстрування міфологічної думки. Термін запроваджений французьким етнологом-структуралістом К. Леві-Строссом для того, аби провести відмінності між неолітичним та галілеєвським світобаченням.

БУВАЛЬЩИНИ – усні оповіді про події, які не виходять хронологічно за межі того, що міг бачити чи чути від безпосереднього учасника оповідач, в яких розповідається про надзвичайні дивовижні явища, надприродні істоти (відьми, лісовики, вовкулаки) тощо. Тематика бувальщин переважно побутова.

БУДДИЗМ (від санскр. *buddha* – просвічений, пробуджений) – одна з трьох світових релігій (наряду з християнством та ісламом). Зародився в Індії у VI–V століттях до нашої ери. Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, буддизм пропонує свій шлях подолання страждань – припинення бажань і досягнення «вищого просвітлення» – нирвани. Буддисти вірять у перевтілення душі (сансара); у закон відплати за вчинені проступки (карма). Метою життя буддиста є досягнення нирвани – злиття з божественною першоосновою всесвіту. Найбільше послідовників має в країнах Південно-Східної Азії, Східної Азії та Тибету. В 1993 році засновано «Буддійський духовний Орден Лунг-жонг-па» (у перекладі з тибетської «Охоронці Заповідей»). Діяльність цієї школи в Україні орієнтована як на мирську, так і на чернечу модель буддійської духовної практики, тому в селищі Ольгинка Донецької області побудовано буддійський храм Шейчен-лінг.

БУДДІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ – світоглядно-філософська основа буддизму як релігійної системи, що має етико-

практичну спрямованість; її стрижень становить проповідь Будди «Про чотири благородні істини». Перша істина - існує страждання; друга - є причина страждання; третя істина - можна припинити страждання; четверта - є шлях для припинення страждання. Повна відмова від добрих і поганих бажань відповідає стану нірвани.

БУКОЛІКА (від грец. *βουκολικός* – пастуший) – жанр античної поезії, в якому мовилося про вільне, безтурботне, щасливе життя на селі. Започаткований в Елладі. За основу буколів брали народні пісні сицилійських пастухів на честь Діоніса. Особливої уваги надавали їй українські «неокласики» (Микола Зеров, Максим Рильський та ін.). Цікаві приклади буколівки лишив у своїй поетичній спадщині В. Мисик.

БУТАФОРІЯ – копії справжніх речей (дерев, меблів, посуду, зброї та ін.), зроблені для сцени з легкого і дешевого матеріалу. Бутафорія у переносному значенні – щось показне, несправжнє.

БУФОНАДА (від італ. *Buffonata* – жарт, блазнювання, придурювання) – жартівлива, смішна театральна вистава або манера гри комічного актора тощо, що ґрунтуються на гротескових прийомах або грубому комізмі. Прийоми буфонади є в драматургії В. Шекспіра, Ж.-Б. Мольєра, К. Гольдоні, М. Гоголя, В. Маяковського, в українських п'єсах «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «На Кожум'яках» І. Нечуя-Левицького, «Фараони» О. Коломійця. У цирковій буфонаді використовуються гротесковий грим, перебільшений одяг, трюковий реквізит; комічні сценки будуються на зіткненні контрастних характерів клоунів.

В

ВАГАНТИ (від лат. *vagantes* – мандрівні) – мандрівні священники і монахи-утікачі у середньовічні часи, XI – XIV століття, у Західній Європі, що складали вірші, виконували пісні та декламували прозу на площах міст та на різних зібраннях. Особливістю творчості була постійна критика католицької церкви і духовенства за їхню скупість, лицемірство і невігластво.

ВАЗОПИС АНТИЧНИЙ – розпис античного керамічного посуду, бере свій початок з егейського мистецтва: критські вази «стилю камарес» (XX – XVIII століття до нашої ери) з нанесеними на них стилізованими рослинними візерунками та з лаконічним натуралістичним зображенням рослин і морських тварин (кінець XVII – XVI століття до нашої ери); композиції вази «палацового стилю» (кінець XV століття до нашої ери) з дрібним геометризованим рослинним орнаментом. У мікенському мистецтві XIV – XII століття до нашої ери схематичне зображення людей і тварин до кінця періоду змінюється геометричними мотивами.

ВАНДАЛІЗМ – протиправне, безглузде знищення або пошкодження матеріальних та культурних цінностей. Назва терміна походить від назви давньогерманських племен вандалів, які у 455 році захопили Рим і пограбували та знищили його численні пам'ятки античної культури.

ВАРВАРИ (від давн.-грец. *βάρβαρος* – чужинець) – назва, яку стародавні греки (а затим і римляни) давали племенам, що жили поза межами їх держав і відрізнялися звичаями й культурою.

ВАРВАРСТВО (від грец. *βάρβαρος* – чужинець, не-еллін) – період історії первісного суспільства (етап після дикості перед цивілізацією). Починається з виникнення гончарства і

закінчується виготовленням луку і стріл, зародженням писемності. Основним осередком суспільства тих часів був рід, який об'єднував групу людей – кровних родичів; другою формою суспільно-економічних відносин того періоду був родовий лад. Кілька родів становили плем'я. У сучасному контексті варварське є антонімом цивілізованого.

ВАР'ЄТЕ (від франц. *variete* – розмаїття) – театр легкого жанру або театральні вистави, в яких поєднано компоненти театального, літературного, музичного, естрадного та циркового мистецтва.

ВАРІАЦІЯ (від лат. *variation* – зміна) – повторення теми чи мотиву якогось твору у дещо зміненому вигляді при збереженні основного змісту.

ВЗАЄМОДІЯ КУЛЬТУР, міжкультурна взаємодія – особливий вид безпосередніх відносин і зв'язків, які формуються між двома (або більше) культурами, а також тих впливів, взаємних змін, що виявляються в процесі цих відносин (зміна станів, якостей, галузі діяльності, цінностей тієї чи іншої культури, породження нових форм культурної активності, духовних орієнтирів і способу життя людей). Р. Редфілд, Р. Лінтон і М. Херсковіць виокремлюють три типи культурної взаємодії: реакцію (повне відторгнення соціокультурною системою елементів іншої культури); адаптацію (часткову зміну традиційного патерна під впливом культури донорської групи); сприйняття (асиміляцію).

ВЕДИ (санскр. वेद, IAST: *véda* – знання) – найдавніші пам'ятки індійської літератури (священні тексти), укладені тисячі років тому в Стародавній Індії упродовж періоду, який називають ведичним. Складаються з чотирьох збірників, які містять релігійні гімни, піснеспіви, формули заклинань, обрядові приписи, міфи.

ВЕДИЗМ – релігійна система, що передувала брахманізму і фактично є першою стадією формування індуїзму. Базою для розвитку послужили вірування

праіндоєвропейців. Характерна риса – обожнювання сил природи, часто в міфологічних образах, а також генотеїзм. Велике значення мають магичні обряди.

«**ВЕЛЕСОВА КНИГА**» – найдавніша, вірогідно перша пам'ятка української літератури докириличного періоду, названа за іменем києво-руського бога скотарства та творчості – Велеса. Написана, очевидно, у IX столітті.

ВЕЛИКОДНІ ПІСНІ – умовна назва прадавніх обрядових пісень весняного та частково зимового циклів, що з прийняттям християнства стали виконуватися під час найбільшого християнського свята – Вокресіння Христового. У цій групі пісенно-обрядових дійств – дівочі хороводи зі співом веснянок, гаївок, водіння тополі, приготування та дарування писанок і крашанок, ігри хлопців.

ВЕРИФІКАЦІЯ (від лат. Verus – істинний + fasere – робити) – 1) перевірка істинності теоретичних положень, встановлення достовірності дослідним шляхом; 2) у сучасній філософії неопозитивізму – принцип дослідної перевірки, згідно з яким істинність кожного твердження про світ має бути встановлена шляхом його зіставлення з чуттєвими даними.

ВЕРНІСАЖ (від франц. vernissage) – урочисте відкриття художніх виставок у присутності спеціально запрошених осіб (художників, діячів культури та мистецтва тощо).

ВЕРТЕП (*старослов'ян.* – печера) – пересувний ляльковий театр. Набув поширення в барокову добу XVI–XVIII століттях. За формою – двоповерхова скринька. Основним є сюжет про народження Ісуса Христа. Вертеп складається з різдвяної драми та сатирично-побутової інтермедії.

ВЕСНЯНКИ – вид календарно-обрядових пісень. Це життєрадісні, з яскравою і багатою поетикою, розмаїттям мотивів, насамперед любовних, пісні.

ВЗІРЕЦЬ – те, що досягнуто передовими людьми суспільства, найбільш наближене до ідеалу. З розвитком

людства певні зразки поступово перетворюються на загальну норму поведінки, згодом їм на зміну приходять нові, досконаліші. У цьому виявляється регулятивна роль зразка.

ВИДАВНИЦТВО – підприємство (державне, громадське, кооперативне чи приватне), яке здійснює підготовку і випуск (видання) книг, журналів, газет, нот, плакатів та ін. видів друкованої продукції.

ВИДАННЯ – твір друку, який має самостійне поліграфічне оформлення, встановлені вихідні дані і призначений для поширення вміщеної в ньому інформації.

ВИДИ МИСТЕЦТВА – структуровані прояви художньої творчості, мистецтва, об'єктивовані в певний матеріал (камінь, метал, дерево, фарбу, звуки, слово, пластику людського тіла, письмо). Синкретизм первісної практично-духовної діяльності та її результату – мистецтва – поступово під впливом осмислення смаків, уявлень людей, їх естетичних потреб, удосконалення вмінь диференціювався на види мистецтва: малярство, скульптуру, музику, поезію, танець, театр, кіно тощо.

ВИРАЗНІСТЬ – образне значення сукупності матеріальних засобів і прийомів художньої творчості, що реалізується митцем у конкретній формі твору.

ВИХОВНА ФУНКЦІЯ культури – пристосування людини до природного та соціального середовища, сприяння її соціалізації. Культура виступає фактором саморозвитку людства. Кожного конкретного індивіда або людську спільність правомірно розглядати як продукт власної культурної творчості. Засвоївши попередній досвід, людство не припиняє саморозвитку, а репродукує культуру, ставить перед собою нові життєві цілі для задоволення матеріальних і духовних потреб. Тому кожний новий етап у культурному поступі можна вважати наступним кроком у напрямі розширення горизонтів людської свободи.

ВИШИВКА – вид декоративно-ужиткового мистецтва; орнаментальне або сюжетне зображення на тканині або шкірі, виконане різними швами.

ВІДЕО-АРТ (від лат. *video* – бачу) – одна з форм сучасного художнього життя. Виник у 1960-х роках. Продуктами є не матеріальні предмети, а візуальні або аудіовізуальні "необъекты", створювані з допомогою телевізійної техніки, лазерних або голографічних установок.

ВІДНОСИНИ КУЛЬТУРНІ – поняття культурології, яке визначає сукупність багатоманітних зв'язків, що виникають між суб'єктами (суб'єктами та об'єктами) культурної взаємодії й характеризують культуру як цілісність.

ВІДРОДЖЕННЯ (Ренесанс) – епоха в історії культури країн Західної та Центральної Європи XIV–XVI століть. Термін «Відродження» було введено в ужиток у XVI столітті італійським живописцем та істориком мистецтва Джордано Вазарі. Вирізняється з-поміж інших культурних епох особливостями стилю, зумовленими орієнтацією на спадщину античної греко-римської цивілізації. Предвісниками відродження стали поет Данте Аліг'єрі, художник Джотто ді Бондоне. Раннє відродження ("передренесанс") формувалося як національно-культурний рух в італійських державах-містах, насамперед Флоренції, на зламі XIII та XIV століть; основою для нього стала творчість Франческо Петрарки, Джованні Боккаччо в літературі, Філіппо Брунелескі, Донателло, Мазаччо в малярстві. Утвердження культури відродження в Італії починається у XV столітті ("кватроченто"), а "золотим віком" відродження вважається період 1500 – 1520 років, коли в Римі творили Леонардо да Вінчі, Рафаель Санті і Мікеланджело ді Буонарроті. На початку XVI століття культура відродження ("чінквеченто") поширилася на всю Європу. Характеризується відновленням інтересу до пропорції, симетрії й математичної краси, що знаходить вияв і в науці, і в мистецтві. Старанно вивчаючи форми забутої старовини, архітектори, скульптори та поети використовували їх для побудови нових світів, в яких легкість і

духовність досягається довершеністю внутрішньої будови. Водночас зменшувалася дистанція між світською та сакральною культурою. Рух відродження особливо енергійно охоплював світську сферу. Громадських споруд і приватних палаццо в той час будувалося набагато більше, ніж храмів. У музиці набували розвитку світські форми, улюблені в шляхетному італійському середовищі, – мадригал, качча, баллата. Природа все більше займала самостійне місце в малярських творах; Брунеллескі приписують відкриття перспективи, яку розвинув у своєму мистецтві Мазаччо. Вивчення законів перспективи та гармонії поєднало мистецтво з наукою. Вчені стали популярними у вищих колах суспільства. Утвердився ідеал "homo universalis" – універсальної, всебічної людини. Епоха відродження була терпимою до людських слабкостей і пороків, навіть у колах вищої церковної ієрархії, оскільки над усе ставила горду й сильну людську індивідуальність. Не випадково в цей час розвивався жанр портрета, знайшов визнання в науці та мистецтві принцип особистого авторства, мода замість нагромодження символічних умовностей апелювала до підкреслення природної фізичної краси чоловіка й жінки. Стиль відродження швидко поширився по всій Європі, набувши специфічних виявів у різних національних просторах. Однак відродження дало світу більше, ніж стиль; це була новітня самосвідомість людства, що, власне, й заклала основи сучасної духовності Європи. В епоху відродження відбулася зустріч біблійно-християнської культури середньовіччя з греко-римською античністю, і їхній синтез знайшов перші могутні вияви. Видатними представниками епохи є художники Тиціан Вечелліо, Альбрехт Дюрер, Ганс Гольбайн, Пітер Рубенс, Рембрант Г. ван Рейн, Сандро Боттічеллі, Джованні Белліні; архітектори Філіппо Брунеллескі, Арістотель Фіораванті, письменники Франсуа Рабле, Вільям Шекспір, Мігель де Сервантес, Лопе де Вега Карпіо, Джефрі Чосер, Ульріх фон Гуттен, Томас Мор; мислителі Еразм Роттердамський, Джордано Бруно, Галілео Галілей, Марсіліо Фічіно.

ВІЗАНТІЙСЬКА КУЛЬТУРА – культура Східної Римської імперії (Візантії), що утворилась у IV столітті при розпаді Римської імперії в її східній частині (Балканський півострів, Мала Азія, південно-східне Середземномор'я). Характерними рисами візантійської культури є: багатонаціональний характер; синтез культур Сходу й Заходу; спадкоємність античної культури, високорозвинена державність; союз держави й церкви. Активно розвивалися історіографія і філософія, архітектура, образотворче мистецтво (іконопис, мозаїка, фреска, монументальний живопис, книжкова мініатюра), освіта, література. Взяття у 1453 році Константинополя турецькими військами призвело до падіння Візантійської імперії, проте її культурні традиції знайшли продовження в європейській культурі (наприклад, культурі Київської Русі). Видатними представниками були: історики – Прокопій Кесарійський, Менанадр Протектор, Михайло Пселл; архітектори – Анфімій з Трал, Ісидор з Мілету; літератори – Сінезій Кіренський, Аналій Міренійський, Павло Силенциарій.

ВІКО, Джамбаттіста (1668 – 1744) – італійський філософ епохи Просвітництва, засновник сучасної філософії історії, ідеї якого сприяли розвитку культурної антропології та етнології. Праця «Підстави Нової науки про загальну природу націй» складається з п'яти книг і ув'язнення, проводиться логічний аналіз людської культури, різних її форм та проявів з тим, щоб пізнати сенс історії взагалі, а не тієї чи іншої конкретної епохи. В своїх поглядах на історію людства дотримувався епікурейско-лукрецієвих уявлень, які виходять з визнання процесу поступового розвитку людства, який почався з періоду дикості. У міру історичної еволюції формуються різні епохи, або «століття», що складають певний цикл, який з неминучістю змінюється наступним аналогічним циклом.

ВІНЬЄТКА (від франц. *vignette*, від *vigne* – виноград) – невелике графічне зображення, яке є елементом оздоблення друкованої продукції.

ВІРА – психічний (ментальний) стан впевненості в істинності будь-чого, який виникає як наслідок пізнавальної

діяльності суб'єкта; хоча деякі схильні трактувати **віру** як ефективний метод пізнання, що неодноразово піддавалося критиці.

ВІРТУАЛЬНИЙ СВІТ – жанр інтернет-співтовариства, який часто приймає форму комп'ютерно-моделюючого середовища. У віртуальних світах з'явилися копії відомих музеїв, картинних галерей з усього світу; археологи модулюють прототипи старонних поселень тощо.

ВІРТУОЗНІСТЬ – високий рівень мистецької, літературної майстерності, синонім «артистизму», досконалості.

ВІРУВАННЯ – релігійні уявлення людей, що сприймаються на віру і становлять основу релігійного світогляду, обрядів та ритуалів.

ВІРШ (від лат. *versus* – рядок) – 1) елемент ритмічного мовлення в літературному творі, основна одиниця віршованого ритму; 2) система поетичного мовлення, що має іманентні закономірності внутрішньої ритмічної організації та структури, де особлива роль належить ритмічним акцентам, альтернансам, анакрузам, віршовим розмірам, клавзулам, римам, строфам тощо; 3) ліричний або ліро-епічний твір, організований за версифікаційними законами певного літературно-історичного періоду (інша назва – рими).

ВІТАЇЗМ, віталізм (від лат. *vitalis* – життєвий) – стильова течія початку ХХ століття, проявилася в кількох модерністських напрямках (неоромантизм, футуризм, експресіонізм). Головна ознака – відтворення безперервного потоку життя, погляд на людину як на біологічну істоту. Джерело вітаїзму – учення Ф. Ніцше про «діонісійське» (темне, інстинктивне) начало культури. В українській літературі вітаїзм також стверджував життєвість, незнищенність нації. Представлений творами М. Хвильового, Є. Маланюка, О. Ольжича, У. Самчука.

ВІТРАЖ (франц. *vitrage*, від лат. *vitrum* – скло) – твір монументально-декоративного мистецтва з кольорового чи безбарвного скла, на яке наноситься малюнок спеціальними

фарбами, гравіруванням або витравлюванням. Шматочки монтуються з допомогою двотаврових балок, що спаюються оловом в єдину сюжетну композицію.

ВІЧЕ – збори вільних людей у Давній Русі, на яких обговорювались і вирішувались важливі громадські справи. Розвинулося з народних зібрань у східних слов'ян, описаних візантійськими істориками IV століття. Цей архаїчний інститут народовладдя набув нових форм і змісту в часи завершення будівництва Давньоруської держави (наприкінці X – поч. XI ст.).

ВОДЕВІЛЬ (франц. *vaudeville*) – легка комедійна, переважно одноактна п'єса з анекдотичним сюжетом, виповнена динамічними діалогами, піснями, танцями. Започаткована у Франції в XV–XVI століттях. В російському водевілі, який з'явився на початку XIX століття, велике місце отримала музика – не тільки куплетні пісеньки, але й арії романсового типу, дуети, хори, увертюра (наприклад, «Козак-віршотворець» О. Шаховського); зберігає популярність у творчості А. Чехова («Ведмідь», «Весілля», «Ювілей» тощо). В Україні водевіль має і свої національні джерела, передовсім – інтермедії та вертепні драми. Зразками українського водевілю вважаються «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Бой-жінка» Г. Квітки-Основ'яненка, «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» М. Старицького.

ВОЛХВИ (від церк.-слов. *Вѣлхвъ* – відуни, віщуни) – слов'янське жрецтво, служителі язичницького культу.

ВОЛЮТА (від італ. *voluta* – завиток) – архітектурний мотив у формі спіралеподібного завитка з «вічком» у центрі, складова частина ордерних капітелей; архітектурна деталь карнизів, порталів, дверей, вікон.

ВТОРИННІ МОДЕЛЮЮЧІ СИСТЕМИ ("вторинні мови культури", "культурні коди") – мови, "надбудування" над первинними знаковими системами культури, що утворюють семіотичні системи більш високого рівня. Ними є мови таких

форм культури, як міфологія та релігія, філософія та наука, право і політика, спорт, реклама, телемовлення, Інтернет та ін

В'ЯЗЬ – декоративне письмо, характерне для візантійських, старослов'янських книг – рукописних і першодрукованих. Являє собою надпис, літери якого пов'язані у складний орнамент. Організація цього надпису відбувається двома шляхами: злиттям або скороченням літер та оздобленням їх орнаментальними елементами, застосовували в'язь також у декоративному мистецтві.

Г

ГАЙ-ТЕК, ХАЙ-ТЕК – один із найпомітніших напрямків у архітектурі постмодернізму 1960–1990-х років, що обстоював «високі технології» в архітектурі, можливості новітньої техніки, матеріалів, конструктивних елементів.

ГАЛЕРЕЯ – критий прохід, коридор або лоджія з одного боку з вікнами, з іншого – прикрашена творами мистецтва. Згодом цим терміном позначали художні виставки.

ГАПТУВАННЯ – вишивка шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного гатунку. Також – вишита золотими або срібними нитками річ.

ГАРМОНІЯ – естетична категорія, яка позначає цілісність, злитність, взаємодію усіх частин і елементів форми. Одушевлену гармонію, сповнену людським змістом і почуттям, називають красою.

ГЕГЕЛЬ, Георг Вільгельм Фрідріх (1770 – 1831) – німецький філософ, створивший систематичну теорію діалектики. Для нього культура це звільнення і робота вищого звільнення, що розуміється як поетапний рух від природної безпосередності до вищої духовності. Історія людства – сходи вгору, по яких людина, звільняючись, підіймається шляхом пізнання абсолютного духу. Зводив культуру до духовного розвитку людства, розуміючи творчість як діалектичне сходження духу.

ГЕДОНІЗМ (від грец. *ἡδονή* – насолода) – етичне вчення, що проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітителі та ін.). Принцип обґрунтування моральних потреб, відповідно до якого добро визначається як таке, що дає насолоду і позбавляє від страждань, а зло – як таке, що зумовлює страждання. Гедоністична функція культури полягає

в одержанні реципієнтом задоволення, насолоди від сприйняття культурних цінностей.

ГЕЙЗИНГА, Йоган (1872 - 1945) – датський історик, філософ культури, культурознавець. Творчі пошуки були найбільшою мірою зосереджені на дослідженні форм світовідношення і мислення у пізньому Середньовіччі та філософському аналізі проблем «гри». У трактаті “*Homo ludens*” (“Людина граюча”) обґрунтував наскрізне значення гри у розвитку основних культурних форм людства – не лише у мистецтві, а й у філософії, науці, політиці, юриспруденції, військовому ремеслі. Відкидає популярні психофізіологічні уявлення про підпорядкування функції гри будь-яким біологічним цілям. Паралельно з О. Шпенглером працював над проблемами типологізації культур, морфологічного аналізу культурно - історичних епох. Відомі праці: «Осінь Середньовіччя», «Еразм» та ін.

ГЕНЕЗИС, генеза (від грец. *genesis* – походження) – походження, виникнення, процес утворення і становлення явища, що розвивається.

ГЕРБ (від нім. *Erbe* – спадщина) – символічний знак, складений відповідно до геральдичних правил, який відображає певні особливості користувача: держави, державно-територіального утворення, населеного пункту, роду та окремої особи.

ГЕРБОВНИКИ – збірники, в яких вміщено малюнки гербів, їх описи та родоводи власників гербів. У середньовічній Європі поява гербовників пов'язана з інститутом лицарства. Найдавніший, Цюрихський гербовник, датується XIV століттям.

ГЕРДЕР, Йоган-Годфрід (1744 – 1803) – німецький філософ, фольклорист, письменник. Вважав, що ультура є наслідком здатності людини до творчої і розумової діяльності, яка знаходить вираз у мові, науці, ремеслі, мистецтві, державі, релігії, сім'ї. Вперше визначив культуру як необхідну і

невід'ємну реальність людського суспільства, стверджуючи, що некультурних народів взагалі не існує; є більш культурні і менш культурні народи. Рівень культури пов'язує з прогресом освіти. Пов'язував появу мови з фізіологічно закладеною в людині здібністю до мислення, у розвитку мови вбачає прогрес культури. Одним з перших зацікавився вивченням національних культур як форм існування світової культури. Виділив етапи, через які проходить національне відродження: вивчення історії, етнографії, формування національної літературної мови, виникнення національних політичних організацій, боротьба за незалежність. Філософсько-історичні ідеї зіграли видатну роль у становленні принципів історизму. Праці: «Трактат про походження мови», «Критичні ліси», «Про новітню німецьку літературу» та ін.

ГЕНЕАЛОГІЯ (від дав.-грец. *γενεαλογία* – родовід) – 1) родовід, історія роду; 2) історична дисципліна, що вивчає родовіл; 3) у постмодернізмі – методологія нелінійного моделювання історичних подій.

ГЕНІАЛЬНІСТЬ (від лат. *genius* – дух) – це найвищий ступінь прояву творчих сил людини. Проявляється у створенні тих або інших здобутків, що мають важливе значення для розвитку суспільства. Для особистості генія характерні такі риси, як творча продуктивність, володіння певною методологією, готовність до подолання стереотипів і традиційних настанов.

ГЕРМЕНЕВТИКА (від дав.-грец. *ἐρμηνευτική* – мистецтво тлумачення) – традиції і способи тлумачення багатозначних або таких, що не піддаються уточненню, текстів (здебільшого стародавніх, наприклад, Гомера, Біблії тощо). В епоху Відродження герменевтика виступає як мистецтво перекладу пам'яток античної культури на мову живої сучасної культури. Філософська герменевтика, наслідуючи ці традиції, визначає перевагу розуміння над розумом, мови над свідомістю, чим

підкреслюється можливість реконструювання «життєвого світу» (Е. Гуссерль) минулих культур з метою розуміння змісту окремих їх пам'яток.

ГЕРЦЬ – поєдинок українських козаків з ворогами перед боєм, двобій окремих воїнів перед головною битвою, в якому виявлялося військове мистецтво; бій, боротьба між противниками; поєдинок, турнір, двобій, дуель; боротьба думок, поглядів.

ГІМН (від грец. *ᾠμος; hýmnos* – похвальна пісня) – урочистий музичний твір, вживається здебільшого як символ держави (поряд з іншими атрибутами: прапором, гербом тощо).

ГІПЕРРЕАЛІЗМ (від грец. *ὕπερ* – понад і лат. *realis* – речовий, дійсний) – художній напрям у живопису та скульптурі, заснований на фотографічному відтворенні дійсності, який прагне відновити втрачену в модернізмі життєву конкретність художньої мови за рахунок імітації образів фотографії.

ГІПОТЕЗА (від грец. *ὑπόθεσις* – основа, припущення) – припущення, недоведене твердження. В науці – здогадка, що вимагає фактичних підтверджень; гіпотетичне знання має ймовірний, а не достовірний характер і потребує перевірки й обґрунтування.

ГІСТРІОНИ – 1) професійні актори у Стародавньому Римі; 2) мандрівні комедіанти в добу раннього Середньовіччя. Мистецтво середньовічних гістріонів походило від сільських обрядових ігор; гістріон міг бути одночасно музикантом, танцюристом, співаком, оповідачем, гімнастом, дресирувальником тварин і т. д. У Німеччині це були шпільмани (*spielmann*), у Франції – жонглери, в Англії – менестрелі, в Італії – міми, в Іспанії – голіарди і гальярдо, а в Росії – скоморохи. У процесі професіоналізації відокремлювалися окремі напрямки: циркові виступи, творчість казкарів, створення і виконання пісень (трубадури і трувери).

ГЛІПТИКА (від давн.-грец. γλύφω, франц. *glyptique* – вирізую) – мистецтво різьби по коштовних та напівкоштовних каменях, один із видів декоративно-прикладного мистецтва.

ГЛОБАЛІСТИКА – це методологія наддержавного планетарного всесвітнього підходу до вирішення земних проблем: негативних наслідків науково-технічного прогресу; моральних наслідків; розширення сфери міжнародного поділу праці; катастрофічного погіршення рівня життя у найменш розвинутих країнах; загострення міжнародних, релігійних та етнічних конфліктів. Терміни «глобалістика», «глобалізм», «глобалізація» набули поширення у 90-х роках XX століття і входять до синонімічного ряду таких історично сформованих філософських категорій, як «єдине», «загальне», «всеедине».

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – це особливі соціальні явища та процеси у сучасному світі, що мають загальнопланетарний характер за масштабами і значущістю, пов'язані з життєвими інтересами народів світу і можуть бути вирішені шляхом взаємодії усіх країн світу.

ГЛОСАРІЙ (лат. *glōssarium*, від грец. γλωσσάριον – словник, зібрання слів, що потребують пояснень) – 1) словник до тексту, що пояснює маловідомі або застарілі слова; 2) список понять в специфічній області знання з їхніми визначеннями. Традиційно, знаходиться в кінці книги і включає терміни в межах цієї книги, які є або недавно введеними, або, як мінімум, незвичайними.

ГНОСЕОЛОГІЯ (від грец. ἐπιστήμη – знання і λόγος – вчення, наука) – теорія пізнання, розділ філософії, що вивчає співвідношення суб'єкта й об'єкта у процесі пізнавальної діяльності, відношення знання до дійсності, можливості пізнання світу людиною, критерії достовірності знань. Термін «гносеологія» був уведений і активно застосовувався у німецькій філософії XVIII століття.

ГОБЕЛЕН (від франц. *gobelin*) – килим, зшитий із витканих уручну окремих частин, що разом становлять закінчений візерунок (використовується для оздоблення стін).

ГОЛОСІННЯ, ТУЖІННЯ, ПЛАЧІ – фольклорні твори, які супроводжують похоронний обряд. Походять з доісторичних часів, коли смерть сприймали як наслідок ворожого наслання, діяння демонічної сили, а покійника вважали за такого, що все чує, що його душа може повернутися до тіла. Голосіння були обов'язковими для рідних, а також складали репертуар найманих жінок-плачниць.

ГОНЧАРСТВО – традиційне народне ремесло, виробництво глиняного посуду, а також інших глиняних виробів (кахлів, іграшок, скульптур). Виникло в епоху неоліту і являло собою значний крок у розвитку продуктивних сил. За доби енеоліту гончарні вироби, окрім утилітарного призначення, починають виконувати й естетичну функцію: їх починають оздоблювати орнаментом, розфарбовувати кольоровими фарбами.

ГОТИКА (від італ. *gotico* – варварський, від назви германського племені готів) – загальноєвропейський художній стиль, що виник у середині XII століття у Франції; в основному проявився в архітектурі храмів, монастирів, замків, фортець. На відміну від романського стилю з його круглими арками, масивними стінами і вузькими вікнами, для готики характері арки із загостреним верхом, колони, багато прикрашений фасад з різьб'яними деталями і багатокольорові вітражні стрільчаті вікна. Усі елементи стилю підкреслювали вертикаль. Відомими пам'ятками готичної архітектури є: Аввіньонський папаський палац, Собор Паризької Богоматері, Реймський собор, Шартський собор (Франція), Церква на Пяску (Вроцлав, Польща), Голштинські ворота (Люблін, Німеччина). Основними рисами образотворчого мистецтва цього періоду є релігійний екстаз та схиляння перед всесильним божеством. Роботи

скульпторів Адама Крафта, Тильмана Ріменшнайдера, Клауса Слютера, Віта Ствоша; художників – Метео Джованетті, братів Лімбург, Робіни Тестара. В Україні в архітектурі переважали культові споруди – католицькі костели: Львівський кафедральний костел (XIV–XV століття), костел святої Єлизавети в Хусті (XIII століття), костел у Стрию (XV століття). Видатною пам'яткою неоготики є кірха Св. Павла в Одесі (XIX століття).

ГРА – форма вільного самовираження людини, не пов'язаного з досягненням якоїсь утилітарної мети, така, що приносить радість і задоволення сама по собі. У концепції гри Й. Гайзінги культура людства розглядається як вільна й чесна гра, а в уявленні Сартра людина має вибирати: «бути нічим або грати».

ГРАВ'ЮРА (від франц. *Gravure* – вирізати, висікати) – вид графіки, при якому зображення є друкованим відбитком рельєфного малюнка, нанесеного на дошку гравером. Поряд зі станковими грав'юрами (естампами) поширена книжкова грав'юра (ілюстрації, заставки тощо). Відомі гравери: Томас Б'юїк, Марк Дюваль, Жан Дюве, Якоб ван дер Гейден, Сент-Евер Жілло, Олексій Зубов, Олексій Колпашников, Кюстав Доре, Дмитро Митрохін, Ганна Остроумова-Лебедева, Моріс Ретч. Значні заслуги в розвитку української грав'юри у XX столітті. належать художникам В. Касіяну, М. Дерегусу, О. Пашенку, В. Мироненку, О. Данченку, І. Крислачу, С. Адамовичу, Г. Якутовичу, В. Юрчишину та ін.

ГРАФІКА (від дав.-грецьк. *γραφικός* – писемний, *γράφω* – писати, малювати) – 1) сукупність рукописних та друкованих знаків певної писемності (графема, розділові знаки, шрифтові різновиди); розділ мовознавства, що досліджує співвідношення писемних знаків із фонетичною системою мови; 2) вид образотворчого мистецтва, що поєднує малюнок і друковані художні зображення (грав'юра, літографія, монотипія тощо),

розрізняють станкову (малюнок, що не має прикладного значення, естамп, лубок); книжкову, газетно-журнальну (ілюстрація, оформлення і конструювання друкованих видань); прикладну (промислова графіка, поштові марки, екслібриси) і плакат. Виразні засоби графіки: штрих, пляма, лінія, крапка та тло листа, що створює контрастні або нюанси співвідношення із зображенням. Твори Ван Гога, Олександра Дейнеки, Альбрехта Дюрера, Макса Клінгера, Уолтера Крейна, Сергія Конончука, Дмитра Моора, Володимира Фаворського, Уагатави Хіросіге та ін.

ГРАФІКА КНИЖКОВА – друковані художні зображення, в основі яких лежить графічний малюнок.

ГРАФІТІ – стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах, ремісничих виробках.

ГРИВНЯ, ТОРКВЕС – нашійна прикраса, що мала форму гладкого або витого обруча із дорогоцінного металу у часи Давньої Русі; найчастіше із золота, пізніше – зі срібла. В Київській Русі використовувалася як грошова одиниця.

ГРІХ – релігійне розуміння людиною провини перед Богом за свої думки, почуття і вчинки.

ГРОБНИЦЯ – місце поховання, іноді споруджуване в особливому стилі монументальної архітектури. Найграндіознішими взірцями похоронної архітектури стали єгипетські піраміди.

ГРОТЕСК (від італ. *grottesco* – химерний, від *grotta* – печера) – тип художньої образності, який ґрунтується на химерному поєднанні фантастичного і реального, прекрасного і потворного, трагічного і комічного, життєподібного і карикатурного. Гротеск – найвищий ступінь комічного (твори Аристофана, Лукіана). Особливо яскраво виявляються сатиричні форми гротеску. Термін уперше з'явився в XV столітті при розкопках у стародавньому Римі підземних приміщень (гротів) «Золотого будинка» Нерона (I століття

нашої ери), де були знайдені химерні орнаменти. Часто перетинається з сатирою, клоунадою (наприклад, у Джонатана Свіфта, Ернста Теодора Гофмана, Миколи Гоголя, Михайла Салтикова-Щедріна, Михайла Булгакова, Марка Твена). Доволі поширеним стає у ХХ столітті, насамперед у творах модерного спрямування (у творах Бертольда Брехта, Вітольда Гамбровича, Іллі Еренбурга, Франца Кафки, Володимира Маяковського, Славомира Мрожека). В українській літературі гротеск зустрічається у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», елементи гротеску присутні у сатиричних творах Т. Шевченка, гротескний характер мають твори І. Франка «Ботокуди» та «Доктор Боссервісер», твори Юрія Клена. Прикладом гротеску в архітектурі є оформлення «Будинку з химерами» у Києві.

ГРУНТ – шар розчину, нанесений на поверхню і вирівняний – підготовчий для подальшого розпису фарбами.

ГУМАНІЗМ (від лат. *humanus* – людський) – визнання людини найвищою цінністю у світі, повага до гідності та розуму людини. Течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження, представники якої обстоювали право на існування світської культури, незалежної від релігії. В етичному плані – моральний принцип, в основі якого лежить переконаність у безмежних можливостях людини та її здатності до удосконалення. Право на щастя в житті і вільний вияв природних почуттів і здібностей. Гуманізм долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеження у ставленні до людини.

ГУМОР – 1) доброзичливо-глузливе ставлення до чого-небудь, спрямоване на викриття недоліків; уміння подати, зобразити щось у комічному вигляді; 2) художній прийом у творах літератури або мистецтва, заснований на зображенні чого-небудь у комічному вигляді, а також твір літератури, або мистецтва, що використовує цей прийом; 3) психічний стан; настрій людини («у доброму гуморі» — у доброму настрої, «не в гуморі» — у поганому настрої).

Існують форми гумору: іронія, оксюморон (гра слів), пародія, сатира, сарказм, анекдот, жарт, каламбур, особливим видом є «чорний гумор». Поряд з текстовою є і графічні форми: карикатура, шарж. Серед аудіо-візуальних жанрів: стенд-ап (сольний виступ), мініатюра.

ГУСЛІ – старовинний багатострунний щипковий музичний інструмент. що був поширений у стародавній Русі за княжих часів (згадується з VI століття) та інших слов'янських країнах.

ГУСЛЯР – народний співак-музикант, який грав на гусях – багатострунному щипковому музичному інструменті.

Д

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ – одна з найдавніших світових цивілізацій (назва «Єгипет» походить від старогрецької *Αἴγυπτος* (Айгюптос) – чорна земля). Заснована на поливній іригаційній системі, сільськогосподарська діяльність стародавніх єгиптян створювала умови для етнічної й господарської стабільності та тривалої культурної традиції, що власне і зумовило на певному етапі розвитку «культурний вибух». Шість тисячоліть тому в родючій долині Нілу виникли державні утворення, об'єднані у кінці IV на початку III тисячоліття до нашої ери в централізовану деспотію. Збережені пережитки первісного ладу, деспотичність влади фараонів, що обмежила реалізацію індивідуальних потенціалів і загалом застійний характер давньосхідної громади вплинули на сталість світогляду (зокрема, релігійних уявлень), а через них – на канонізацію художніх образів і художньої мови. Винайдені в давнину правила, традиції (домінуючі теми й їх розміщення на площині, канони зображення людини, її пози, жести, символіка кольорів, знаковість форм, архітектурних елементів тощо) наслідувались прийдешніми поколіннями, зберігаючись протягом тисячоліть. Міфологічно-релігійні вірування визначили особливості світогляду, традицій культури, способу життя єгиптян. Релігія в Єгипті набула ідеологічного значення, підпорядкувавши майже всі сторони духовної культури єгиптян. Особливого значення в Єгипті надавали заупокійному культу, ідея безсмертя дуже поширилася серед єгиптян («Книга мертвих» – головне джерело заупокійного культу). Давньоєгипетська мова відома вченим за великою кількістю збережених написів ієрогліфічної писемності, виконаних на камені і папірусах. Система писемності, яка була одним з найвизначніших досягнень єгиптян, могла передавати багато відтінків думок, складні рухи людської душі. Розвивалася література (різножанрова: поховальні тексти, листи, релігійні гімни, вірші, пам'ятні автобіографічні тести, пізніше –

оповідальна література). Значних висот досягли єгиптяни в розвитку наукових знань, мистецтві. Архітектура Стародавнього Царства пов'язана зі спорудженням гробниць і храмів (піраміди в Гізі – одно із семи чудес стародавнього світу). У добу Нового царства (XVI – XI століття до нашої ери) архітектура пірамід поступається місцем архітектурі храмів як у зв'язку з економічним ослабленням Єгипту, так і через посилення ролі жрецтва і зміною характеру культової церемонії. Архітектура давньоєгипетського храму приголомшує тим же «кількісним стилем», що й піраміди, однак його образ розгортається не лише у просторі, а й у часі. Піраміди та храми пов'язані із широко розвиненим у державі заупокійним культом, який не був культом смерті, а навпаки – запереченням її торжества, своєрідним тріумфом життя в містичному вічному бутті. Заупокійний культ сприяв виникненню та розвитку муміфікації, сформувався композиційний канон в образотворчому мистецтві. Заперечення спрямованості людини у вічність, у потойбічне життя сповнило навіть традиційні форми в культурі Нового царства земними почуттями, однак перш за все увільнило поведінку з канонам: з'явилися незвичні ракурси, сміливі пози, колір збагачується тонкими відтінками. Саме реформа Аменхотепа IV (Ехнатона) прискорила руйнування художнього канону фіванської традиції. Так званий амарнський період (перша половина XIV століття до нашої ери) пройшов під знаком сміливої соціальної та релігійної реформи, спрямованої на послаблення політико-економічної влади знаті та жрецтва. Загострення соціальних суперечностей призвело до економічного, політичного та військового ослаблення держави. В 332 році до нашої ери Єгипет завоював великий полководець Олександр Македонський і країна стала частиною елліністичного світу.

ДАДАЇЗМ (від франц. *dadaisme*, від *dada* – дитячий коник, переносне – дитячий лепет) – модерністська течія в літературі й образотворчому мистецтві Західної Європи початку XX століття. Характерні риси дадаїзму: антиестетизм, зумисний

примітивізм. Дадаїзм – попередник сюрреалізму. В українській літературі відгомін дадаїзму помітен у поезії Г. Шкурупія.

ДАЙДЖЕСТ – дешеве масове видання з адаптованим викладом (переказом) змісту популярного твору (творів) художньої літератури; журнал або газета, в яких передруковуються (часто скорочено) найцікавіші матеріали інших видань або ж основного однойменного видання за певний період (місяць, тиждень).

ДАНИЛЕВСЬКИЙ, Микола Якович (1822 – 1885) – російський природознавець, філософ, соціолог і культуролог. Концепції якого суттєво вплинули на культурологію ХХ століття. Одним із перших розвивав концепцію циклічного розвитку культури, сутність якої полягає в тому, що історія розвитку людства розглядається як історія співіснування локальних, незалежних один від одного соціокультурних типів (у праці «Росія і Європа» викладає типологію культури – вчення про відмінності культурних типів; у науці ця концепція має також назву «історико-типологічний», або «локальний», підхід). Джерелом кожної культури вважав здатність народу до реалізації своїх “життєвих сил”, а її самотність – особливістю складу душі народу. Виступав проти європоцентризму. Одним із перших досліджував цивілізації під кутом зору їх множинності, а не в контексті розвитку західноєвропейської цивілізації.

ДАОСИЗМ – один з основних напрямів китайської філософії і традиційна релігія Китаю. Вчення про дао, або шляхи (предметів), що виникло в Китаї в VI–V столітті до нашої ери. Засновник даосизму – давньокитайський філософ Лао-цзи. Основою природи й суспільства в даосизмі є велике Дао – всезагальний закон Природи. Всі предмети народжуються і змінюються завдяки власному шляху – дао. У світі не існує незмінних речей, у процесі змін вони переходять у свою протилежність. Соціальний ідеал даосизму –

природність, простота, відхід від будь-якої суєти, пристрастей, бажань, які негативно впливають на людину і суспільство. Справив значний вплив на різні галузі китайської культури (літературу, поезію, мистецтво); сприяв розвитку наукових знань (хімії, медицини). Вплинув на філософію Кореї, Японії. Громади даосів є в Україні, зокрема у Києві.

ДЕЇЗМ (від лат. *Dues* – Бог) – релігійно-філософське вчення, згідно з яким Бог – творець світу і природи, але не втручається у хід процесів і явищ, що відбуваються у ньому. Виникло у Великій Британії у XVII столітті. Характерний для світогляду доби Просвітництва. Деїстичні погляди відобразив Вольтер у повісті «Кандід» (1758 р.), Г.-Е. Лессінг у драмі «Натан-мудрець» (1779 р.). Український філософ, церковний діяч Г. Кониський (1717–1795) вважав, що Бог створив світ і, давши йому закони розвитку, більше не втручається, тож людині надано можливість пізнати світ і закони його розвитку та пізнати себе як частину цього світу; філософ, фізіолог Д. Кавунник-Велланський (1774–1847) стверджував, що Бог створив світ, але не втручається в закони природи. М. Драгоманов у праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (Женева, 1879 р.) висунув припущення про деїстичні погляди Т. Шевченка.

ДЕКАДАНС (від лат. *decadentia* – занепад) – 1) процес соціального занепаду, при якому інститути втрачають функцію соціального контролю, а суспільство втрачає свою цілісність; 2) загальне найменування кризових явищ європейської культури другої половини XIX – початку XX століття, відзначених настроями безнадійності, неприйняття життя, тенденціями індивідуалізму. До письменників-декадентів причисляють О. Уайльда, М. Кореллі, С. Пшибішевського, К. Бальмонта, Ф. Сологуба, Д. Мережковського, З. Гіппіус. Декадентські мотиви притаманні творам українських письменників М. Арцбашева, В. Вінниченка.

ДЕКЛАМАЦІЯ – мистецтво виразного, художнього виголошення, читання літературного твору. Широко культивувалося в школах України XVI–XVIII століть, в яких вивчали риторику і піїтику, виголошували орації (промови), декламували вірші під час вітання знатних осіб, урочистих церемоній, великих церковних свят.

ДЕКОР – сукупність елементів, що становлять зовнішнє оформлення архітектурної споруди або її інтер'єрів; може бути живописним.

ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО – вид пластичного мистецтва, творення якого разом з архітектурою формує матеріальне середовище, що оточує людину, і вносить в нього естетичне ідейнообразне начало.

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО (від лат. *Decoro* – прикрашаю) – вид мистецтва, що має свою образність, особливий художній зміст і водночас обслуговує побутові потреби людини. Художньо-побутові вироби декоративно-ужиткового мистецтва набули значного розвитку в усіх областях України. Серед народних майстрів і художників-професіоналів – К. Білокур, Г. Василяшук, Г. Верес, Д. Головка, Л. Жоголь, І. Зарицький, І. Литовченко, М. Приймаченко, О. Саєнко, М. Тимченко, Л. Товстуха.

ДЕКОРАЦІЯ (від лат. *decoratio* – прикраса) – оформлення сцени, павільйону, знімального майданчика з метою створення зорового образу спектаклю, фільму.

ДЕМІУРГ (давн.- грец. δῆμι-οὐρῦός – майстер, творець) – 1) у Стародавній Греції – майстер, вільний ремісник, пізніше назва стану ремісників; 2) термін, що вживається в релігійно-філософських ученнях на позначення Бога як Творця; творчості й творення як аспектів божественного розуму й сили.

ДЕНОТАЦІЯ – предметне значення імен, смисловий зміст знаків (символів).

ДЕСТРУКЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНА – процес зниження рівня системно-ієрархічної структурованості, складності й поліфункціональності культурного комплексу якої-небудь спільноти в цілому або окремих підсистем цього комплексу, тобто повна або часткова деградація певної локальної культури як системи.

ДЕФІНІЦІЯ (лат. *definitio* – визначення) – визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і зазначення видових особливостей. Стисле логічне визначення, в якому встановлено суттєві ознаки предмета або значення поняття – його зміст і межі. Наприклад: «береза – це дерево з білою корою».

ДЖАЙНІЗМ (від санскр. *जनि* – переможець) – релігійно-філософське вчення, що виникло в Індії приблизно в VI столітті до нашої ери. У сучасному світі це невелика за кількістю вірян релігія, але дуже впливова в Індії. Прихильники релігії зберігають прадавню систему освіти, їхня громада має найвищий відсоток грамотності серед інших релігійних груп у країні. Бібліотеки джайнів є найстарішими в Індії.

ДИЗАЙН (від англ. *design* – задум, проект, креслення, малюнок) – термін для позначення різних видів проектування, які формують естетичні й функціональні якості предметного середовища.

ДИНАМІКА КУЛЬТУРИ – поняття, яке характеризує процеси змін в середині культури і у взаємодіях культур, а також типової моделі взаємодії людей у суспільстві, яким притаманні такі риси, як цілісність, наявність упорядкованих тенденцій і спрямований характер трансформації. Є відображенням здатності складних соціальних організмів адаптуватися до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов існування.

ДИПТИХ – подвійна дощечка, якою користувалися в античні часи; вирізана зазвичай зі слонової кістки й повністю

покрита воском, щоб можна було писати. Цим терміном позначається й живописна картина з релігійним сюжетом, написана на двох дерев'яних стулках, скріплених петлями.

ДИСИДЕНТ (від лат. *Dissidens* – відступник) – інакомисляча людина, яка не погоджується з панівною ідеологією, світоглядом, існуючим політичним ладом своєї країни (наприклад, українські літератори Микола Руденко, Василь Стус).

ДИСКУРС (від франц. *discour* – мова) – 1) єдність мовної практики й форм поведінки, що необхідні для розуміння тексту та дають уявлення про учасників комунікації, їх установки й цілі, умови формування та сприйняття повідомлення; 2) у філософії постмодернізму – вербально артикульована форма об'єктивації змісту свідомості, що регулюється домінуючим у певній соціокультурній традиції типом раціональності; у постмодерністському трактуванні дискурсу увага акцентується на відкритості тексту й плюральності його розуміння.

ДИФУЗИЯ КУЛЬТУРНА – розповсюдження властивостей та особливостей однієї культури на іншу.

ДИФУЗИОНІЗМ (від лат. *diffusio* – розлиття, розтікання, проникнення) – теоретична модель історико-культурного процесу; методологія культурологічних, культурантропологічних та етнографічних досліджень.

ДІАДЕМА (від грец. *διάδημα* – оточувати) – начільна прикраса, що має вигляд прикрашеного обруча і надягається на голову. Пізніше – знак царської влади, головний убір царів у давнину і в період Середньовіччя.

ДІАЛОГ МІЖКУЛЬТУРНИЙ – процес, що протікає в межах інтерактивного обміну між індивідами й групами з різним етнічним, культурним, релігійним і мовним минулим та спадщиною. Стратегія міжкультурного діалогу спрямована на розвиток більш глибокого розуміння різних світоглядів й поведінки, підвищення рівня співпраці між людьми, групами й

народами, що сприяє політичній, соціальній, культурній та економічній інтеграції та згуртуванню монокультурних спільнот.

ДІАЛОГО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД – інтердискурсивний концептуальний підхід до гуманітарного дослідження та освітнього процесу, що є результатом взаємного проникнення методологій діалогістики та культурології через семантичне розуміння діалогу як смислової інтеракції. Головним предметом уваги в межах діалого-культурологічного підходу як моделі філософування, методології та освітньої технології є суб'єкт у його творчій інтерактивності на межі з іншим суб'єктом, особливості культурної ідентифікації в транскультурному просторі, моделювання особистості як діалектичного синтезу самості та чужості.

ДІАСПОРА – представництво етнічних одиниць за межами материнського етнічного регіону, що ідентифікує та усвідомлює свою генетичну або духовну єдність із ним. Люди, які живуть поза межами своєї історичної Батьківщини. Українська діаспора – збірне визначення української національної спільноти поза межами української національної території.

ДІАХРОННИЙ метод культурологічних досліджень – виклад явищ, фактів, подій світової і вітчизняної культури в хронологічній послідовності.

ДІОРАМА (від грец. *διά* – через, крізь і *ώραμα* – вид, видовище) – 1) живописне зображення, намальоване на прозорому матеріалі з двох боків, яке розраховане на штучне освітлення; 2) живопис стрічкоподібної, вигнутої півколом мальованої картини (головним чином батальні сюжети) з переднім планом (розміщенням різноманітних споруд, реальних та бутафорських предметів). Перша діорама була створена у Франції в 1822 році Лу Жаком Дагером, винахідником

фотографії. У створенні діорами в Росії брали участь художники М. Греков і М. Авілов («Штурм Перекопа»), Г. Горелов, Б. Югансон, Г. Савицький, Ю. Дешалит та ін. Найбільшого розквіту мистецтво діорами в Україні досягло після 1945 року: «Облога Корсуня Володимиром у 988 році» В. Петропавловського (Херсонський історико-археологічний музей), «Запорозька Січ» В. Казанського (Національний музей історії України в Києві), «Штурм фортеці Очаків 6 (19) грудня 1788 року» М. Самсонова (Очаківський військово-історичний музей), «Штурм фортеці Ізмаїл» Є. Данілевського та В. Сибірського (Військово-історичний музей О. Суворова в Ізмаїлі), «Битва за Дніпро» М. Бута та М. Овечкіна (Дніпровський історичний музей) та ін.

ДІЯЛЬНИЙ ПІДХІД – при визначенні культури як цілісного соціального явища включення в сферу культури всіх видів людської діяльності: матеріальної і духовної. Дає змогу сформулювати сутність феномену культури у найбільш узагальненому визначенні.

ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІОКУЛЬТУРНА – форма діяльності соціальних суб'єктів, сутність і зміст якої складають процеси збереження, трансляції, освоєння й розвитку традицій, цінностей, норм у сфері художньої, історичної, духовно-моральної, екологічної та політичної культури.

ДОДЕКАФОНІЯ (від грец. *δέκα* – дванадцять і *φωνή* – звук) – техніка музичної композиції, заснована на застосуванні всіх 12 рівноправних, функціональних, незалежних тонів хроматичної гами. Звуковим матеріалом оперують так, щоб жоден звук не повторювався, що часто призводить до беззмістовного хаотичного звучання. В Україні на межі 1950–60-х років дванадцятитонову техніку опанували Л. Грабовський, В. Годзяцький, В. Губа, В. Загорцев.

ДОМЕСТВЕННИЙ СПІВ – церковні співи, запозичені з Візантії, з нього пішов так званий «київський розпів», що став

основою місцевої співочої школи на століття. Співаки засвоювали мелодії «з голосу» і відтворювали з пам'яті. Так на Русі поступово формувався самобутній акапельний церковний спів, що в майбутньому набув значного поширення

ДОМІНУЮЧА КУЛЬТУРА – сукупність культурних зразків, які сприймаються та усвідомлюються усіма членами суспільства.

ДОРИЧНИЙ ОРДЕР – один із трьох основних архітектурних ордерів. Колона доричного ордеру не має бази, стовбур прорізаний каннелюрами; капітель складається з ехіна й абака. Антаблемент членується на архітрав, фриз і карниз; фриз горизонтально поділяється на тригліфи та метопи. В Україні ордер доричний застосовувався у спорудах класицизму та історизму: церква св. Духа у м. Херсоні (1836 р.), Графська пристань у м. Севастополі (1846 р.), Музею старожитностей та мистецтва будинок у Києві.

ДОСВІД – сукупність переживань людини або практично засвоєних знань, вмінь, навичок. Можна виділити зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого – саморефлексія, роздуми. У філософії досвід – чуттєво-емпіричне відображення зовнішнього світу.

ДРАМА (від грец. *δρᾶμα* – дія) – один з літературних родів, який змальовує світ у формі дії, здебільшого призначений для сценічного втілення. П'єса з гострим конфліктом соціального або побутового характеру, який розвивається у постійній напрузі («Назар Стодоля» Тараса Шевченка, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Не судилось» Михайла Старицького, «Украдене щастя» Івана Франка, «Нахмарило» Бориса Грінченка, «Пора жовтого листя» Миколи Зарудного).

ДУАЛІЗМ (від лат. *duo* – два) – світогляд, який основоположними вважає два рівноправних і протилежних

начала (матерію і дух, світле і темне). Протилежним дуалізму філософським вченням можна вважати монізм.

ДУМИ – жанр суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники. У структурі думи більш чи менш виражені три частини: заспів, основна розповідь, закінчення. Домінантний елемент думи – словесний, а не музичний, і формується він до певної міри імпровізаційно. Слово «дума» часто зустрічається у давньоукраїнських рукописних джерелах на означення думки, мислення. Згодом слово набуло іншого змісту, і ним почали визначати жанр епічного поетичного твору, епічної пісні героїчного плану. Значні заслуги в збиранні дум та їх дослідженні мали також І. Срезневський, М. Костомаров, П. Сперанський, Ф. Колесса, Українка Леся, М. Грінченко, К. Квітка та ін. Образи й стиль думи мали розвиток у літературних творах Т. Шевченка, П. Куліша, М. Старицького, М. Рильського, П. Тичини, А. Малишка, П. Загребельного; в образотворчому мистецтві – у полотнах О. Сластіона, І. Їжакевича, М. Дерегуса, М. Самокиша; у музиці – у творчості А. Веделя, М. Лисенка, Г. Хоткевича, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, М. Скорика, Л. Дичко та ін.

ДУХ – ідеальний первень (принцип) на противагу природі як матеріальному первню. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух – настанова на всезагальне – моральні, релігійні і правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини. У вузькому смислі збігається з поняттям «мислення».

ДУХИ – група міфологічних персонажів, котрі нібито постійно взаємодіють з людиною у різноманітних видах її діяльності

ДУХОВЕНСТВО – служителі культу, які вважаються посередниками між богом та людьми, здійснюють культові дії, виконуючи також роль проповідників віровчення даної релігії.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА (духовне виробництво) – один із трьох складників у поширеному поділі культури на матеріальну, соціальну та духовну. До сфери духовної культури тією чи іншою мірою належать такі галузі, як релігія, мистецтво, філософія, наука, мораль, право, політика.

ДУХОВНА КОНСОЛІДАЦІЯ (лат. *consolidatio* – зміцнення, об'єднання) – об'єднання, згуртованість людей, що ґрунтується на духовній основі.

ДУХОВНІСТЬ – внутрішнє психічне життя людини, її моральний світ. Національна свідомість і національна культура – неодмінні ознаки духовності народу. Відстороненість від низьких, суто чуттєвих інтересів, прагнення до внутрішньої досконалості, висоти духу.

Е

ЕВОЛЮЦІОНІЗМ – напрям у соціокультурній антропології, етнології та етнографії; теорія розвитку людства від простих форм соціальних організацій первісних колективів до сучасних складних суспільних організмів, від примітивних матеріально-культурних засад усього спектра життєзабезпечення до цілісних соціальних, матеріальних, духовних систем. Методологічна увага еволюціоністів зосереджена на поступальності розвитку культури в її діяхронії та динаміці, етнокультурній цілості як фундаментальній основи розвитку людської цивілізації, причому розглядають еволюцію окремих елементів культури, сфер її побутування. Еволюціоністи вивчали культуру на макро- та мікроеволюційних рівнях (загальнолюдське, етнічне й часткове). Головними теоретиками вважають Г. Спенсера, Л.-Г. Моргана, Е.-Б. Тейлора, К. Маркса і Ф. Енгельса, які запропонували власні концепції еволюції людства. В українській історичній науці прихильником еволюціонізму був Іван Франко, який виклав свої ідеї у працях «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881 р.) та «Що таке поступ?» (1903 р.).

ЕВОЛЮЦІЯ КУЛЬТУРНА (від англ. *cultural evolution*) – безперервний процес історичного розвитку культури від простих форм до більш складних.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. *exsistentia* – існування, буття) – один з провідних напрямів філософії та інтелектуальної культури ХХ століття, розквіт якого припадає на середину ХХ століття: 1) у філософії – ідеалістична течія, представники якої заперечують об'єктивність буття, сенс суспільної діяльності; реальним вважається лише існування людини та її переживань; 2) в літературі – течія модернізму. Характерні риси: суб'єктивізм, індивідуалізм, песимізм,

заперечення будь-якого насильства. Розквіт екзистенціалізму припадає на середину XX століття й пов'язаний з дослідженнями М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра, П. Тилліха, К. Ясперса. Внеском російської літератури й філософії в урізноманітнення інтелектуальної панорами екзистенціалізму є творчість Ф. Достоєвського, М. Бердяєва, Л. Шестова. В українській культурі тенденція екзистенціалізму не мала послідовних прихильників філософського вишколу. Є лише підстави для тлумачень в контексті екзистенціалізму у творах В. Підмогильного (людська екзистенція як особисте самотворення), В. Винниченка (приватність у житті й свобода вибору), Ю. Косача (парадокси екзистенційного «антеїзму»), І. Костецького (проблема плину часу й себешукання).

ЕКЛЕКТИКА, еклектизм (від грец. *ἐκλεκτός* – обраний, відбірний; від грец. *ἐκλέγω* – обираю, відбираю, вибираю) – змішання та безмежне поєднання різноманітних, різнорідних і несумісних понять (ідей, елементів, поглядів, теорій) під приводом подолання в них протилежностей і створення різнопланового та неординарного в системі єдиного цілого. Може означати брак чогось «свого», «оригінального», просте запозичення «чужого», сліпе копіювання та наслідування. Напрямок в античній філософії II століття до нашої ери, для якого характерними були поєднання різних філософських систем і схильність до стирання відмінностей між ученнями та школами. У другій половині XIX – на початку XX століття еклектика стала принципом, що домінував у мистецтві й спрямовував творчі пошуки митців тієї доби. Відомими представниками архітектурної еклектики були: Г. Гельмер, Г. Земпер (Німеччина), Ф. Фельнер (Австрія), Ж.-Л.-Ш. Гарн'є (Франція), А. І. Штакеншнейдер, В. О. Шретер, В. О. Гартман, О. Н. Померанцев (Росія). Сміливе поєднання усіх без винятку стилів попередніх епох було характерним і для образотворчого мистецтва (зокрема, архітектури) України близько ста років

тому. Така ситуація виникла в наслідок бурхливого розвитку й модернізації будівельних матеріалів, принципів будівництва і водночас затримки у створенні нового стилю в архітектурі, який відповідав би вимогам часу. В економічному, політичному й соціальному житті Європи відбувалися кардинальні зміни, і мистецтво яскраво відобразило цей переломний момент, коли людство стояло на порозі нової доби в історії, прагнучи зробити сміливі кроки уперед і водночас боючись розлучатися з минулим (творчість архітекторів Г. Г. Артинова, О. М. Бекетова, Л. Л. Влодека та ін.).

ЕКОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – система ціннісних орієнтацій культури, що базується на ставленні до природного середовища як до унікального макрокосму.

ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА – сукупність елементів і феноменів культури, що забезпечують функціонування економічного життя суспільства.

ЕКСЛІБРИС (від лат. *ex libris* – з книг) – книжковий знак із зазначенням імені власника книги або назви бібліотеки чи книгозбірної установи; наклеюється на книгу, звичайно – на звороті обкладинки. З часу його появи в Німеччині екслібрис швидко став одним із жанрів малої графіки у різних техніках. У XX – на початку XXI століття втратив прикладне значення і еволюціонував у витвір мистецтва і об'єкт колекціонування (відомі колекції П. Амбура, К. Болсуновського, Б. Вілінбахова, І. Крип'якевича, Л. Куріса, С. Сильванського, С. Фортинського та ін.). Розвиток *екслібрису* призвів до створення у багатьох країнах товариств колекціонерів книжкового знака, які ведуть художньо-просвітницьку та видавничу діяльність. З 1994 року Україна є членом Міжнародної асоціації товариств екслібрисистів FISAE (існує з 1966 р.).

ЕКСПЛІКАЦІЯ (лат. *explicatio*, від *explico* – пояснюю, розгортаю) – метод розкриття суті та значення предмету. Використовується в аналітичній філософії та літературній

критиці. У музейній справі – тексти, які розміщуються при вході в музейні та виставкові зали, які вміщують стислу інформацію про твори мистецтва, принципи експозиції тощо.

ЕКСПОЗИЦІЯ (від лат. *expositio* – виклад, показ) – систематизоване розміщення експонатів (творів мистецтв, пам'яток матеріальної культури, історичних документів тощо) у виставкових та музейних приміщеннях.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ (від фр. *expression* – виразність, вираження) – напрям, що розвинувся в європейському мистецтві та літературі у перші десятиліття XX століття, як заперечення позитивістських тенденцій реалізму, натуралізму та імпресіонізму, як критичне осмислення досвіду романтиків і символістів. Склався, насамперед, у художній практиці, аж потім став предметом науки і породив дискусії щодо назви й програми. Визначальні риси: 1) зацікавленість глибинними психічними процесами; 2) заперечення як позитивізму, так і раціоналізму; 3) оновлення формально-стилістичних засобів, художньої образності та виразності, глибокий ліризм і всеохопний пафос; 4) суб'єктивізм і зацікавленість громадянською темою; 5) бунт проти старих академічних форм в образотворчому мистецтві при збереженні головних жанрів (портрет, батальний жанр, побутова картина, міфологічний чи релігійний образ, пейзаж, натюрморт). Принципи експресіонізму, що найорганічніше виявилися в культурі Німеччини й Австрії, по-різному втілювалися в кіно (творчість кінорежисерів О. Велеса, Е.-І. Бергмана, Ф. Ланга, П. Лені), літературі (Й.-Р. Бехер, Ф. Вольф, С. Пшебишевський, А. Стрінберг, Л. Франк), музиці (Б.Бріттен, Г. Малер, О. Онеггер, Д. Шостакович), образотворчому мистецтві (М. Бекман, В. Кандинський, К. Кольвіц, К. Малевич, Е. Нольде), театрі (режисери В. Мейєрхольд, М. Рейнгард; драматурги Б. Брехт, Ф. Дюрренматт, М. Фріш). В українському кіно окремі прояви мав у творчості О. Довженка,

С. Параджанова, Л. Осики; в літературі – у новелістиці В. Стефаника, віршах Т. Осьмачки, прозі М. Хвильового, А. Головка, В. Підмогильного, ранніх поезіях М. Бажана; в музиці – у творах Л. Грабовського, В. Губи, В. Загорцева, Ю. Козаренка та ін.

ЕКСПРЕСІЯ (від. лат. *expression* – вираження) – 1) сила вираження, вияву яких-небудь почуттів, переживань і т. ін.; 2) підкреслене виявлення почуттів, переживань; виразність; 3) інтенсивна виразність тексту, що створюється фонетичними, лексичними, граматичними, стилістичними засобами мови; 4) в образотворчому мистецтві застосовується щодо натури або художнього твору для позначення виразності, сили прояву почуттів та емоцій у разі впливу твору мистецтва або окремих його елементів на глядача.

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА – культура, зорієнтована на потреби певної – елітарної, вищої в тому чи іншому відношенні – частини суспільства. Художня творчість духовного авангарду суспільства, нації, розрахована на витончене естетичне сприйняття.

ЕМАЛЬ (від франц. *email*, від *smeltan* – плавити) – художня техніка для прикрашення ювелірних виробів. Існує холодна техніка емалі (без випалу) та гаряча, за якою пофарбовану окисами пастозну масу наносять на поверхню й випалюють, у результаті чого з'являється склоподібний кольоровий шар.

ЕМПАТІЯ (від англ. *empathy* – співчуття) – вміння входити у психологічний стан іншої особи, здатність поставити себе на місце іншого.

ЕМПІРИЗМ (від грец. *ἐμπειρία* – досвід) – напрям у теорії пізнання, у якому джерелом знання вважається чуттєвий досвід. Емпіризм має багато спільного із сенсуалізмом і протистоїть раціоналізму.

ЕНКАУСТИКА (грец. *εγκαυτική*) – живопис, що виконаний гарячим способом, розплавленими фарбами.

ЕНТРОПІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНА – процес зниження рівня системно-ієрархічної структурованості, складності і поліфункціональності культурного комплексу будь-якої спільноти в цілому або окремих підсистем цього комплексу, тобто повна або часткова деградація даної локальної культури як системи.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (від лат. *encyclopaedia*, від дав.-грец. *ἐγκύκλιος παιδεία* – коло наук, дав.-грец. *κύκλος* – коло і дав.-грец. *παιδεία* – навчання, наука) – сукупність наукових знань з широкого кола питань. У широкому розумінні – збірка наукових відомостей і довідок на різні теми, призначена для широкого кола читачів.

ЕПІГОНИ – 1) наступники діадохів-полководців Олександра Македонського; 2) мало оригінальні наслідувачі якогось суспільно-політичного, літературного чи художнього напрямку.

ЕПІГРАМА (від грец. *ἐπίγραμμα* – напис) – короткий вірш сатиричного глузливого змісту, здебільшого спрямований проти якої-небудь особи. До епіграми зверталися стародавні греки Платон, Сапфо, Анакреонт, Мелеагр Гадарський, давньоримські поети Марціал, Ювенал, Валерій Едітуй та інші. Традиції античної епіграми продовжувалися у візантійській та латинській літературі Середньовіччя й Ренесансу. Розквіт епіграми як глузливих віршів відбувся у XVIII столітті (Вольтер, Г. Лессінг, Дж. Оуен, Ф. Прокопович, М. Ломоносов, О. Сумароков). Майстрами сатиричної епіграми були Ж. де Лафонтен, Р. Бернс, Г. Гейне, Є. Баратинський, О. Пушкін. В українській літературі майстрами епіграми були І. Франко, В. Самійленко, В. Еллан, В. Сосюра, В. Симоненко, А. Бортняк та інші.

ЕПІСТОЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА, епістолярій – художні твори різних жанрів, написані у вигляді листування персонажів між собою або у яких форму листа чи послання

використовують як творчий прийом, а також публіцистичні, політичні та приватні листи видатних історичних і громадських діячів. Жодні спогади сучасників, жоден музей не здатний так відтворити атмосферу, в якій жив і працював письменник, як це може зробити його листування. Епістолярій митця, цей замаскований «внутрішній діалог автора із власною совістю», надзвичайно багато дає не лише для достовірного уявлення про перипетії особистого життя письменника, а й поглиблює знання читача про епоху, про поступ художньої думки, про взаємини між літературою й громадськими діячами.

ЕПОС (грец. *ἔπος* – слово, оповідання) – різновид літературного (поряд з лірикою і драмою) роду, що оповідає про події, які нібито відбувалися у минулому (немов здійснювалися насправді і згадуються оповідачем). Охоплює буття в його пластичній об'ємності, просторово-часовій довжині і подійовій насиченості (сюжетність). Виникає у фольклорі (казка, епопея, історико-героїчні пісні, билина). До XVIII століття епос був головним жанром літератури. З XVIII століття головним жанром стає роман. Залежно від тривалості зображуваного часу, охоплення подій, які розкривають людські характери, розрізняють великі (епопея, роман), середні (повість) та малі (новела, оповідання) епічні жанри. Сюжети запозичаються переважно із сучасності, образи індивідуалізуються, мова відбиває різко диференційовану багатомовну суспільну свідомість, форма прозаїчна.

ЕРИСТИКА (від грец. *eristikē* – спір) – мистецтво дискутувати, тобто знаходити істину в межах певного ступеня згоди між опонентами щодо дискутованої тези.

ЕСКАПІЗМ (від англ. *escape* – відхід від дійсності, втеча, порятунок) – риса масової культури, яка полягає в орієнтації споживача культури на втечу у світ фантазій, ілюзорний світ відео, гри.

ЕСКІЗ (від франц. *esquisse*) – малюнок або живописний начерк, зроблений нашвидкоруч, тільки щоб «схопити» в основних рисах образотворчу ідею або початкову думку, який передує остаточному варіанту.

ЕСТЕТИКА (від грец. *αἰσθησις* – чуттєвий) – наука про загальні закономірності художнього освоєння дійсності людиною, про сутність і форми перетворення життя за законами краси, про природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства. Об'єктом дослідження естетики є творча діяльність людини, її чуттєве відношення до дійсності і мистецтво як вища форма цих відношень. Зародилася близько 2,5 тис. років тому.

ЕСТРАДА (від франц. *estrade* – поміст) – 1) підмосток для виступу перед публікою; 2) музично-драматичне мистецтво, пов'язане з виконанням невеликих творів; мистецтво малих форм.

ЕТИКА (від грец. *ἠθικόν*, – звичка, звичай) – одна з найдавніших теоретичних дисциплін, об'єктом вивчення якої є мораль. Філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі. Наприкінці XX століття особливого значення набуває етика ненасильства та етичні аспекти розв'язання глобальних проблем людства.

ЕТИКЕТ – зведення правил, що регулюють зовнішні форми поведінки людей і забезпечують чемність їхніх взаємовідносин.

ЕТНІЧНА ГРУПА – частина суспільства, члени якої усвідомлюють себе (або вважають, на думку інших) носіями загальної культури.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ – усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти, ідентифікації з іншими членами етносу внаслідок єдності історичної пам'яті, тотожності культурних архетипів тощо.

ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА – культура людей, пов'язаних між собою спільністю історичного походження і території проживання.

ЕТНОГЕНЕЗ – сукупність соціально-історичних, духовно-культурних процесів та природних чинників, що зумовлюють виникнення, становлення і розвиток етносу. В широкому розумінні є процесом історичного походження та буття етнічних груп, пов'язаний з розвитком виду *Homo sapiens*. Проблеми етногенезу – одні з найскладніших у сучасній науці. Це спричинено тим, що етнічна історія народів обумовлена взаємодією антропологічних, лінгвістичних, демографічних, господарсько-культурних, психологічних та інших чинників.

ЕТНОГРАФІЗМ – відображення в мистецтві і літературі національного традиційного побуту (життя, господарство, ремесла, одяг, їжа, родинне життя тощо), звичаїв, обрядів. Етнографізм – органічний складник національного в мистецтві.

ЕТНОГРАФІЯ (від грец. *ἔθνος* – народ та *γράφω* – пишу, описую) – наука, що вивчає культурні (зокрема побутові) особливості народів світу, проблеми їх походження, розселення та культурно-історичних взаємовідносин.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА (антропологічна лінгвістика, лінгвістична антропологія та ін) – наука, що займається дослідженням зв'язків між мовними та культурними явищами.

ЕТНОЛОГІЯ (від грец. *ἔθνος* – народ і *λόγος* – поняття, вчення, народознавство) – наука про народи й культури світу, їхню взаємодію та систему етнічності (наявність кількох народознавчих дисциплін у різних країнах, які з певною мірою умовності можна назвати дисциплінами-двійниками, – *етнографії, культурної антропології* та ін. – зумовлена історичними особливостями формування науки, теоретико-методологічними розбіжностями її національних шкіл, різним окресленням предметної сфери цієї науки тощо).

ЕТНОС (від грец. *ἔθνος* – плем'я, народ) – історично сформована стійка єдність, культурно-духовна спільність людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, єдністю психічного самовідчуття, а за певних умов – і державним утворенням. Загальна назва національних утворень: нації, народності, національності тощо

ЕТНОЦЕНТРИЗМ (від грец. *ἔθνος* – група, плем'я і лат. *centrum* – центр) – властивість етнічної самосвідомості сприймати й оцінювати різноманітні життєві явища і процеси крізь призму культурних традицій і цінностей власної етнічної групи. Етноцентризм виявляється у визнанні переваги своєї етнічної культури по відношенню до інших культур. Етноцентризмом прийнято позначати то нормальне світосприйняття будь-якого етносу, коли цінності, традиції, встановлення того чи іншого етносу здаються для його представників єдино істинними і вірними.

ЕТОС (від грец. *ἦθος* – звичай, вдача, характер) – узагальнена характеристика культури даної соціальної спільності, що виражається в системі панівних цінностей і норм поведінки.

ЕТЮД (від франц. *étude* – вивчення, робота, штудія) – 1) твір образотворчого мистецтва допоміжного характеру, виконаний з натури за допомогою живописних, графічних або пластичних матеріалів з метою її вивчення в процесі роботи над картиною, скульптурою і т. ін. 2) невеликий музичний твір віртуозного характеру, який використовують для вдосконалення музичних навичок; 3) невелика одноактна п'єса, події якої мають драматичний характер; п'єса навчального характеру, в якій застосовується певний технічний прийом гри.

Є

ЄВАНГЕЛІЄ (від грец. εὐαγγέλιον – блага вість) – 1) радісна для всіх християн звістка про настання у майбутньому Царства Божого і спасіння людства від гріха й смерті, проголошена Ісусом Христом і християнськими апостолами; 2) ранньохристиянський твір, що оповідає про боговтілення, земне життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа та розкриває зміст його вчення. Авторство приписують або учням Ісуса – апостолам, або ж їхнім найближчим послідовникам. Нині відомо понад 30 Євангелій. Окрім чотирьох, які увійшли у 2-й половині IV століття в канонічний текст Нового Завіту, – від Матвія, від Марка, від Луки, від Івана (написані орієнтовно у 2-й половині I століття) – були ще апокрифічні – від Петра, Іуди, Андрія, Томи та ін. (написані у II столітті і пізніше).

ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ – особлива спільність витоків, доль і спадщина, яка призвела до формування культурно-історичної спільності з єдиним культурно-генетичним кодом, з характерним самовідчуттям і самосвідомістю європейців.

ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРОЛОГІЯ. Витоки європейської культурології сягають Нового часу і пов'язані з філософськими концепціями історії Д. Віко (італійський філософ епохи Просвітництва), відомий як засновник сучасної філософії історії, його ідеї сприяли розвитку культурної антропології та етнології; Й. Гердер (німецький філософ, фольклорист, письменник) історію людського суспільства розумів, як продовження історії природи. Наукову цінність становлять його мовознавчі дослідження, приділяв значну увагу вивченню культури слов'янських країн, зокрема фольклору слов'янських народів. Г. Гегель (німецький філософ) створив систематичну теорію діалектики, центральне місце у якій займає поняття «розвиток» - саморозвиток світового духу.

Голландський культуролог Й. Гейзинга вніс до вивчень культури ідею про те, що гра передує культурі й творить її, чим започаткував ігрову концепцію. У 1909 році німецький філософ і фізик В. Оствальд запропонував термін «культурологія», показав різницю між культурологією і соціологією, використав термін «культурологія» для опису специфічних явищ, якими є культура як феномен суто людської діяльності. Фактично визначив місце культурології в системі інших наук. А. Тойнбі (англійський історик) - один із розробників цивілізаційної теорії в культурології. В другій половині XX століття розвинувся етологічний напрям, який ввів психоеаналітичну, ігрову теорію культури, а також відомі значні антропологічні дослідження К. Лоренца, Н.Тінбергена та ін. В 1960-х роках у Франції К. Леві-Стросс, Мішель Фуко, Ролан Барт, Жак Дерріда та інші сформували течію структуралізму в культурології, поширивши структурний аналіз з лінгвістики та літературознавства на соціокультурні явища (символічна школа). Натуралістична школа розглядає культуру як безпосередню адаптацію людини до умов навколишнього середовища, пояснює особливості тієї чи іншої культури особливостями природного буття людини. До цієї школи близька функціональна теорія культури Б. Маліновського (полько-англійський антрополог). Антропологічна школа розглядає культуру як засновану на психіці людей, чим пояснює подібність віддалених культур. Представники цієї школи вважають, що всі народи проходять загальні щаблі розвитку культури, а подальші її періоди зберігають в собі пережитки попередніх (Е.Тейлор (Тайлор), Д. Фрейзор та інші). Соціологічна школа шукає джерела та пояснення культури в її суспільній природі й організації (М. Вебер). Для суспільно-історичної школи характерні органіцизм культур (проходження періодів народження, росту, розквіту, занепаду і загибелі), розподіл на типології, локальність, відсутність єдиної лінії культур та відкидання ідеї про загальносвітову культуру (О. Шпенглер, А. Джозеф, М. Данилевський).

ЄРЕСІ (від грецьк. *αἵρεσις* – вибір, переконання, секта) – релігійні вчення, що відступають від офіційної церковної доктрини в питаннях догматики і культу.

Ж

ЖАНР (від фр. *genre* – рід, вид) – підрозділ кожного виду мистецтва, зумовлений різноманітністю конкретних можливостей художнього осягнення дійсності, що диференціюються за різними класифікаційними ознаками (тематичними, структурними, функціональними тощо).

ЖАНР АНІМАЛІСТИЧНИЙ (від лат. *animal* – тварина) – зображення тварин у живописі, скульптурі, графіці. У світовому мистецтві анімалістичний жанр з'явився з часів палеоліту й розвивається до наших днів. У європейському мистецтві становлення власне анімалістичного жанру припадає на 17 ст., особливо в голландському живописі (П. Поттер, А. Кейп). У культурі сентименталізму відбувається насичення тваринного світу суто гуманістичним змістом. Тварин починають трактувати в категоріях етики і естетики (наприклад, насичене м'яким гумором полотно британського художника-анімаліста Ч. Б. Барбера (1845 – 1894) «Красуня і потвора» («Павич та свиня-мати з поросятами»). Серед художників-анімалістів XIX століття – К. Труайон, Р. Боннйор, скульптор А. Л. Барі (Франція), в російському мистецтві – П. Соколов, О. Степанов, П. Клодт та ін. Статуетки тварин кабінетного формату стали на межі XIX – XX століть звичною окрасою інтер'єру. У професійному українському мистецтві XIX – початку XX століття анімалістичний жанр посів особливе місце. У творах Т. Шевченка зображення тварини часто мають закінчену анімалістичну композицію (офорт «Видубицький монастир у Києві» з серії «Живописна Україна»). Анімалістичний жанр виявляється також і в роботах С. Світославського («Воли на паляні», 1891 р.), С. Васильківського («Козача левада», 1893 р.), К. Костанді («Гуси», 1895 р.). Реалізмом позначено зображення тварин у станкових творах Л. Позена. Романтичні тенденції в українському анімалістичному жанрі виразно простежуються в

монументальній пластиці модерну (скульптурне оформлення будинку архітектора В. Городецького, 1902–1903 рр.; фігури левів перед будинком Національного художнього музею України, 1897–1900 рр.; обидва – у м. Києві, скульптор Е. Саля). Становлення анімалістичного жанру в графіці ХХ століття пов'язано з творчістю Г. Нарбута (малюнки «Української абетки», 1917 р.). Глибокий зв'язок із образною побудовою народної картини притаманний анімалістичним композиціям Т. Бойчука, графічний лаконізм – творам О. Павленко, К. Гвоздика, С. Конончука. Традиції анімалістичного жанру продовжили В. Аверін, В. Литвиненко, Г. Глікман, Ю. Рубан, Я. Ражба, В. Клоков, О. Рапай-Маркиш, С. Кошелєв та ін.

ЖАНР БАТАЛЬНИЙ (від. франц. *bataille* – битва) – жанр образотворчого мистецтва, сформований в XV–XVI століттях, присвячений темі війни та військового життя, головне місце в якому займають сцени битв та воєнних походів. Твори Д. Дантона, Г. Пейна, Ч. Е. Фриппа (Великобританія), Р. Кнотеля, А. Кверфурта, Е. Ціммера (Німеччина), Дж. Фатторі, К. Адемолло (Італія), І. Беланже, Е. Детая, Г. Сіґріста (Франція), Я. Віка, Я. Х. ван Папендрехта (Нідерланди), П. Бабаєва, В. Верещагіна, І. Євтигнєєва, В. Коровіна, В. Мошкова, М. Самсонова, М. Присєкіна, Ф. Рубо (Росія), С. Васильківського, Л. Мучника, М. Самокиша, Г. Світлицького, А. Серебрякова (Україна).

ЖАНР ІСТОРИЧНИЙ – один з основних жанрів образотворчого мистецтва, присвячений зображенню історичних подій минулого й сучасності, соціально значущих явищ в історії народу, а також діяльності історичних осіб. Твори можуть бути представлені в різних видах і техніках образотворчого мистецтва (меншою мірою в орнаментах). Переплітається з батальним жанром, сакральним мистецтвом, пейзажем, портретом, міфологічним і побутовим жанрами. Твори художників Ж.-Л. Давида («Смерть Сократа»), Е. Лойнце

(«Вашингтон переправляється через Делавер»), К. Брюлова («Загибель Помпеї»), В. Сурікова («Утро стрілецької страти»), Ф. Ліке («Набіг вікінгів»), І. Рєпіна («Запорожці пишуть листа турецькому султану») та інших. У мистецтві Київської Русі це переважно сцени з церковної історії – життя Ісуса Христа, Богородиці, апостолів, окремих святих. Зразками історичного жанру є картини «Похорон кошового» (1900 р.) О. Мурашка, «Гість із Запоріжжя» (1901 р.) Ф. Красицького, «В'їзд Б. Хмельницького до Києва» (1912 р.) М. Івасюка, малюнки «Смерть Б. Хмельницького» (1837 р.), «Козацький бенкет» (1838 р.), офорт «Дари в Чигирині 1649 року» (1844 р.) Т. Шевченка, картина «Запорожець» (1932 р.) А. Манастирського, цикл «Хмельниччина» (1945 р.), «Переяславська рада» (1954 р.), триптих «Дума про козака Голоту» (1960 р.) М. Дерегуса, серії офортів «Визвольна війна українського народу проти польської шляхти 1648–1654 рр.» (1954 р.) та «Народні герої України» (1962 р.) О. Данченка, картини «Бій крейсера “Варяг” і канонерного човна “Кореєць” з японською ескадрою» (1952 р.) М. Степанова, «Чорноморці» (1947 р.) В. Пузиркова, «Б. Хмельницький залишає в заставу кримському ханові свого сина Тимоша» (1954 р.) І.-В. Задорожного, «Рідна земля (На привалі)» (1957 р.) А. Константинопольського та ін.

ЖАНР ПОБУТОВИЙ – жанр образотворчого мистецтва, присвячений зображенню повсякденного приватного і громадського життя (роботи європейських художників: «Купання Вірсавії» Ф. Сальвіати, «Брак у Кані Галійській» Ель Греко, «Юнак читає при свічі» С. Маттіаса, «Юнкер Рамп з подругою» Ф. Гальса, «Продаж керамічного посуду» Ф. Гойї, «Вибори» У. Хогарта, «Іспанський гітарист» Е. Мане, «Кафе в Арлі» П. Гогена, «Зима в Абрамцево» В. Серова, «Янгол з кадилом» М. Врубеля та інші; роботи українських художників: «Остання весна», «Кочегар», «Циганка» М. Ярошенка, «Дружина художника», «Італія. Неополітанська ніч» М.

Врубеля, «Праля», «Селянська родина», «Парижанки» О. Мурашка, «Шукач золота», «Рибалка у вихідний день» В. Арнаутова, «Мати біля печі», «Біля річки» А. Горської та ін.).

ЖИВОПИС – вид образотворчого мистецтва, твори якого створюються за допомогою фарб, що наносяться на будь-яку тверду поверхню. У живописних художніх творах використовують колір і малюнок, світлотінь, виразність мазків, фактури, композиції, що дозволяє відтворювати на площині різнобарвне багатство світу, об'ємність предметів, їх якісну, матеріальну своєрідність, просторову глибину й світло-повітряне середовище; вид образотворчого мистецтва, спрямований на передачу зорових образів за допомогою фарб, нанесених на будь-яку поверхню (полотно, папір, поверхня стіни, посуд тощо).

ЖИВОПИС ВОСКОВИЙ – техніка живопису, при якій віск є зв'язуючою речовиною. Виконується розплавленими чи розчиненими в олії фарбами.

ЖИВОПИС ЖАНРОВИЙ – живописні твори, на яких відтворюються сцени повсякденного життя чи епізоди анекдотичного змісту, відзначені жвавістю й великою кількістю подробиць.

ЖИВОПИС КЛЕЙОВИЙ – живопис, при якому клей виступає речовиною, що зв'язує фарби (зазвичай використовується для декоративних панно й театральних декорацій).

ЖИВОПИС ОЛІЙНИЙ – вид живопису художніми олійними фарбами на полотні, дереві, картоні, що покриті ґрунтом.

ЖИТІЯ – життєписи людей, яких церква прирівнювала до лику святих, удостоювала церковного шанування і поминання. Складання житія було неодмінною умовою канонізації, тобто визнання святості.

ЖОВНІРСЬКІ ПІСНІ – народні пісні суспільно-побутового циклу про вояцьке життя примусово рекрутованих

українців до царського війська. Слово «жовнір» прийшло в Україну через Польщу із середньовічної Європи, де наймані вояки за службу отримували плату – «жолд». Зміст реалістичний, їх головні мотиви: примусова присяга (“А в неділю пораненько”), плач матері (“Та поза садом-виноградом доріжка лежала”), родини, молодої дружини з діточками, розпука новобранця від розлуки з рідною стороною, туга за рідним домом (“Понад чорне море літали ворони”), важке життя в казармі, писання листів, участь у битвах, смерть на чужині (“Чорна рілля заорна, а гей, гей!”) та ін. Є й любовні мотиви: смерть дівчини з жалю за милим (“Ой ци будеш, моя мила, та за мною тужити”), прохання вояка про відпустку, його спізнення до казарми тощо.

ЖРЕЦЬ – особа, що займається відправленням релігійних обрядів у язичників. Жрець здійснював жертвопринесення божеству, стежив за вшануванням богів, доглядав за їх статуями і священними тваринами. Жреці звільнялися від будь-яких податків.

ЖУРНАЛІСТИКА – 1) соціальний інститут, створений з метою забезпечення всебічного й об'єктивного інформування всіх суб'єктів суспільного життя про соціальну дійсність, що необхідне для оптимального функціонування всіх інших соціальних інститутів і суспільства в цілому як саморегульованої системи; 2) система художніх, культурологічних, історичних, соціологічних та ін. дисциплін, що охоплює повний цикл створення і управління практичною журналістикою в суспільстві, її впливу на зміни суспільних процесів.

ЗАГАДКИ – жанр фольклору, короткі твори, основа змісту яких – дотепне метафоричне запитання, що передбачає відповідь на нього. Збирання та видання загадок почалося у першій половині XIX століття. Загадка не тільки вплинула на творчість окремих українських поетів, які написали відповідні авторські твори (Л. Глібов, Ю. Федькович, І. Франко, С. Васильченко), вона складає основу поетичних тропів – метафори, метонімії, оксиморону і т. п., що засвідчує лірика П. Тичини, Б.-І. Антонича, В. Голобородька, І. Калинця, Віри Вовк, М. Воробйова, М. Григоріва та ін. Яскравий приклад загадки із поетичної спадщини В. Свідзинського, де вона набула високої художньої культури.

ЗАДУМ – складене у творчій уяві художника конкретне й цілісне уявлення про основні риси змісту й форми художнього твору до початку практичної роботи над ним.

ЗАКЛИНАННЯ – усталена словесна формула, що супроводжується відповідними діями, яка мала магічну силу. Метою заклинань було вплинути на когось чи щось, підкорити його своїй волі або чаклунській силі, висловити настійне прохання, благання.

ЗАМОВЛЯННЯ – жанр фольклору, словесна формула, яка супроводжує обряди та ритуали і начебто має магічну силу та здатність впливати на оточуючий світ, людей та духів з метою отримання певної користі. Усталені вислови, речитативні, переважно віршовані тиради, що супроводжують магічні дії, рухи їх виконавців – знахарів, ворожбитів, шептух тощо і виражають їх бажання вплинути на природу, на людину і її стосунки з оточенням у відповідному напрямку (доброму чи злому). Українські народні замовляння записували й досліджували М. Комаров, М. Сумцов, О. Малинка, Я. Новицький, В. Милорадович.

ЗАСТАВКА – орнаментальна або сюжетна композиція, що виділяє і прикрашає початок розділу книги. Зазвичай це невеликий за розміром малюнок.

ЗАХІД І СХІД – умовна смислова конструкція, що вироблена культурологічною думкою людства для початкової типології світової культури. Захід і Схід – парна категорія, у якій відображено дихотомію поляризованого цілого всесвітньої культури і протилежні моделі культурної ідентичності.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – система санкціонованих державою правових звичаїв, які є джерелом права у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється шляхом постійного дотримання упродовж тривалого періоду звичаїв нормативного характеру, відображає правову культуру і правову свідомість народу.

ЗВИЧАЇ – стереотипи поведінки, яких дотримується спільність людей, групи соціальні за певних обставин і які зберігаються в незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду, передаючись із покоління в покоління.

ЗМІСТ І ФОРМА – філософські категорії, що виражають взаємозв'язок двох сторін природної й соціальної реальності. Зміст – те, що підлягає «формуванню», це – елементи (складові) певної системи, форма – структура, принципи організації змісту. В процесі пізнання ми формалізуємо зміст (переводимо його в графіки, формули). Це – формалізація. І, навпаки, надаємо певного конкретного значення формалізованим системам. Це – інтерпретація.

ЗМІСТ ХУДОЖНІЙ – особливості життєвого матеріалу, який покладено в основу мистецького твору, та характер його ідейно-естетичного осмислення.

ЗНАК – матеріальний об'єкт (артефакт), який у комунікативному або трансляційному процесі являє собою аналог іншого об'єкта (предмета, властивості, явища, поняття, дії), заміщує його.

ЗНАКОВА СИСТЕМА – сукупність знаків, що володіє внутрішньою структурою, явними (формалізованими) або неявними правилами освіти, осмислення та використання її елементів і служить для здійснення комунікативних і трансляційних процесів.

ЗНАННЯ – 1) осягнення дійсності людиною; об'єктивується знаковими засобами мови; 2) сукупність відомостей, знань в якій-небудь галузі.

ЗОЛОТЕ СІЧІННЯ (“правило золотого ділення”) – геометричне, математичне відношення пропорцій, при котрому ціле так відноситься до своєї більшої частини, як більша частина до меншої. Усяке тіло, річ, геометрична фігура, відношення частин котрих відповідає такому діленню, вирізняються суворою пропорційністю, справляють найблагоприємніше візуальне враження. Формулюючи правило “золотого січіння” в якості непохитного закону архітектури, скульптури і живопису, багато хто з теоретиків і художників епохи Відродження намагався віднайти ідеальну (абсолютну) геометричну підвалину мистецтва.

ЗОРОАСТРИЗМ – 1) стародавнє пророцьке віровчення, в основі якого знаходиться проповідь давньоіранського пророка Заратустри, відома з зороастрійських гімнів – Гат, які дійшли до нас у складі Авести – священого зороістрійського канону; 2) старовинна релігія; була національною і державною релігією для значної частини перського народу, поступово поступилася місцем ісламу в VII столітті. Громади зороастрійців існують в Австралії, Ірані, Індії, Пакистані, Таджикистані, Узбекистані, Центральній Азії.

ІГРОВА КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ – концепція, в основі якої лежить трактовка гри як найважливішого феномену людського буття й джерела культури. Концепція сформувалася в XX столітті (Г.-Г. Гадамер, Е. Фінк, Й. Хейзінга та ін.)

ІДЕАЛ (від грецьк. *idea* – образ, ідея) – уявлення про найвищу досконалість, яка як взірець, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – абстрагування від реальних властивостей предметів і явищ і наділення їх не належними їм ознаками досконалості.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – ототожнення людиною самої себе з іншими людьми на основі встановлення спільних цінностей, емоційних переживань, структури і спрямованості внутрішнього світу.

ІДЕНТИЧНІСТЬ (від лат. *identifico* – ототожнювання) – усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу і ролі.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА – результат усвідомлення етнічної належності, ототожнення індивідом себе з представниками свого етносу та відокремлення від інших етносів, а також глибоко особистісно значуще переживання своєї етнічної належності.

ІДЕНТИЧНІСТЬ КУЛЬТУРНА – сукупність ознак і характеристик окремої особистості або соціальної групи, які відрізняють їх серед інших груп чи особистостей і вказують на їхню належність до певної культурної спільноти.

ІДЕОГРАФІЯ – спосіб письма ідеограмами, при якому письмові знаки виражають певні слова-поняття.

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ – прагнення поставити культуру на службу певним соціальним групам, класам та іншим спільнотам.

ІДЕОЛОГІЯ – сукупність суспільних ідей, поглядів нації, класу, що відбивають та оцінюють соціальну дійсність з точки зору інтересів певних угруповань на їх місце у світі, на хід історії і т. ін. Идеологія подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

ІДЕЯ (дав.- грец. *εἶδος*, грец. *ιδέα* – початок, принцип) – продукт людської думки, форма відображення дійсності; ідея відрізняється від інших форм мислення тим, що в ній не тільки відображено об'єкт вивчення, але й наявне усвідомлення мети, перспективи пізнання і практичного перетворення дійсності.

ІДИЛІЯ (грец. *εἰδύλλιον* – замальовка, поетичний твір) – одна з основних форм буколіки, невеликий, переважно віршовий твір, у якому поетизується сільське життя. В українській поезії першим до цього жанру звернувся Л. Боровиковський («Подражаніє Горацію»).

ІДОЛ – в язичницьких релігіях – об'єкт культу, предмет, що уособлює божество, зображує його або сам є об'єктом поклоніння.

ІЄРАРХІЯ (від грец. *ἱεράρχία*, від *ἱερός* – священний, *ταρχή* – влада) – принцип структурної організації складних багаторівневих систем, що полягає в розташуванні частин або елементів цілого в порядку – від вищого до нижчого.

ІЄРАТИЗМ (від грец. *hieratikos* – культовий, священний) – обумовлені релігійно-канонічні вимоги урочистої застиглості, абстрактності композиції, трактування людських фігур і облич (ієратичне трактування припускає, наприклад, зображення людей в суворо фронтальних позах, із нерухомим поглядом тощо). Притаманний мистецтву стародавнього світу та середньовіччя

ІЄРОГЛІФИ (від грец. *ἱερός* – священний, і *ῥῥή* – знак, риска, різблене письмо) – система ідеографічного письма стародавніх єгиптян та інших східних народів.

ІКОНОГРАФІЯ (від грец. *εἰκών* – зображення, образ і *grapho* – пишу, малюю) – 1) в образотворчому мистецтві сувора канонічна система зображення біблійних персонажів та сюжетних сцен; 2) специфічна галузь спеціальних історичних дисциплін, пов'язана з мистецтвом і займається описом і вивченням різних видів візуальних джерел.

ІКОНОЛОГІЯ (від грец. *εἰκών* – зображення, образ і *logos* – поняття, вчення) – напрям в історії та теорії мистецтва, що ставить за мету розкриття образно-символічного змісту творів, головним чином, у сфері образотворчих мистецтв та архітектури. Основоположники – А. Варбург, Е. Панофські.

ІКОНОПИС – християнський станковий сакральний живопис. В Київській Русі ікони малювали переважно в стилі візантинізму, а в наступні століття малювали в рамках українських варіантів готики, ренесансу, бароко, рококо, класицизму.

ІКОНОСТАТ – перегородка з рядами (чинами) ікон, що відокремлює вівтар від основної частини православного храму.

ІМПРЕСІОНІЗМ (від франц. *impression* – враження) – течія у мистецтві та літературі другої половини ХІХ – першої чверті ХХ століття, виник та розвився у Франції. Його суть – у переданні зовнішнього враження світла, тіні, рефлексів на поверхні предметів роздільними мазками чистих фарб, що візуально розчиняло форму у навколишньому світлоповітряному середовищі. Значний вплив на імпресіоністів справив Е. Мане, картина якого «Сніданок на траві» стала поштовхом до формування нового художнього світогляду групи художників (К. Моне, О. Ренуар, Б. Морізо, К. Піссаро, А. Сіслей, П. Сіньяк, Ж. Сьора, Е. Дега), Імпресіонізм вплинув на творчість М. Бракмон, Є. Гонзалес, Ф. Пікабія (Франція),

М. Лібермана, Л. Корінта (Німеччина), К. Коровіна, В. Серова, М. Ларіонова (Росія). У 1880–90-х роках пошуки в системі імпресіоністського письма вплинули на художників України (О. Мурашко, М. Кузнецов, П. Левченко та ін.). Українські митці зверталися до німецького та австрійського варіантів імпресіонізму. Серед них С. Дембицький («Захід слнця», 1895 р.), О. Кульчицька («Єва», 1911 р.), І. Северин («Маки», «Пейзаж із тополями», 1909 р.), В. Яроцький («На веранді», 1908 р.), П. Ковжун («Зима», 1926 р.) та ін. В українській літературі поетика імпресіонізму відбилася у творчості В. Стефаника, М. Коцюбинського, М. Черемшини, частково – О. Кобилянської.

ІНВЕРСІЯ ТРАНСКУЛЬТУРАЦІЇ – термін, який введений для визначення форми *транскультурації*, коли представники більш розвиненої, престижної або панівної культури переходять на позиції культури «малої» (або пригніченої), асоціюючи себе з цією культурою.

ІНДИВІД, індивідуум (від лат. *individuum* – неподільне, особина) – людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens*; поняття підкреслює біологічну сутність людини, її фізичне й матеріальне «Я».

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ – особлива, несхожа на інших, особистість; важливими показниками індивідуальності особистості є: високий ступінь активності; креативність, готовність до творчої самореалізації; наявність здібностей, досвіду, знань, уміння; відкритість до інновацій при вирішенні проблем; індивідуально неповторна система мотивів дій та ціле покладання; креативний характер та темперамент.

ІНДІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ – третя за часом появи давньосхідна цивілізація бронзи, після єгипетської і месопотамської. Заселення Індії неолітичними хліборобами в основному йшло з півночі, через Іран і Афганістан. VI – IV тисячоліттями до нашої ери датуються перші неолітичні

поселення в передгір'ях долини Інду, а приблизно XXIV століттям до нашої ери – величні пам'ятники розвиненою міської культури, відомі по розкопках у Хараппі і Мохенджо-Даро. Ця культура мала замкнений, однорідний і самобутній характер. Збудовані із цегли міські будівлі (будинки, палаци, зерносховища), басейни з добре налагодженою системою каналізації і навіть з'єднані каналом з річкою споруди типу верфі – свідчення про високий рівень містобудування і всієї урбаністичної цивілізації, яке дозволяє припускати існування розвиненого ремесла, включаючи бронзоливарну справу, а також торговельних зв'язків з сусідами, насамперед з шумерським Двуріччям. Розкопки свідчать добре налагоджену систему водопостачання. Система каналізації, ретельно розроблена, була, мабуть, найдосконалішою на стародавньому Сході. Особливість цієї культури – консерватизм. Міста долини Інду були, на відміну від месопотамських, дуже недовговічні. Вони швидко і яскраво розцвітали і так само швидко з невідомої досі причини прийшли в занепад і зникли. Мистецтво вражає дивовижною вишуканістю і витонченістю. У Хараппській цивілізації існувала і своя писемність. Численні релігії, що є характерною рисою культури Індії, взаємодіяли між собою. Після кількох століть розквіту, а потім занепаду хараппської цивілізації, на зміну їй з розривом у кілька століть прийшла культура індоаріїв, що практично заново поклала початок давньоіндійській цивілізації. Новий осередок складався в основному в долині Гангу, в районах віддалених від центрів хараппської культури. Але хараппська цивілізація дала значний імпульс розвитку матеріальної культури індоаріїв. Справжнього розквіту давньоіндійська цивілізація досягла в епоху культури «Рігведи» – великого зібрання релігійних гімнів, магічних заклинань і ритуальних приписів, створеного жерцями арійських племен, які зв'яжились в Індії у II тисячолітті до нашої ери після так званого великого

переселення народів. Цивілізацію, що виникла в результаті поєднання культури аріїв і місцевих племен, називають Ведійською. Тоді і склався брахманізм як своєрідний синтез вірувань індоаріїв (ведизму) та релігійних уявлень попереднього місцевого доарійського населення Північної Індії. Ця духовно-світоглядна система згодом перейшла у спадщину й індуїзму. Суспільство складалося як громадсько-кастова система. Брахманізм склав легенди про подвиги героїв Крішні і Рами, які покладено в основу епічних поем «Махабхарати» і «Рамаяни». Починаючи з VI століття до нашої ери в побуті поширилися нові твори брахманістів – Сутри і Шастри – своєрідні трактати з різних галузей знань. З'явилися збірники законів, найбільш відомий з яких – «Закони Ману». Виникли перші філософські школи: санкх'я, йога, ньяя, вайшешика, міманса та веданта, найбільш войовничою з яких була остання. У V – IV століттях до нашої ери брахман Ланіні створив єдину літературну мову – санскрит («очищений», на відміну від «пракритів» – розмовних мов), який став мовою міжіндійського спілкування. VI століття до нашої ери в історії Індії пов'язане з появою нових вірувань – джайнізму і буддизму. Термін «джайнізм» походить від слова «джайна» – переможець (мається на увазі переможець над кругообігом перероджень). В основі вчення – шлях звільнення від сансари. Виникнення буддизму – однієї з сучасних світових релігій – пов'язують з ім'ям Сіддхартхи Гаутами (563 – 483 рр. до н. е.), який стверджував, що головна мета людини – досягнення «нірвани», стану, коли людина назавжди виключається з процесу перевтілень і зливається з духовною «божественною» першоосновою світу. У боротьбі з буддизмом почав формуватися новий тип брахманізму – індуїзм. Основу вчення склала «Бхагавадгіта» (кожне божество – це втілення верховного бога; Рама або Крішна вважаються втіленням бога Вішну). Індуїзм дозволяв будь-які культи і вірування,

виявляючи при цьому ще більшу терпимість, ніж буддизм. Головні боги індуїзму – Шива, Вішну і богиня Шакті – були також втіленнями вищого божества – Брахми. Всі релігії впливали як на літературну традицію, так і на архітектуру, образотворче мистецтво. Досягли високого рівня наукові знання. Однією із загадок для сучасних вчених залишається нержавіюча залізна колона в Делі. Математики вже знали квадратні і кубічні корені. Астрономи встановили, що Земля обертається навколо своєї осі і що Місяць переймає своє світло у Сонця. За часів Середньовіччя ці знання, як і індійські цифри, запозичили араби.

ІНІЦІАЦІЯ (лат. *initium* – початок, посвячення) – важливий магічний обряд посвячення, перехід з однієї вікової групи до іншої, що супроводжується різноманітними випробуваннями.

ІНКВІЗИЦІЯ (лат. *inquisitio* – розшук) – судово-слідча установа, створена католицькою церквою у XIII столітті для розслідування єресей; відрізнялася граничною жорстокістю у боротьбі з ворогами церкви.

ІНКУЛЬТУРАЦІЯ – входження в культуру, тобто процес у ході якого індивід засвоює традиційні й характерні для культури, до якої він належить, способи мислення і дій.

ІННОВАЦІЯ культурна (англ. *Innovation* – нововведення) – об'єкти, інститути, норми, цінності тощо, котрі вперше з'являються у культурі даного суспільства в результаті винайдення або запозичення із інших культур.

ІНСТАЛЯЦІЯ (від англ. *installation* – установка, розміщення, монтаж) – просторова композиція, що створюється з побутових предметів, промислових матеріалів, головною метою якої є створення художньо-смыслового простору, який дозволяє актуалізувати смисли та почуття, що недоступні нам у буденності.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ФОРМ КУЛЬТУРИ – процес створення, закріплення і визнання основних соціальних норм, правил, статусів і ролей культури та приведення їх у систему, що може діяти у напрямку задоволення якоїсь соціальної потреби, а також способів контролю за їх здійсненням.

ІНТЕГРАТИВНА ФУНКЦІЯ КУЛЬТУРИ – здатність об'єднувати людей незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної, вікової, професійної або іншої приналежності у певні соціальні спільноти, а народи – у світову цивілізацію.

ІНТЕГРАЦІЯ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ (від лат. *integration* – відновлення; *differentia* – відмінність, розбіжність) – два протилежні моменти розвитку. Інтеграція полягає в поєднанні розрізненого в ціле, а диференціація – розрізнення однорідного, наприклад, спеціалізація органів.

ІНТЕГРАЦІЯ КУЛЬТУРНА – стан внутрішньої цілісності культури та узгодженості між різними її елементами, а також процес, результатом якого є таке взаємоузгодження.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (від лат. *intelligens* – розумний, досвідчений, мислячий) – 1) суспільна верства освічених людей, які професійно займаються розумовою, інтелектуальною працею; 2) у культурології прошарок людей культури, знаннями й зусиллями яких створюються, розповсюджуються й підтримуються культурні цінності, норми та традиції.

ІНТЕРАКТИВНІСТЬ (від англ. *interaction* – взаємодія) – 1) у культурології – неklasичний тип взаємодії реципієнта з артефактом, що ґрунтується на принципі зворотного зв'язку, режимі реального часу, чуттєвому поведінковому контакті з ілюзорною квазіреальністю; інтерактивне телебачення, гіперлітература, комп'ютерні ігри переорієнтують реципієнта з позиції інтерпретатора на роль співтворця, який реально впливає на становлення твору; 2) у соціології – одна з

ключових категорій соціологічного аналізу, що описує різноманіття соціальних взаємодій на різних рівнях: міжособистісному, груповому, інституціональному.

ІНТЕРМЕДІЯ (від лат. *intermedius* – проміжний, розміщений посередині) – невеличка комічна п'єса або сценка, що виконувалася між актами основної драми, переважно незалежна від її змісту. В українській драматургії XVII–XVIII століть, де в основному експлуатувалися старо- та новозавітні сюжети, які не давали можливості адекватно й оперативно реагувати на тодішні суспільно-політичні події, інтермедія віддзеркалювала дійсність, починаючи з XVII століття: міжнаціональні стосунки, конфесійні проблеми тощо. Збереглося понад 50 інтермедій, зокрема Митрофана Довгалецького, Георгія Кониського та Якуба Гаватовича. Інтермедії лягли в основу української побутової драми, комедії. Вплив інтермедії відчутний у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького та ін.

ІНТЕРНЕТ – глобальна система комунікації, передачі і зберігання інформації, частини якої логічно взаємопов'язані один з одним за допомогою єдиного адресного простору.

ІНТЕР'ЄР (від лат. *interieur* – внутрішній, ближчий до середини) – внутрішня частина, середина; архітектурно й художньо оздоблена внутрішня частина будинку.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ (від лат. *interpretatio*) – роз'яснення, тлумачення наукових і літературних текстів, творів образотворчого мистецтва, зокрема самостійне творче розкриття смислу художнього твору, виражене в його виконанні (виконавська інтерпретація в музиці) або в словесному судженні (вербальна інтерпретація).

ІНТУЇЦІЯ – безпосереднє пізнання; здатність досягнути сутність предмета. В основі інтуїції – або вроджена здатність (талановитість) або тривалий досвід, що допомагають зрозуміти сутність явища, опускаючи опосередкуючі ланки.

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА (від лат. *Information* – роз'яснення, висловлення) – сукупність норм, правил і стереотипів поведінки та культури, що пов'язані з інформаційним обміном у суспільстві.

ІНФОРМАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО, або **КОНЦЕПТУАЛІЗМ** (від англ. *concept* – поняття, ідея, загальне уявлення) – один із найзначніших напрямів сучасного мистецтва (власне, майже все сучасне мистецтво належить до концептуалізму), інтелектуальний напрям авангарду. Концептуалізм дематеріалізує мистецтво (його ще називають «антимистецтвом»), концентруючи увагу на самому процесі формування творчої ідеї і репрезентуючи її різноманітними візуальними або аудіовізуальними знаками. А завданням глядача (слухача, читача) є не тільки сенсорне визначення концептуального об'єкта, але насамперед виявлення зв'язку між візуальним образом і вкладеною в нього ідеєю, його смисловим значенням.

ІНФОРМАЦІЙНО-ТРАНСЛЯЦІЙНА функція культури – виконує важливу роль у передаванні соціокультурного досвіду як від попередніх поколінь до нащадків (за історичною «вертикаллю», так і в обміні духовними цінностями між народами (за історичною «горизонталлю»). Важливе значення цієї функції полягає в тому, що культура через пам'ять та її втілення в суспільній практиці забезпечує передавання в конкретних предметних формах соціокультурної спадковості людства.

ІОНІЧНИЙ ОРДЕР – один із трьох основних архітектурних ордерів. Має струнку колону з базою, стовбуром, пронизаним вертикальними жолобками (каннелюрами); капітель складається з двох великих завитків (волют). Антаблемент іноді без фриза, архітрав – із трьох горизонтальних смуг; фриз часто суцільно покривався рельєфом.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *irrationalis* – нерозумний) – філософське вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), джерелом пізнання – інтуїція почуття. Ірраціональне – таке, що не можна досягнути розумом, виразити через логіку, поняття, у системній упорядкованій формі.

ІРОНІЯ (від грец. *εἰρωνεία* – лукавство, глузування, удавання) – філософсько-естетична категорія, що характеризує процеси заперечення, розбіжності наміру і результату, замислу й об'єктивного смислу. Художній троп, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення. Іронія – це насмішка, замаскована зовнішньою благопристойною формою; за самою природою скептична, критична, не визнає авторитетів, про що свідчать твори Ф. Рабле, Дж. Свіфта, Вольтера, Д. Фонвизина, Г. Філдінга, М. Салтикова-Щедрина, Т. Манна, А. Франса, Б. Шоу, М. Зошенко, В. Войновича. В Україні теорію іронії розробляли у давніх поетиках (М. Довгалевський, С. Яворський, Л. Горка, Ф. Прокопович та ін.). У літературі XVII–XVIII століть розвинулася також автоіронія (самоіронія); до іронічного інакомовлення охоче вдавався Г. Сковорода. Українські романтики як у теорії, так і в художній практиці тяжіли до заперечної іронії, характерної для романтизму взагалі (А. Метлинський, М. Костомаров). Широкий спектр іронії у творчості Т. Шевченка: від ліричного суму й жартівливого кепкування до гніву й сарказму («Од молдаванина до фінна / На всіх языках все мовчить, Бо благоденствує!...»). У XX столітті іронія суттєво доповнилася «парадоксом», «абсурдом». До неї зверталися у творчості О. Вишня, М. Куліш, М. Хвильовий; наскрізно іронічним є романи Є. Гуцала «Позичений чоловік» (1982 р.) та «Парад планет» (1984 р.); зросла іронічність навіть лірики (Л. Первомайський, Л. Костенко, В. Стус).

ІСЛАМ або **МУСУЛЬМАНСТВО** (араб. – покірність, віддання себе Богові) – одна з трьох світових релігій наряду з

християнством і буддизмом. Виник у Західній Аравії у VII столітті, у період переходу арабських народів до класового суспільства. Віровчення ісламу викладене у священній книзі мусульман Корані й склалося з елементів первісних релігій, а також іудаїзма, християнства, зороастризма. В Україні здебільшого мусульманські релігійні організації діють у Південно-Східному регіоні,

ІСТОРИЗМ – принцип пізнання предметів і явищ в їх становленні й розвитку, в органічному зв'язку з умовами, що їх породжують. Історизм означає такий підхід до явищ, що включає в себе дослідження їх виникнення і тенденцій подальшого розвитку, розглядає їх в аспекті як минулого, так і майбутнього.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – територіально локалізоване предметно-просторове оточення людини, що поєднує в собі об'єкти культурної та природної спадщини.

ІСТОРИЧНА ТИПОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – класифікація культур за типом та визначення місця конкретної культури в культурно історичному процесі; як метод дослідження містить діахронний та синхронний підходи.

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН – роман, побудований на історичному сюжеті, який відтворює у художній формі якусь епоху, певний період історії. В історичному романі історична правда поєднується з художньою правдою, історичний факт – з художнім вимислом, справжні історичні особи – з особами вигаданими, вимисел уміщений в межі зображуваної епохи. Започаткований творами про Олександра Македонського, Троянську війну. Відомими авторами є В. Скотт («Айвенго»), В. Гюго («Дев'яносто третій рік»), Л. Фейхтмангер («Гойя, чи тяжкий шлях пізнання»), Ф. Купер («Слідопит»), О. Дюма («Три мушкетери»), Л. Толстой («Війна і мир»), О. М. Толстой («Петро Перший»), О. Форш («Михайлівський замок») та інші.

В українській літературі зразками історичного роману є: «Чорна рада» П. Куліша, «Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Наливайко» І. Ле, «Роксолана» П. Загребельного, «Гомоніла Україна» П. Панча, «Яса» Ю. Мушкетика, «Чорноморці» В. Кучера ін.

ІСТОРИЧНІ ПІСНІ – ліро-епічні фольклорні твори про конкретні чи типові історичні події та процеси, відомих історичних осіб та безіменних героїв, чиє життя і вчинки пов'язані з подіями суспільно-політичного життя, в яких відтворено дух певної історичної епохи.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ – узагальнююча дисципліна, яка розглядає культуру як цілісну систему єдності та взаємодії всіх її галузей.

ІСТОРІОГРАФІЯ (від грец. *ístoría* – розповідь про минуле та грец. *γραφω* – пишу) – 1) наука, що вивчає розвиток історичних знань; 2) історія вивчення будь-якої проблеми. Протягом 1-ї третини ХХ століття у публікаціях Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Іконникова та ін. окреслено предмет, функції та завдання історіографії як галузі української історичної науки.

К

КАЗКА – один з основних жанрів фольклору, епічний твір, в якому відображено різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної, захоплюючої сюжетної оповіді, яка має чітку композиційну будову, яскраво виражену колізію (в основі якої – протиборство між добром і злом, що завершується перемогою добра). Казки поділяються на народні (фольклорні) та літературні. Відомі з найдавніших часів у всіх народів світу. Відомим дослідником структури, генези, історії індоєвропейських чарівних казок був радянський вчений-філолог Володимир Якович Пропп (праці: «Міфологія казки», «Історичні коріння чарівної казки»). Літературні казки писали: брати В. та Я. Гримм, Л. Тік, Г.-Х. Андерсен, Ш. Перро, Е. Т. А. Гофман, О. Пушкін, Дж. Родарі, М. Носов, Ю. Олеша, К. Чуковський, А. Ліндгрен. Казки створювали зокрема українські письменники XIX століття Марко Вовчок, Степан Руданський, Панас Мирний, Олена Пчілка, Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський. У XX столітті казки писали Анатолій Дімаров, Анатолій Шиян, Богдан Чалий, Валентин Бичко, Всеволод Нестайко, Дмитро Чередниченко, Іван Нехода, Леонід Первомайський, Лариса Письменнова, Марія Пригара, Михайло Стельмах, Микола Трублаїні, Наталія Забіла, Оксана Іваненко, Платон Воронько, Юрій Збанацький, Юрій Ярмиш та ін.

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВА ПОЕЗІЯ – найдавніший вид усної поетичної творчості, що виник у дохристиянську добу. Цикли цих фольклорних творів пов'язані з певними періодами року (календарем) – колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські, петрівчані пісні тощо – або ж з відповідною

трудовою діяльністю людини – косарські пісні, обжинкові пісні.

КАМЕЯ – зображення на камені або багат шаровому самоцвіті, що досягається рельєфною обробкою світлішого шару при збереженні темного шару як тла (або навпаки).

КАНОН (від грец. κανών – норма, правило) – 1) система правил, норм, що панують у мистецтві в будь-який історичний період або в будь-якому художньому напрямку і закріплюють основні структурні закономірності конкретних видів мистецтва (традиційна, незмінна, яка не підлягає перегляду); 2) в релігії – правило чи догмат із питань віри або виконання релігійних обрядів і т. ін., установлені найвищою церковною владою як закон.

КАНТ, Іммануїл (1724 – 1804) – німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії. Визначав, що культура – це здатність індивіда піднятися від емпіричного чуттєвого існування до морального буття, при якому людина дістає змогу діяти вільно в ім'я мети, яку вона сама ставить перед собою відповідно до морального обов'язку. Вважав людину злом. Виділяв у ній три види задатків: задатки тваринні (прагнення до самозбереження і продовження роду, потяг до спілкування), що спричиняють виникнення грубих пороків; задатки людяності (прагнення до признання власної гідності в очах інших, перевага над іншими), з яких виникають ревність і суперництво як пороки культури; задатки особи (здатність розуміти і поважати моральний закон), з яких випливає можливість чинити свавілля. Підкреслював, що вдосконалюючи свої задатки, здібності і вміння, людина творить культуру. Культурний прогрес іде через антагонізми, породжені суперечливою природою людини, яка, з одного боку, схильна спілкуватися з іншими людьми, а з другого – самоізолюватися від них, чинити опір їм. Враховуючи це, наголошував, що становлення і розвиток культури відбувається

за рахунок існуючих антагонізмів суспільного життя, а не завдяки вродженому прагненню людини до щастя. Критикував цивілізацію, оскільки вона безжалісна до окремої людини, хоч і дає великі переваги всьому людському роду. Цивілізація забезпечує зовнішні атрибути шанобливості і ввічливості, але позбавляє людину внутрішньої моральної досконалості, бо цивілізовані форми життя засновані не на свободі, а на формальній дисципліні, яка зовнішнім чином регламентує життя у суспільстві. Тому цивілізація не звільняє людину від влади егоїстичних інтересів, не усуває антагонізми між людьми. Вважав, що історія культури починається з виходом людства із «природного стану» і завершується переходом його у «моральний стан». У цих межах культура переходить ряд етапів, на кожному з яких виконує специфічні функції щодо формування людини: на початку свого розвитку вона підносить людину над «грубістю» і «тваринністю» власної природи; на наступному етапі – вдосконалює задатки і здібності, включає їх у цивілізацію («культура вміння»); нарешті, забезпечує моральне виховання особи («культура виховання»), у процесі якого вона набуває здатності керуватись у своїх вчинках почуттям морального обов'язку

КАНТАТА (італ. *cantata*, від лат. *canto* – співаю) – 1) твір урочистого або лірико-епічного характеру, що складається з декількох закінчених номерів, виконується співаками-солістами, хором у супроводі оркестру і призначений для концертного виконання; 2) вид ліричної поезії – урочистий багаточастинний вірш.

КАПЕЛА – 1) невелика релігійна (католицька) споруда, присвячена комусь зі святих, іноді зведена для поховання; будувалася або сама по собі, або як частина складнішого архітектурного комплексу (палацу, замку, кладовища, церкви); 2) хор співаків, а також змішаний ансамбль із співаків та музикантів.

КАПИЩЕ – місце поклоніння та жертвопринесення язичницьким богам.

КАПІТЕЛЬ (від лат. *capitellum* – голівка) – верхня частина колони, стовпа або пілястри. Класична капітель сформувалася згідно з архітектурними ордерами: доричним, утвореним трьома армілами (круглими оперізувальними валами), ехіном та абакон; іонічним, що складається з астрагала (декоративний елемент), ехіна, декорованого овулями (орнаментальні мотиви у формі яйця), корінфським, утворюваним шийкою колони, калато (елемент у формі кошика), декорованим стилізованим листям та абакон.

КАРИКАТУРА (від італ. *caricatura*, від *caricare* – перебільшувати) – основна форма образотворчої сатири, зображення, у якому комічний ефект створюється за рахунок перебільшення й загострення характерних рис, у поєднанні реального й фантастичного. Має соціально-критичну спрямованість. В середині XIX століття в Росії з'явилася низка сатиричних журналів. Одним з перших став «Єралаш» – ілюстрований журнал, заснований М. Неваховичем та існувавшим у 1846 – 1849 роках. Відомі російські карикатуристи: М. Степанов, Д. Орлов, О. Лебедєв, М. Ісвлєв, П. Шмельков, О. Афанас'єв. Вони друкувалися у виданнях: «Стекоза», «Іскра», «Шут», «Москва», «Сатирикон» та ін. В СРСР відомими карикатуристами були художники: В. Мочалов, М. Черемних, І. Малютін, І. Машков, Кукринікси (М. Купріянов, П. Крилов, М. Соколов), Б. Єфімов, В. Песков, В. Сисоєв, В. Розанцев та ін; виходив журнал «Крокодил», існував відділ гумову «Клуб 12 стільців» в «Літературній газеті». Від 2-ї половини XIX століття українські художники-карикатуристи гуртувалися навколо гумористично-сатиричних часописів (В. Вахнянин, Ю. Мороз, С. Томасевич, Т. Копистинський, Ф. Гретц, М. Івасюк). Навколо київських журналів «Шершень», «Хрін», «Забіяка» об'єдналися

українські художники-карикатурист І. Бурячок, Ф. Красицький, О. Сластьон, І. Шульга, В. Різниченко та ін. У 1920–1930-х роках працювали О. Довженко, О. Козюренко, Б. Кратко, Б. Шаповал, П. Ковжун, М. Бутович, П. Холодний, Л. Сенишин. З 1941 року в УРСР видавався сатиричний журнал «Перець». Провідними карикатуристами у повоєнний період були І. Александрович, А. Арутюнянц, А. Базилевич, С. Герасимчук, В. Гливенко та ін.

КАРІАТИДА (грец. *καρύτιδα* – карійські діви) – вертикальна підпора у вигляді жіночої постаті, статуя одягненої жінки.

КАРМА – в буддизмі, джайнізмі та індуїзмі означає закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє при перевтіленні людини після смерті в іншу істоту.

КАРНАВАЛ – універсальний культурний механізм, який є протиположністю ієрархічності середньовічного суспільства. За М. Бахтіним, карнавал виконував не лише функцію релаксації в умовах жорсткої релігійної регламентації, а передусім виявляв інтенцію середньовічної культури до перевертання звичних уявлень про порядок, верх і низ, сакральне й профанне. У широкому розумінні – народне свято, що супроводжується вуличними маскарадами.

КАРТИНА СВІТУ ХУДОЖНЯ – 1) притаманний мистецтву конкретно-чуттєвий і водночас узагальнений вид осягнення та образного вираження дійсності; 2) реалізація історичного, культурного досвіду людства у сфері індивідуально-особистісної та суспільної свідомості, літературної критики.

КАТЕГОРІЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ – найбільш фундаментальні поняття про закономірності, явища, процеси, зв'язки, сутнісні властивості культури, на підставі яких здійснюється систематизація досліджуваних культурних феноменів і розробляються методології та методи їх пізнання.

КАТЕХІЗИС (від грец. *κατήχησις* – повчання, настанова) – церковно-навчальний посібник, що у формі запитань і відповідей викладає основні догмати православної, католицької чи протестантської церкви.

КАТОН, Марк Порцій (234 – 149 до н. е.) – давньоримський державний діяч, письменник. У трактаті «Про землеробство» («*De agri cultura*») використовує слово «культура», яке походить від латинських слів «*solo*», «*cultio*» (обробіток), «*colere*» (обробляти, вирощувати). Йдеться не просто про обробіток землі, а про «обробіток окремої ділянки, який неможливий без особливого душевного настрою».

КЕРАМІКА (від грец. *κεραμική* – гончарне мистецтво та *κεραμος* – глина) – матеріали та вироби, отримані шляхом спікання глини і їхніх сумішей з мінеральними домішками, а також порошоків оксидів та інших неорганічних сполук (карбідів, боридів, нітридів, силіцидів тощо). К. застосовують у всіх сферах життя – побуті (посуд), будівництві (цегла, черепиця, труби, плити, облицювальна плитка, скульптурні деталі), техніці (вогнетриви, електроізолятори, конденсатори, фільтри, сопла, ущільнювачі, металообробні інструменти та ін.).

КЕРАМІКА ХУДОЖНЯ – важлива складова декоративно-ужиткового і монументального мистецтва; один із видів народного мистецтва. Залежно від якості та складу глини, температури випалу, властивостей черепка поділяють на технологічні підвиди: теракота, майоліка, фаянс, порцеляна, кам'яна маса і шамот. У 2-й половині ХХ століття велику кількість керамічних творів в Україні створювали на підприємствах художньої промисловості (майстри О. Безпалків, Л. Богинський, Б. Горбатюк, М. Денисенко, Н. Ісупова, Г. Кічула, Г. Пошивайло та ін.). Сучасні художники-керамісти: В. Гудак, О. Данченко, О. Клименко, Ю. Лащук, О. Пошивайло, М. Селіванов та ін.

КИРИЛ І МЕФОДІЙ – слов'янські просвітителі, про яких оповідає Паннонська легенда.

КИРИЛИЦЯ – один з двох слов'янських алфавітів (другий – глаголиця), який було створено на основі грецької абетки на рубежі IX–X століть і названо на честь Кирила – визначного просвітника і місіонера християнства. Кирилиця нараховувала 43 літери, які мали не лише фонетичне, а й числове значення. Покладена в основу церковнослов'янського, російського, українського алфавітів. Нею написані всі відомі твори XI та подальших століть: «Остромирове Євангеліє», Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., «Слово про закон і благодать», «Мстиславове Євангеліє», «Повість минулих літ» та ін.

КІНЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО (від грец. *kinesis* – рух) – художня течія, що виникла в 1950-х роках, що орієнтується на просторово-динамічні експерименти з нетрадиційними матеріалами.

КІНО (від грец. *kineo* – рухаю) – вид мистецтва, який виник як «жива фотографія».

КІНОМИСТЕЦТВО (грец. *kineo* – рухаю) – вид мистецтва, який за допомогою кінематографічної техніки, оперуючи рухомим зображенням і звуком, відтворює реальну дійсність у художніх та художньо-документальних образах. Основні види кіномистецтва: художнє (ігрове) кіно, кіно документальне, мультиплікаційне кіно (анімація), кіно науково-популярне. Із зародженням кіно виникло чітке розмежування жанрів – комедія, мелодрама тощо. В сучасному кіно не існує єдиної класифікації жанрів, більшість фільмів мають ознаки кількох з них. Видатними режисерами світового кіно є: Ф. Ф. Коппола, Д. Малкович, М. Мур, М. Скорцезе, К. Тарантіно (США); А. Хічкок, Т. Річардсон, Л. Андерсон, К. Лоуч, К. Нолан (Велика Британія); Ж. Ренуар, Ж.-Л. Годар, Б. Бліс, Л. Бессон, Ф. Озон (Франція); Ф. Фелліні, М. Антоніоні, П. П. Пазоліна, С. Сампері (Італія); І. Бергман (Швеція);

В. Вендерс, В. Херцог, Р. Фассбіндер (Німеччина); С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, А. Тарковський, С. Герасимов, Л. Кулешов, О. Роу, В. Меньшов, Т. Ліознова, С. Говорухін, В. Шукшин, Е. Рязанов, Л. Гайдай, М. Хуцієв (СРСР). На українських кіностудіях художні фільмів в різні роки працювали режисери: О. Довженко («Земля»), В. Іванов («За двома зайцями»), В. Івченко («Назар Стодоля»), І. Кавалерідзе («Коліївщина»), Г. Кохан («Хліб і сіль»), Т. Левчук («Іван Франко»), Л. Осика («Захар Беркут»), І. Савченко («Богдан Хмельницький»), Г. Тасін («Кармелюк») та ін.

КІНОПОВІСТЬ – жанр кіно, що поєднує в собі елементи екранного твору (діалогічність, монтажна композиція, розширені ремарки, в яких розкривається часопростір і хід подій) і белетристичної повісті (оповідне начало, психологізм, авторський коментар, ліричні відступи). Прикладами є кінокартини: «Весна на Зарічній вулиці» (1956 р., режисери Ф. Миронер, М. Хуцієв), «Два Федори» (1959 р., режисер М. Хуцієв), «Зачарована Десна» (за однойменним твором О. Довженка, 1964 р., режисер Ю. Солнцева), «Вірність» (1965 рік, режисер П. Тодоровський). Особливе місце в розвитку жанру посідає «дилогія» К. Муратової «Короткі зустрічі» (1967 р.) і «Довгі проводи» (1971 р.).

КІНОСЦЕНАРІЙ – літературний драматичний твір, за яким створюється кінофільм. Сучасний кіносценарій при всій самостійності і закінченості літературної форми існує для втілення його на екрані в кінематографічних образах. Кінематографічна образність народжується в єдності чотирьох компонентів кіносценарію: ремарки (описові частини); діалогу чи монологу (прямої мови персонажів); авторського тексту (закадрового голосу автора); розмаїтих пояснювальних написів.

КІТЧ (від нім. *Kitsch* – дешева продукція, несмак, *verkitschen* – дешево продавати) – напрям у сучасній культурі, розрахований на масового споживача, що характеризується

примітивністю, безідейністю, розважальністю; масова продукція, позбавлена смаку і розрахована на зовнішній ефект.

КЛАСИК – автор визначних, всесвітньо визнаних творів, чия творчість стала надбанням не лише національної, а й світової культури. Звідси – класика, класична література і мистецтво – твори таких авторів.

КЛАСИЦИЗМ (від лат. *classicus* – зразковий) – худож. стиль та естетичний напрям у європейському мистецтві й літературі XVII–XIX століть, що характеризується своєрідним поверненням до естетичних норм і зразків античної літератури та мистецтва. Художні принципи класицизму розвивались у взаємодії з естетикою Відродження та бароко. Продовжуючи в цілому їхні традиції (глибока пошана античних ідеалів рівноваги та міри, віра в могутність людського розуму), був одночасно їхньою антитезою, оскільки тяжів до довершеності форм. Разом із втратою характерних для попередніх культурних епох почуттів, зокрема пориву, втрачено й естетичне переживання світу саме як гармонійного цілого. Для мистецької теми класицизму притаманні конфлікт особистого почуття й громадянського обов'язку, перемога раціонального начала над стихією людських пристрастей. В літературі представлен творчістю: П. Корнеля, Ж. Расіна, Ж.-Б. Мольєра, Ж. Лафонтена, Ж.-Ж. Руссо, Вольтєра (Франція); Дж. Драйдена, Дж. Свіфта, О. Поупа (Великобританія); М. Ломоносова, Д. Фонвізіна, А. Кантеміра, О. Сумарокова, Г. Державіна (Росія). В музиці класицизм асоціюється з творчістю Ф. Гайдна, В. Моцарта, Л. ван Бетховена. В образотворчому мистецтві представлені творами: Л. Карраччі (Італія); Н. Пуссена, К. Лоррена, Ш. Лебрена, Ж.-Л. Давіда (Франція); В. Шубіна, М. Козловського, Ф. Щєдріна (Росія). Класицизм в архітектурі – це принципи симетричної основи композиції будівель, геометрично чіткого й зручного планування приміщень, широкого застосування

ордера; його провідний напрям – містобудівництво. Відомими архітекторами були: Ж.-Ж. Суфло (Пантеон у Парижі), К. Рен (собор святого Павла у Лондоні), Ж.-А. Габриель (площа Конкордія у Парижі), Ж.-Ф. Тома де Томон (Біржа у Санкт-Петербурзі), В. Баженов (Дом Пашкова у Москві), А. Вороніхін (Казанський собор у Санкт-Петербурзі), А. Захаров (будинок Головного Адміралтейства у Санкт-Петербурзі), Л. фон Кленц (Вальхалла поблизу Регенсбургу у Баварії). В українській архітектурі представлен творіннями архітекторів В. Беретті, Ф. Боффо, Є. Васильєвим, А. Меленським та ін. В українській літературі класицизм не переріс у художню систему; його елементи є у творчості педагогів та вихованців Києво-Могилянської академії, зокрема Ф. Прокоповича, а також у творчості П. Гулака-Артемовського та Г. Квітки-Основ'яненка. В українському образотворчому мистецтві набув поширення в розписах будівель, творенні іконостасів і скульптур (живописні твори В. Боровиковського, скульптури І. Мартоса).

КЛЕРИКАЛІЗМ (від лат. *clericalis* – церковний) – суспільно-політичний рух, що домагається панування церкви і духовенства в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

КНИГОДРУКУВАННЯ в Європі з'явилося у середині XV століття. 30 вересня 1452 року в друкарні Йоганна Гутенберга вийшла в світ перша в Європі справжня солідна книга – Біблія. До того майстер друкував лише пробні маленькі книжечки на кшталт підручників, та саме Гутенберг поставив друкарство на промислову базу. За першим разом було надруковано 180 примірників Біблії, з яких дотепер залишилося тільки 48. До кінця століття в Європі існувало вже біля тисячі друкарень у 246 містах. У слов'ян, в 1468 році у Пльзні (західна Чехія) вийшла «Хроніка Троянська», видана не латинською, а рідною мовою, а в 1491 році у Кракові – тодішній столиці Польщі – «Осьмогласник». Це перша з книг, які Швайпольт

Фіоль почав друкувати кирилицею, що, як відомо, дала початок слов'янським абеткам. У друкарні у Львові, яка була заснована у 1573 році Іваном Федоровичем та стала фундаментом для всього вітчизняного книговидавництва, була видана «Книга діянь і послань апостольських» (або «Апостол»).

КНИЖКОВА МІНІАТЮРА – невід'ємний складник мистецтва рукописної книги: написання тексту, художнього оформлення, виготовлення оправ. Так, в Остромировому Євангелії вміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка та Луки. Відомі також мініатюри з «Ізборника Святослава», Юрієвого Євангелія. Особливу увагу привертають мініатюри Радзивіллівського літопису початку XV століття, який є копією Володимирського літописного зводу 1206 року. Малюнки, виконані в невимушеній манері, дають цінні відомості про архітектурні споруди Київської Русі, одяг, зброю, речі домашнього вжитку.

КОД КУЛЬТУРНИЙ – сукупність знаків, символів, смислів та їх комбінації, що характеризують певну культуру, дозволяють її ідентифікувати.

КОДЕКС (від лат. *codicem* – дощечка для письма) – декілька розлінованих дощечок, призначених для написання текстів. Пізніше виник рукопис, переплетений у вигляді багатосторінкової книги, можливо, з пергаменту.

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ – ліричні твори з козацької доби в історії України, в яких оспівано героїчну боротьбу проти іноземних поневолювачів, життя і побут козацьких родин. Виникли у XV – XVIII століттях.

КОЛАЖ (від франц. *collage* – наклеювання) – техніка або жанр візуального мистецтва, суть якої полягає в наклеюванні на основу різноманітних матеріалів (тканина, шкіра, намисто, кора, фольга, метал, нитки тощо).

КОЛОРИТ (від лат. *color* – колір, забарвлення) – в образотворчому мистецтві (переважно в живописі) система

співвідношень колірних тонів, що утворює певну єдність і є естетичним перетворенням барвистого різноманіття дійсності. Колорит служить одним з найважливіших засобів естетично емоційній виразності, компонентом художнього образу; його характер пов'язаний зі змістом та загальним задумом творів, з епохою, стилем, індивідуальністю майстра.

КОЛТИ – характерні для слов'ян скроневі прикраси, що підвішувалися до головного убору на стрічці чи металевих ланках – ряснах.

КОЛЯДА – дохристиянське слов'янське свято в ніч на 25 грудня на честь народження Сонця. Старе слов'янське свято на честь повороту Сонця на весну. Встановлення святкування Різдва Христового цього дня змінило акцент на Ісуса Христа і Святки. Невід'ємними атрибутами свята були подарунки, переодягання (ряджені з використанням шкур, масок і рогів), співи.

КОЛЯДУВАННЯ – давній звичай зимових (переважно різдвяних) обходів із виконанням величально-поздоровчих пісень (колядок) і речитативних формул (віншівок). Традиційним атрибутом різдвяного обряду колядування є зірка та рушник

КОМЕДІЯ (від грец. *κωμῳδία*, від *κῶμος* – веселощі, весела процесія та *φῶδι* – спів) – драматичний твір веселого характеру із щасливою розв'язкою та висміюванням негативних побутових чи суспільних явищ, у якому, на противагу *трагедії*, колізії, дія, характери трактовані у формі доброзичливо-смішної, не відповідної нормам громадського загалу поведінки окремої людини; у переносному значенні – смішна подія, удавання, лицемірство («Арханяни» Аристофана, «Третейський суд» Менандра, «Сон в літню ніч» В. Шекспіра, «Собака на сні» Л. де Вега, «Тартюф» Ж.-Б. Мольєра, «Школа злослов'я» Р. Шерідана, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана, «Недоук» Д. Фонвізіна, «Одруження» М. Гоголя). Джерелами української

комедії є інтермедії, вертеп XVII – XVIII століть. У XVII столітті містерійно-притчеві п'єси сприймали як комедії: «Комедія про блудного сина» Симеона Полоцького, «Комічна дія» Митрофана Довгалецького, «Комедія на Успіння Богородиці» Дмитра Туптала. Українські автори 1-ї половини XIX століття – І. Котляревський («Москаль-чарівник»), Г. Квітка-Основ'яненко («Сватання на Гончарівці», «Бой-жінка»), С. Петрушевич («Муж старий, жінка молода») приділяли увагу родинному життю героїв, їх побутовим взаєминам. У 2-й половині XIX століття з'явилися комедії про життя за нових суспільно-історичних умов («За двома зайцями», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «По-модньому» М. Старицького, «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Чмир», «Мамаша» М. Кропивницького, «Майстер Черняк» І. Франка, «На перші гулі» С. Васильченка). Традиції української комедійної класики було продовжено в літературі XX століття («Рожеве павутиння» Я. Мамонтова). Яскравою сторінкою в розвитку жанру була творчість М. Куліша («Отак загинув Гуска», «Хулій Хурина», «Мина Мазайло», «Народний Малахій»). У літературі останніх десятиліть XX століття комедія представлена у творчості О. Підсухи («Ясонівські молодичі»), В. Минка («Жених із Аргентини»), О. Коломійця («Фараони»), Я. Стельмаха («Вікентій Прерозумний»).

КОМЕДІЯ ДЕЛЬ АРТЕ або **КОМЕДІЯ МАСОК** (від італ. *commedia dell'arte* – професійна комедія) – вид італійського народного театру, що виник у середині XVI століття. Особливість комедії масок – відсутність літературного тексту, акторська імпровізація, постійні персонажі (наприклад, Арлекін, Панталоне), які носили на обличчях напівмаски.

КОМПОЗИЦІЯ (лат. *compositio* – складання, зв'язування) – 1) побудова художнього твору, що обумовлена його змістом, характером, призначенням і багато в чому визначає його сприйняття; 2) найважливіший, організуючий елемент

художньої форми, що надає творів (літературному, музичному, живописному тощо) єдність і цілісність, підпорядковує його компоненти один одному та цілому.

КОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ КУЛЬТУРИ – полягає у передаванні історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формування на цій підставі різноманітних способів і типів спілкування між людьми.

КОМУНІКАЦІЯ МІЖКУЛЬТУРНА – сукупність різноманітних форм відносин с спілкування між індивідами та групами, що належать до різних культур. Поняття введено американським культурантропологом Е. Холлом у 1950-х роках.

КОМУНІКАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНА – процес взаємодії між суб'єктами соціокультурної діяльності (індивідами, групами, організаціями тощо) з метою передачі або обміну інформацією за допомогою прийнятих у певній культурі знакових систем (мов), прийомів та засобів їх використання. Є одним з основних механізмів і невід'ємною складовою соціокультурного процесу, що забезпечує можливість формування соціальних зв'язків, управління спільною життєдіяльністю людей і регулювання її окремих галузей, накопичення та трансляції соціального досвіду.

КОНСТРУКТИВІЗМ (від лат. *Constructio* – побудова) – авангардистський метод (стиль, напрямок) в образотворчому мистецтві, архітектурі, художньому конструюванні, літературі, фотографії, декоративно-ужитковому мистецтві, що отримав розвиток в 1920-х – початку 1930-х років. Характеризується суворістю, геометризмом, лаконічністю форм і монолітністю зовнішнього вигляду; представники прагнули виявити у творах мистецтва конструктивні, технічні властивості матеріалу, наблизити архітектуру до практики індустріального побуту. Позначився на творчості літературних організацій «Нова генерація», «Молодняк», ВСПП (Всеукраїнської спілки

пролетарських письменників), частково ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури), на експериментальній прозі Г. Шкурупія («Двері в день»), Ю. Смолича («По той бік серця»), Л. Скрипника («Інтелігент»), В. Кузьмича («Крила»), ліриці П. Тичини («Чернігів»), на функціональній поезії в авангардистських виданнях «Нова генерація», «Молодняк», «Всесвіт», «Глобус», «Декада». Українська белетристика подала точну панораму долі української архітектури конструктивізму – від його катастрофи (роман Л. Серпіліна «Будівничі», 1955–1957 рр.) до неспівомовного його поновлення у добу «відлиги» (роман П. Загребельного «День для прийдешнього», 1964 р.). В Україні одними з найкращих зразків втілення конструктивізму в архітектурі є, наприклад, корпус Академії будівництва і архітектури у Києві (1930 р., арх. Г. Швецько-Вінецький), Дім залізничників у Львові (1929–1936 рр., арх. Р. Міллер), телефонна станція в Одесі (1929–1930, арх. Н. Гуревич), Народний дім у Полтаві (1922–1923 рр., арх. А. Лангман), Головоштамт у Донецьку (1927–1929 рр., арх. А. Мордвінов), будівля Держпрому у Харкові (1925–1928, арх. С. Серафимов). В Україні плив цього напрямку помітний у графіці В. Кричевського, П. Ковжуна, Г. Цапка, у фотографіях Д. Сотника, творчості художників Б. Косарева, В. Меллера, А. Петрицького, О. Хвостенко-Хвостова, чиї роботи в театрі стали новаторськими явищами світової сценографії.

КОНТРАКУЛЬТУРА – напрямок розвитку сучасної культури, що протистоїть духовній атмосфері сучасного індустріального суспільства. Контракультура отримала розповсюдження серед частини молоді країн Заходу у 60–70-х роках ХХ ст. Для контракультури характерною є відмова від існуючих соціальних цінностей, моральних норм і ідеалів, стандартів і стереотипів масової культури. Контракультура ставить собі за мету знищення сучасної культури, котра уявляється організованим насильством над особистістю,

душителем творчих поривань. У 1970-х роках рух контркультури зайшов у тупик і розпався на багато різних за характером груп.

КОНФІГУРАЦІЯ КУЛЬТУРНА – категорія, з позицій якої своєрідність тієї чи іншої конкретно-історичної локальної культури розглядається не стільки в ракурсі унікальності будь-яких її рис, скільки в плані неповторної композиції складових її елементів, патернів, форм та ін.

КОНФЛІКТ КУЛЬТУРНИЙ – критична стадія протиріч між конфліктуючими сторонами (індивідуальними, груповими) в ціннісно-нормативних настановах, орієнтаціях, позиціях, судженнях. На відміну від більшості інших видів конфліктів (економічного, політичного, гендерного тощо) в основі яких лежать, як правило, прагматичні протиріччя, культурний конфлікт специфічний за своєю ідеологічною обумовленістю (несумісністю оціночних позицій, світоглядних та релігійних настанов, традиційних норм і правил здійснення тієї або іншої соціально значимої діяльності), тобто розходження у соціальних досвідах конфліктуючих сторін, закріплених в їх ідеології.

КОНФОРМІЗМ – пристосовуваність, сліпе наслідування чужих думок, модних тенденцій, пасивне сприйняття існуючого порядку, смаків, суджень (альтернатива – нонконформізм).

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО (від лат. *conceptus* – думка, уявлення) – напрям постмодернізму, що розглядає художній твір як засіб демонстрації ідей, концептів (думок, понять). Його представники відмовляються від створення традиційного художнього твору і звертаються до концептуальних об'єктів, що виступають у формі ідей чи проєктів і супроводжуються написами, текстами, іншими позаестетичними засобами. Напрямок оформився наприкінці 1960-х – початку 1970-х років в американській, а потім й в європейській культурі (основні теоретики: Р. Беррі, Я. Вільсон,

Дж. Кошут, Д. Хюблер). В Україні концептуальне мистецтво представлено творами Вілена Барського, Вагріча Бахчаняна, Валерія Лимахи, Леоніда Войцехова, Ігоря Чацкіна, Олега Тістола та ін.

КОНЦЕПЦІЯ (від лат. *conceptio* – система) – основна точка зору на предмет або явище, провідна ідея в її систематичному висвітленні. Система наукових і політичних поглядів.

КОНЦЕПЦІЯ ЦИКЛІЧНОГО РОЗВИТКУ культури (або культурноісторичних коловоротів). Предтечею цього напряму був італійський філософ Джамбаттіста Віко (1668 – 1744), який розподілив історію людства на три епохи: епоху богів, епоху героїв і епоху людей. Глибше ця концепція обґрунтована в працях російського біолога Миколи Данилевського, німецького соціолога Освальда Шпенглера, англійського історика Арнольда Тойнбі та інших вчених. Сутність цієї концепції в тому, що історія розвитку людства розглядається як історія співіснування локальних, незалежних один від одного соціокультурних типів.

КОРА (від грец. *κόρη* – дівчина) – жіночий тип архаїчної статуї – молододі випростаної жінки в довгому одязі.

КОРАН – головна священна книга мусульман, збірник релігійно догматичних, міфологічних і правових матеріалів, виголошених Мухаммедом у Мецці й Медині. Наразі в окремих арабських країнах (наприклад, Саудівській Аравії) офіційно вважається конституцією держави. У ряді мусульманських держав, що стоять на принципах ісламського фундаменталізму (Іран, Судан, Афганістан тощо), розглядається як найважливіший нормативно-правовий акт, який має силу закону.

КОРЕНІЗАЦІЯ – політика залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та надання офіційного (а інколи — й

панівного) статусу їхнім національним мовам. Проводилася у СРСР протягом 1920-х років. Прикладами коренізації стали, зокрема, українізація та білорусизація.

КОРИНФСЬКИЙ ОРДЕР – один із архітектурних ордерів Стародавньої Греції. Має високу колону з базою, стовбуром, прорізанним канелюрами; капітель у вигляді стилізованого листя аканфа.

КРАКЕЛЮРИ – тріщини, що з'являються згодом у шарі олійних фарб і ґрунті майже кожної картини, ікони, фрески.

КРАСА – досконале, завершене вираження ідеї, втілення її у сфері чуттєвого, матеріального буття. Те, що подобається усім, не зважаючи на утилітарні інтереси.

КРАЄЗНАВСТВО – збір, накопичення і популяризація відомостей про певну територію з різних точок зору: географії, геології, метеорології, рослинного і тваринного світу, населення, господарства, історії, культури тощо.

КРИЗА КУЛЬТУРИ – переоцінка цінностей і зміна ціннісної парадигми культури внаслідок діалогу-конфлікту з іншою культурою.

КРИЗА СОЦІОКУЛЬТУРНА – 1) крутий перелом, перехідний стан соціокультурного процесу, духовної сфери суспільства; 2) порушення балансу структурної впорядкованості соціокультурної системи, узгодженості та взаємодоповнюваності у функціонуванні її різних підсистем, ефективності взаємозв'язків між її компонентами.

КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ – загальнокультурне поняття, семантичне поле якого охоплює літературно-естетичні та філософсько-наукові течії думки. У сфері літературно-естетичної творчості – художній метод репрезентації життя в повноті всіх його вимірів. Прихильники цього методу прагнуть до правдивого зображення соціальної дійсності. Критичний реалізм ХІХ століття суттєво відрізняється від реалізму епох Відродження й Просвітництва, оскільки по-новому зображує

людину та її соціокультурне оточення; людський характер розкривається в органічному зв'язку із соціокультурними обставинами, внутрішній світ людини піддають глибокому аналізу, він стає психологічним.

КРЬОБЕР, Альфред (1876 – 1960) та **КЛАКХОН, Клайд** (1905 – 1960) – американські антропологі, етнографи, одні із засновників антропологічної концепції культури. У 1952 році видали дослідження під назвою «Культура. Критичний огляд концепцій і визначень», у якому був проведений аналіз понад 150 відомих на той час визначень та концепцій культури. Вони вважали, що «культура складається із внутрішніх цінностей і норм, що виявляються зовні... за допомогою символів; вона виникає в результаті діяльності людей, включаючи її втілення в (матеріальних) засобах. Сутнісне ядро культури становлять традиційні (історично сформовані) ідеї, насамперед ті, яким приписується особлива цінність. Суть цих концепцій полягає в тому, що культура пов'язується з потребами людства». Застосована ними методологія стала науковим підґрунтям одного з основних напрямів сучасної культурології, який розглядає динаміку культури саме через призму історії розвитку епох і створення відповідних їм стилів.

КСИЛОГРАФІЯ – гравюра на дереві. Виникла в Китаї не пізніше VI століття. Відома в Україні (в основному на Волині та Галичині) з початку XIV століття. Майже забута у XVIII – XIX століттях, втім до того часу відносяться роботи київського ієродиякона Севастьяна. Мистецтво ксилографії стало відроджуватися у 1920-х роках.

КУБІЗМ (франц. *cubisme*, від *cube* – куб) – напрям мистецтва модернізму першої чверті XX століття, особливо позначився в живописі та скульптурі; серйозно вплинув на розвиток образотворчого мистецтва XX століття. Склався у Парижі в інтернаціональному мистецькому середовищі, знайшов послідовників серед митців країн Європи;

характеризується домінуванням у картинах прямих ліній та кубоподібних форм. Своєрідною вітчизняною версією напрямку став кубофутуризм, що поєднував прийоми французького кубізму з ідеями італійського футуризму, та познавився на творчості живописців В. Єрмілова, О. Богомазова, скульптора та живописця М. Епштейна, скульпторів Б. Королькова, Б. Кратко та ін.

КУЛЬТ (від лат. *cultus* – догляд, поклоніння) – сукупність специфічних дій, обрядів, ритуалів, пов'язаних із вірою у надприродне.

КУЛЬТОВИЙ ТВІР МИСТЕЦТВА – твір мистецтва, що має численних шанувальників і слугує важливою частиною (чи навіть основою) певної субкультури.

КУЛЬТУРА (від лат. *cultura* – обробка) – в широкому розумінні – все, що не є природою; сукупність матеріальних і духовних здобутків людства. У вузькому розумінні поняття культури протиставляється поняттю цивілізації: тут під культурою розуміють неповторні духовні здобутки певного народу – релігію, мову, мистецтво, а під цивілізацією – раціоналізовані витвори (техніку, науку, бюрократію), які легко передаються від народу до народу. Вперше до наукового обігу поняття «культура» на позначення культури розуму увів Марк Туллій Цицерон. Творча діяльність людства у всіх сферах буття і свідомості. Зазвичай говорять про матеріальну культуру (техніка, виробничий досвід, матеріальні цінності) і духовну культуру (наука, мистецтво і література, філософія, мораль, освіта тощо).

КУЛЬТУРА ДОМІНУЮЧА – сукупність цінностей, вірувань, традицій, звичаїв, якими керується більшість членів суспільства.

КУЛЬТУРА–ДОНОР – культура, яка у діалозі більше віддає, ніж отримує. Поняття, що використовується у бінарній опозиції з іншим поняттям – «культура-реципієнт».

КУЛЬТУРА ДУХОВНА – одна зі сторін загальної культури людства, що протиставляється культурі матеріальній. Культурою духовною є явища, пов'язані зі свідомістю, інтелектуальною, а також емоціонально-психологічною діяльністю людини, – мова, звичаї, вірування, знання, мистецтво та ін.

КУЛЬТУРА ЕЛІТАРНА – культура, що ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, зрозумілих лише невеликій групі людей, які мають досить високий інтелектуальний рівень, відповідні духовні запити, особливу художню сприйнятливість.

КУЛЬТУРА ЕТНІЧНА – певна організація духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності та світосприйняття. В її основу покладені звичаї, традиції, норми та цінності – інтуїтивні та раціональні; міфологічні та технологічні моделі виживання, притаманні саме цьому етносу. До певного часу, коли етнос був цілком чи переважно замкненим, культура етнічна мала форму унікальну і повністю притаманну лише йому. Війни та переселення призвели до запозичення, насаджування, дифузії сусідніх культур. Виникнення та поширення метарелігій призвело до сприйняття етносами універсальних моделей світосприймання та життєдіяльності низки етносів. Мегатенденції поширення універсальних демократичних та економічних моделей діяльності роблять етноси надто відкритими і схожими. Процеси розмивання етнічності пов'язані з комп'ютеризацією (універсальні, широкоосяжні й всепроникаючі інформаційні потоки і технології) та масовою культурою. Вони руйнують найтоншу етнічну основу – мову і ментальність, нав'язуючи примітивні стереотипи. Тому сьогодні йдеться не про цілісну культуру етнічну, а про те, якою мірою етнос зберігає ознаки культури етнічної, унікальність за умов глобальної універсалізації та стандартизації.

КУЛЬТУРА КОРПОРАТИВНА – сукупність найбільш важливих положень діяльності організації, що визначаються її

місією та стратегією розвитку й знаходять втілення в комплексі соціальних норм, цінностей, методів прийняття рішень, традицій, поведінки, що поділяються більшістю її співробітників.

КУЛЬТУРА ЛОКАЛЬНА – культура певного культурного ареалу. Кожна із локальних культур має свої специфічні риси й особливості, що залежать від географічних, соціально-історичних та економічних умов.

КУЛЬТУРА МАСОВА – форма культури, витвори якої стандартизуються і розповсюджуються серед широких мас без участі регіональних, релігійних і класових субкультур.

КУЛЬТУРА МАТЕРІАЛЬНА – втілення матеріалізованих людських потреб. Охоплює всі матеріальні артефакти і технології, створені людською спільнотою (машини, споруди, витвори мистецтва та ін.).

КУЛЬТУРА МЕСОПОТАМІЇ – культура області між ріками Тигром і Євфратом. Месопотамія (Межиріччя, Дворіччя) – історична область, де згідно з сучасними уявленнями раніше від усіх на планеті склалася державність. Особливість найдавнішої політичної історії Месопотамії полягає в тому, що тут існувала не одна, а декілька держав, які по чергово домагалися переваги в регіоні. У кінці IV – на початку III тисячоліття до нашої ери на півдні Дворіччя виникли міста-держави Ур, Урук, Лагаш, об'єднані істориками збіркою назвою Шумер (на ім'я народу, що жив там). Деяко пізніше сформувалося і почало завоювання царство Аккад. У III тисячолітті до нашої ери велика частина Месопотамії потрапила під владу Вавілонського царства. Потім, з XVI століття до нашої ери, зміцніла Асирія (її столиця – місто Ніневія). Після нового недовгого піднесення Вавілона в VI столітті до нашої ери Межиріччя було завойоване північним сусідом – Персією (Іраном). Культура цих держав мала певні відмінності, але чітко простежується її спадкоємність, спільні риси. Месопотамію часто називають колискою людської

цивілізації. Багато що з того, що становить сучасну культуру і оточує нас в повсякденному житті, виникло саме там. У Месопотамії дуже рано (за останніми даними, раніше, ніж у Єгипті) почали будувати іригаційні споруди, які створювали запас води на час посухи. Був проритий судноплавний канал між Тигром і Євфратом. У кінці IV тисячоліття до нашої ери шумери вже будували міста. В них склалися перші державні структури. Виникла монументальна архітектура. Під час розкопок була знайдена статуя жерця, правителя шумерського міста Лагаша на ім'я Гудеа, який жив у XXI столітті до нашої ери. Він зображений з планом майбутнього храму в руках, що є свідченням одночасно високої будівельної техніки і значущості будівельних робіт. У зв'язку відсутністю каменю, дерева, всі гігантські споруди зводилися з глиняної цегли. Основними монументальними будовами були храми і палаци. На стінах залів палаців були сюжетні рельєфи, які детально зображали життя правителя. Найбільш відомі – рельєфи, присвячені полюванню – улюбленому заняттю ассірійської знаті. Звірів тримали у спеціальних вольєрах – перших попередниках сучасних зоопарків, а перед полюванням випускали. Рельєфи чудово передають динаміку, азарт погоні. Особливе враження справляють драматичні сцени загибелі тварин – левиці і лева, газелей, диких коней. Розкопки у Вавілоні дозволили уточнити, як виглядали легендарні «висячі сади» цариці Семіраміди (кам'яна будівля, яка складалася із ступінчастих террас, на яких був шар землі, де і розбивали сад; вода вгору подавалася за допомогою лопатевого водопроводу). Найбільшим досягненням стала писемність. Раніше за всіх її створили шумери в IV тисячолітті до нашої ери. Спочатку з'явилося малюнкове письмо – піктографія. Поступово окремими знаками почали позначати вже не слово, а склади і звуки, а малюнки змінили свій вигляд. Для письма використовували глину – найпоширеніший природний матеріал у Двортіччі. З ретельно очищеної глини виготовляли табличку, напис наносили паличкою або металевим стержнем. За формою клиноподібних рисок писемність отримала свою назву – клинопис. Готову

табличку обпалювали у спеціальних печах. Месопотамська література бере свій початок ще з шумерської доби. Виникнувши з усної народної творчості, вона оформилась у такі жанри: міфи, епос, молитви, псалми, гімни богам і обожненим царям, весільні пісні та пісні про кохання, поховальні плачі, плачі з приводу народних бідувань, дидактичні твори, байки, прислів'я та приказки, казки, анекдоти. Значне місце серед цих жанрів належить епосу («Епос про Гільгамеша»). В Ніневії археологами була зроблена виключна знахідка – перша в історії людства бібліотека. Її створили за наказом асирійського царя Ашшурбаніпала, де збереглася перша з відомих у світовій літературі епічна поема. Образи і сюжети шумерської, вавилонської, асирійської міфології збереглися після загибелі цієї цивілізації. Наприклад, міфи про створення світу і людей з глини, про вмираючого і воскресаючого бога Тамуза. Семиденний тиждень склався в асирійців і вавілонян, які поклонялися семи головним богам. Особливого значення набуло спостереження за зірками. Зіркам приписувалася магічна сила. Храми на вершинах зікуратів служили своєрідними обсерваторіями. У Вавілонії була відома зоряна карта. Жерці встановили зв'язок Сонця зі знаками зодіаку. На основі астрономічних спостережень було розроблено дуже точний місячний календар. Вавілонці користувалися сонячними і водяними годинниками. Вірили у вплив зірок на долю людини, великою повагою користувалася астрологія. Розвиненими для свого часу були і математичні знання: чотири арифметичних дії, зведення в квадрат і знаходження квадратного кореня, обчислення площі геометричних фігур. Сучасний розподіл кола на 360 градусів і години на 60 хвилин сходять до шістичної асіро–вавілонської системи рахунку. Певним підсумком розвитку політичної думки давніх стало оформлення письмових законів у Шумері, Аккаді, інших державах Месопотамії.

КУЛЬТУРА МИСЛЕННЯ – усвідомлене ставлення до процесу міркування, тобто вміння правильно наводити докази,

спростування, проводити аналогії, висувати гіпотези, знаходити й усувати помилки у своїх і чужих міркуваннях.

КУЛЬТУРА МОРАЛЬНА – рівень морального розвитку суспільства (людини), що відображає ступінь освоєння ним морального досвіду культури людства; здатність органічного й послідовного здійснення у поведінці та міжособистісному спілкуванні загальноприйнятих цінностей, норм та принципів, норм та принципів, готовність до постійного самовдосконалення.

КУЛЬТУРА НАРОДНА – культура, що створюється анонімними творцями, які не мають професійної підготовки.

КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНА – синтез культур різних класів, соціальних шарів і груп певної нації.

КУЛЬТУРА ОСОБИСТІСНА – форма культури, що виявляється у рівні вихованості освіченості людини, способі її світосприйняття і життєдіяльності.

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ – сукупність духовних цінностей, правил, норм, які регулюють характер взаємовідносин між людьми і служать для того, щоб полегшувати людині входження в суспільство, зробити умови його спілкування з іншими людьми приємними і зручними.

КУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА – сфера культури, що виробляє уявлення про цивілізаційні форми політичного прогресу, оцінки рівня його розвитку. Поняття «політична культура» включає: політичну думку, зв'язок культури і політичної філософії, оцінку політичних структур з точки зору культури, політичної самосвідомості, політичної поведінки суспільства.

КУЛЬТУРА РЕГІОНАЛЬНА – культура на певній території (області, району, частини країни та ін.), яка характеризується цілісністю та спільністю природних, соціально-економічних, національно-культурних та інших умов.

КУЛЬТУРА РЕЛІГІЙНА – сфера культури, в якій змістом і метою діяльності всіх суб'єктів є досягнення метафізичних проблем людського існування, суспільства й світу на основі віри у надприродне. Основні елементи релігійної культури: 1) релігійна свідомість (система релігійних ідей, понять принципів, концепцій, сутністю яких є віра у надприродне); 2) релігійні почуття, які спрямовані не на реальні, а на ілюзорні об'єкти й звернені до надприродного; 3) релігійний культ – система дій і комунікацій з надприродним (обряди, ритуали, молитви тощо); 4) релігійні організації (в християнстві – церква, секта, деномінація).

КУЛЬТУРА-РЕЦИПІЄНТ – культура, яка в діалозі більше отримує, ніж віддає. Поняття, що використовується у парі з поняттям «культура-донор». Донор і реципієнт як культурі позиції можуть змінюватися у процесі динаміки діалогу як взаємних переходів від пасивності до активності.

КУЛЬТУРА СВІТОВА – сукупність культурних досягнень людства.

КУЛЬТУРА СЕМІОТИЧНА – поняття, що характеризує культуру як світ символічних позначень явищ і понять, що сконструйований людьми з метою фіксації й трансляції соціально значимої інформації, знань, уявлень, досвіду, ідей та ін.; у широкому сенсі – сфера знакової діяльності людини.

КУЛЬТУРА ТРАДИЦІЙНА – культура традиційного суспільства, в якому переважають конвенціональні засоби соціокультурної регуляції – у вигляді комплексу традицій, звичаїв із достатньо жорсткими настановами.

КУЛЬТУРА ХУДОЖНЯ – одна із спеціалізованих сфер культури, що функціонально вирішує завдання інтелектуально чуттєвого відображення буття в художніх образах, а також різноманітних аспектів забезпечення цієї діяльності.

КУЛЬТУРА ХХІ століття – нові форми й засоби реалізації досягнень людства: впровадження фундаментальних наукових відкриттів, розвиток засобів комунікації, космічного зв'язку та

комп'ютеризації, прорив у біотехнологіях, застосування нових матеріалів, поява нових форм інтернаціоналізації суспільного життя й масової культури та ін.

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ – порівняльне вивчення різних культур, субкультур з метою пояснення схожості та відмінностей, сталих та мінливих моментів соціокультурного життя.

КУЛЬТУРНА ДИНАМІКА - у культурології розуміють зміни, що відбуваються в культурі під впливом зовнішніх та внутрішніх сил. Характерними ознаками таких змін вважаються цілісність, спрямованість, періодичність та наявність певних тенденцій.

КУЛЬТУРНА ЕПОХА – порівняно довгий і якісно своєрідний період розвитку культури, що виділяється на основі деякої суми об'єктивних ознак (визначних подій, процесів у суспільстві, науці, мистецтві). Культурна зміна – процес появи нових культурних елементів і комплексів в субкультурах і домінуючій культурі суспільства.

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ – самовідчуття людини всередині конкретної культури, усвідомлене сприйняття норм і зразків поведінки та свідомості, системи цінностей і мови, свого «Я» в певному культурному контексті.

КУЛЬТУРНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ – 1) положення та особливості життєдіяльності груп і окремих індивідів, чийі установки, ціннісні орієнтації, моделі поведінки співвіднесені з різними культурними системами і виникають з них, але ні в одну з цих систем не повністю інтегровані; 2) асоціальні, акультурні, контркультурні прояви.

КУЛЬТУРНА ПЕРЦЕПЦІЯ – процес сприйняття традицій і цінностей іншої культури.

КУЛЬТУРНА СЕМАНТИКА – 1) галузь науки про культуру, що вивчає культурні об'єкти (системні й несистемні, універсальні й специфічні тощо) з точки зору сенсу, значення

що виражається ними; 2) міждисциплінарна область науки про культуру, що зв'язує сенс (концепт, десигнат) з реальним предметом, подією, явищем (денотатом), зі знаком, що фіксує даний зміст і виступає як його опредмечений комунікативний аналог, а також з користувачем (індивідуальним або колективним), який в процесі комунікації інтерпретує цей сенс.

КУЛЬТУРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – складова частина соціалізації, яка забезпечує включення особистості в суспільство відповідно до його норм і способу життя.

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА – частина матеріальної та духовної культури, що створена минулими поколіннями, витримала випробування часом і передається наступним поколінням як щось цінне і шановане.

КУЛЬТУРНИЙ «ІМПЕРІАЛІЗМ» – спосіб споглядання світу лише очима власної культури, вважаючи її мірилом, а все інше вважається відхиленням від норми, тобто незрілими цінностями.

КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – підхід, який полягає в тому, що коректними поясненнями багатьох аспектів людської культури є матеріальні фактори.

КУЛЬТУРНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ – 1) доктрини, що наголошують соціальні переваги культурного розмаїття, створення культурного багатства; 2) соціальна ситуація, в якій переважає культурне розмаїття.

КУЛЬТУРНИЙ ПРОГРЕС – форма культурних змін, що визначає тенденцію руху соціокультурної системи до більш досконалої форми.

КУЛЬТУРНИЙ РЕГІОН – певна єдність етнічно-родових, національних, духовних характеристик, що проявляються у схожості таких складових соціуму, як традиції, релігія, культурні зв'язки, етико-естетичні норми, світоглядні принципи. Основні фактори, що формують культурний регіон: територіальна спільність, спільність історії, схожість

природних, соціально-економічних умов, у яких формувалися відповідні національні культури регіону. Основні культурні регіони: європейський, далекосхідний, індійський, арабо-мусульманський, тропічно-африканський, латиноамериканський.

КУЛЬТУРНИЙ РЕГРЕС – форма культурних змін, для якої характерні процеси деградації соціокультурної системи, переходу від вищого до нижчого рівня, повернення до застарілих форм і структур.

КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ (від лат. *relativus* – відносний) – метод, що є спробою об'єктивного аналізу різних суспільств або культур, за яким цінності однієї культури визначаються незалежно від цінностей інших. Найсприятливіший спосіб досягнення цієї мети – опис різних практик суспільства. Цей метод є однією із відрізняючих ознак сучасної антропології на протилежність етноцентризму антропології ХІХ століття. У ширшому розумінні культурний релятивізм означає, що певні ідеї характерні лише для якогось конкретного суспільства і не можуть бути використані для порівняння різних суспільств. Культурно релятивіський підхід утверджує множинність культур та їх типів, ставить під сумнів можливість єдиної науки про культуру, суспільство.

КУЛЬТУРНИЙ ШОК – руйнування нормальних соціальних перспектив (суспільства, субкультури, групи) в результаті зіткнення з чужою або іноземною культурою.

КУЛЬТУРНІ АРЕАЛИ – зони територіального поширення певних локальних культурних типів і рис. Культурні ареали можуть охоплювати і зони міжетнічного поширення будь-яких елементів спеціалізованих культур.

КУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – особливий напрям міждисциплінарних підходів до вивчення культури і суспільства. Для соціологів актуальними є соціальні проблеми створення умов культурного виробництва і символічних форм;

“життєвий досвід” культури та її формування класами, віком, статтю і етнічними відносинами; відносини між політичними, а також економічними установами і процесами, з одного боку, і культурними формами – з іншого.

КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ – 1) стійкі, «інерційні» моменти в культурі; 2) традиції, що є елементами культурної спадщини: ідеями, цінностями, звичаями, обрядами, способами світосприйняття та ін., для яких характерним є збереження і передавання від покоління до покоління.

КУЛЬТУРНІ УНІВЕРСАЛІЇ – риси, загальні для всіх культур народів світу. Виділяють більше 60 культурних універсалій: виготовлення знарядь праці, спільна праця, прикраси тіла, заборони кровозмішення, сексуальні обмеження, танці, спорт, звичай дарувати подарунки, гостинність, мова, освіта та ін.

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ – результат оцінки пізнавальними суб’єктами (особистістю, групою, спільністю) об’єктивно існуючого соціокультурного світу.

КУЛЬТУРНО-ЕВОЛЮЦІЙНА ШКОЛА – напрям неоеволюціонізму в вивченні культурних явищ, загальних закономірностей культурно-історичного процесу та специфіки культури (Д. Аберле, А. Адамс, Р. Андерсон, Г. Докул, Р. Карнейро, Б. Меггерс, М. Оплер, М. Салінс, М. Харріс та ін). Теоретичну основу напрямку склали розробки Л. Уайта (Вайта): концепція культури як системи, що самоорганізується; роль технологічної підсистеми як засобу взаємодії людини з природним середовищем проживання; енергетична теорія та введення в науку про культуру методів дослідження природничих наук; використання другого закону термодинаміки; моделювання як спосіб вивчення культури.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ЕПОХА – певний етап розвитку людства, який характеризується спільністю філософських, релігійних і політичних ідей, наукових уявлень,

психологічних особливостей світосприймання, етичних і моральних норм, естетичних критеріїв життя та ін.

КУЛЬТУРОГЕНЕЗ – процес зародження матеріальної і духовної культури людства, що відбувався у тісному зв'язку із становленням і розвитком знарядь праці та матеріально-технічною діяльністю, згідно із соціальними закономірностями.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ – філософська дисципліна, що вивчає найбільш загальні закони буття культури як способу життя людини в його цілісності.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА – галузь науки, що досліджує динаміку походження, функціонування, просторово-часової локалізації, відтворення та мінливості соціально-культурних комплексів історичної спільноти (локальних культур, культурно-історичних типів), а також їх окремих системоутворюючих складових (форм, процесів, порядків, функціональних підсистем тощо); здійснює методологічно коректний опис історичних культур як стійких системних цілісностей, що само організуються, само регулюються та само відтворюються на основі впорядкованих комплексів соціальних конвенцій, вироблених практикою колективної життєдіяльності людей; розробляє підстави для класифікації, типологізації та реконструктивного моделювання історичних культурних систем; вибудовує пояснювальні моделі історичної динаміки становлення та мінливості їх локальних і універсальних характеристик.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ ПРИКЛАДНА – 1) галузь культурології, в якій вивчається й розробляється методика цілеспрямованого прогнозування та управління соціокультурними процесами в межах соціальної й культурної політики, що здійснюється культурними інститутами та суспільними організаціями; 2) сукупність культурологічних концепцій, методологічних принципів і методів пізнання, а також знань, орієнтованих на застосування у різних галузях

соціокультурній взаємодії та на досягнення певних практичних результатів.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ ТЕОРЕТИЧНА – галузь науки, яка вивчає концептуальні засади культурології, напрями й етапи розвитку культурологічної думки, досліджує культуру як цілісність, конкретно-історичні явища культури, виявляє універсальні закономірності їх виникнення, еволюції та функціонування.

КУРТУАЗНА ЛІТЕРАТУРА (від франц. *Courtois* – люб’язний, витончено ввічливий, лицарський) – придворно-лицарська література у Франції і Німеччині, спрямована своїм змістом проти аскетичної, церковної літератури; оспівувала лицарське кохання, служіння Дамі, пригоди і подвиги лицарів.

Л

ЛАНДШАФТ КУЛЬТУРНИЙ – земний простір, що включає всі властиві йому природні та антропогенні компоненти; формується в результаті свідомої, цілеспрямованої діяльності людини для задоволення тих чи інших її потреб.

ЛАНДШАФТНИЙ АНСАМБЛЬ (від нім. *Landschaft* – місцевість, франц. *ensemble* – разом) – гармонійна єдність просторової композиції, при розробці якої враховуються рельєфні, кліматичні компоненти та специфіка ґрунту, флора і фауна і узгоджуються усі елементи.

ЛЕВІ-СТРОС, Клод (1908 – 2009) – французький антрополог, етнограф, соціолог і культуролог, засновник школи структуралізму в етнології, дослідник міфології, фольклору. Розглядав культуру як сукупність знакових систем (мова, наука, мистецтво, міфологія, мода, реклама). В колі його наукових інтересів були питання полікультурності світу й міжкультурні взаємини.

ЛЕГЕНДА (від лат. *legenda* – те, що потрібно читати) – усне народне оповідання про чудесну подію, що сприймається як достовірне. Фантастична оповідь міфологічного, апокрифічного чи історико-героїчного змісту з обов'язковою спрямованістю на вірогідність зображуваних подій та специфікою побудови сюжету на основі своєрідних композиційних прийомів (метаморфози, антропоморфізації предметів і явищ природи та ін). На відміну від казок, легенди не мають традиційних початкових і прикінцевих формул, усталеного чергування подій. Також – найпоширеніший жанр європейського середньовічного письменства (починаючи з VI ст.), що сформувався у католицькій писемності переважно як життє святого.

«ЛЕКСИКОН СЛОВЕНОРОСЬКИЙ» – найвизначніша праця Памва Беринди друкований український словник

«*Леґіконъ славенорѡсскій альбо Имень тлѣкованіє*» (1627 р.). Роботу над ним почав під час свого перебування в Стратині на дворі у Федора Балабана між 1603–1607 роками. Перевиданий у Кутейні (біля Орші, 1653 р.) з передмовою Іоїля Труцевича. В ньому близько 7 тисяч слів – загальних та власних назв переважно тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням їх українською літературною мовою початку XVII століття. Метою Беринди при складанні його словника було відновити церковнослов'янську традицію літературної мови і цим протистояти наступові польського католицизму і польської культури. Цей словник відіграв велику роль у розвитку не лише української, а й російської, білоруської, польської, румунської лексикографії.

ЛІБЕРАЛІЗМ КУЛЬТУРНИЙ – зосередження уваги на правах людини, що стосуються свідомості і способу життя, включно з такими питаннями, як сексуальна, релігійна, академічна свобода, захист від втручання держави в особисте життя. Тією чи іншою мірою заперечує державне регулювання таких сфер як література та мистецтво, а також таких питань, як діяльність наукових кіл, азартні ігри, проституція, вік добровільної згоди для вступу в статеві стосунки, аборти, використання протизаплідних засобів, евтаназія, вживання алкоголю та інших наркотиків.

ЛІБРЕТО (з італ. *libretto* – книжечка) – 1) словесний текст великого музично-вокального твору (опери, оперети тощо); 2) план сценарію балету або кінофільму; 3) короткий виклад змісту опери, балету тощо, який зазвичай видається окремою книжечкою.

ЛІКНЕП, ліквідація неписьменності – культурно-освітня кампанія, яка здійснювалася радянською владою у 1920–1930-х роках і була спрямована на подолання неписьменності серед широких верств населення, передусім сільського. В Україні людей навчали грамоті через мережу товариства

«Геть неписьменність», створеного у 1923 році. У 1936 році його було ліквідовано як таке, що виконало свою роль.

ЛІНГВІСТИКА (від лат. *lingua* – мова) – мовознавство; наука, що вивчає мови, їх побудову, функціонування й розвиток. Це гуманітарна наука, яка є розділом культурології (нарівні з мистецтвознавством і літературознавством) і філології (нарівні з літературознавством), а також галуззю семіотики. Як самостійна дисципліна сформувалася в середині XIX століття. Видатні українські мовознавці; Агатангел Юхимович Кримський (1871 – 1942), Микола Кузьмич Грунський (1872 – 1951), Михайло Якович Калинович (1888 – 1949), Євген Костянтинович Тимченко (1866 – 1948), Леонід Арсенійович Булаховський (1888 – 1961), Олександр Савич Мельничук (1921 – 1997).

ЛІРИЧНІ ПІСНІ – поетично-музичні твори, в яких через естетичне сприйняття дійсності виражається думка й настрій, буття осмислюється крізь призму людських переживань. У цих піснях майже відсутнє зображення подій, основну увагу зосереджено на відтворенні внутрішнього світу людини (психологічний стан, думки, надії, переживання тощо). Лірична пісня виникла пізніше, ніж обрядова поезія. Виділяють два основних різновиди ліричних пісень: 1) родинно-побутові; 2) суспільно-побутові. До ліричних пісень зверталися у своїй творчості Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко (понад 60 поезій якого фольклоризувалися, стали народними), С. Руданський, М. Рильський, М. Стельмах, П. Тичина, Д. Павличко, Л. Костенко, М. Сингаївський, багато інших українських поетів, композитори М. Лисенко, К. Стеценко, М. Леонтович, Л. Ревуцький, П. Майборода, М. Скорик, Г. Гаврилець, Л. Дичко та ін.

ЛІТЕРАТУРА (від лат. *literatura* – написане) – 1) письмові твори, що мають суспільне значення; 2) художня література – один з видів мистецтва, в якому засобом створення художнього образу є слово, мова; 3) наукова література – сукупність

друкованих творів, присвячених проблемам якої-небудь науки, галузі знань, тим чи іншим спеціальним питанням.

ЛІТОГРАФІЯ (від грец. *lithos* – камінь, *grapho* – пишу) – друкарський процес, сутність якого полягає в тому, що на поверхню спеціального каменю жирним олівцем наносять малюнок; камінь протравлюють кислотою, і туш, що закріплює малюнок, до непротравлених ділянок каменю не пристане; після чого під друкарським пресом туш і малюнок переносяться на зволожений папір. Винайшов наприкінці XVIII століття німецький композитор А. Зенефельдер. Художні можливості цього виду друку першими використали у 1803 році англійці. Справжній розквіт розпочався у Франції: в 1825 році у Парижі було відкрито дві друкарні. У літографії працювали Ж. Енгр, П. Прюдон, П. Герен, Т. Жеріко, Е. Делакруа, О. Дом'є. Творчі відкриття імпресіоністів стали надбанням і у графічному мистецтві завдяки Е. Мане, К. Піссарро, О. Ренуару. Постімпресіоніст А. Тулуз-Лотрек працював у техніці кольорової літографії. Від кінця XIX століття важкий камінь замінили на легку алюмінієву пластину (альграфія). Кольорові літографії отримують під час друку однієї фарби на іншу. В Росії у цій техніці працювали В. Боровиковський, О. Кипренський, К. Брюллов, О. Венеціанов. Першою літографованою ілюстрацією в українському книгодрукуванні став фронтиспис із зображенням героя повісті «Микола Коваль» (1832 р.) М. Венгера. У техніці літографії у XIX столітті працював на Слобожанщині К. Трутовський (ілюстрації до повістей «Сестра» і «Чумак» Марка Вовчка). На початку XX століття у Києві працювала літографічна майстерня М. Корчака-Новицького. У XX столітті в цьому напрямі працювали М. Жук, В. Касіян, Ф. Красницький, Л. Левицький, В. Литвиненко та ін.

ЛІТОПИС – історико-літературний твір доби Київської Русі, в якому фіксувалися події за роками. Назва походить від структури літопису, де оповідь починалася зі слів «в літо».

Пам'ятка історичної літератури, цінне джерело для дослідження слов'янської історії з давніх часів до XIII століття. Літопис – інтеграційний жанр, що поєднує в собі і легенду, і вояцьку повість, і життя святого, і розмаїтя документів тощо («Повість минулих літ», «Київський літопис», «Галицько-Волинський літопис» та ін.).

ЛІТУРГІЯ – спільна справа, досягнення божественного буття через богослужбовий ритуал; вид богослужіння у християнській церкві.

ЛОГОС (від грец. *logos* – слово, думка, розум, закон) – термін, яким позначався всезагальний закон, основа світу, його порядок й гармонія. У давньогрецькій філософії багатозначний термін: світовий розум і закон; у неоплатоників і гностиків – думка і слово Бога; у стоїків терміном «логос» позначався закон фізичного й духовного світів, оскільки вони зливаються у пантеїстичній єдності.

ЛОГОЦЕНТРИЗМ (від грец. *logos* – знання + лат. *centrum* – центр) – поняття, що введене постмодерністською філософією для характеристики класичної культурної традиції, яка ґрунтується на осмисленні буття як феномену з іманентною логікою. Постмодерністська концепція орієнтується на «демонтаж» логоцентризму, постулюючи відсутність вихідного «сенсу» буття та універсальної закономірності світобудови.

ЛУБКОВА ЛІТЕРАТУРА – дешеві масові літературні видання з ілюстраціями. Поширювалися в Україні та Росії з другої половини XVIII століття. Спочатку на лубках (липовому лубі), містили віршові та прозові ілюстровані тексти (адаптовані тексти лицарських романів про Бову Королевича, Єруслана Лазаревича та ін.).

М

МАВЗОЛЕЙ (лат. *mausoleum*, від давн.-грец. *Μαυσωλεῖον*) – монументальна похоронна споруда (усипальниця), що включає камеру, де поміщалися останки померлого і інколи поминальний зал. Назва «мавзолей» з'явилася від гробниці правителя Карії Мавсола в м. Галікарнас (нині в Туреччині; середина IV століття до нашої ери). Ця гігантська споруда вважалася одним з семи чудес світу. Здобули поширення у стародавньому Римі: мавзолей Августа, мавзолей Адріана тощо. Мавзолеї в ісламських країнах: мавзолеї Хіви, мавзолей Кіра, Гур-Емір, мавзолей Ясауї та ін. Мавзолеї в Європі: Мавзолей Гамільтона, Королеви Вікторії (Великобританія), мавзолей Вельфов, мавзолей Карла Дуйсберга (Німеччина), мавзолей Мориса Саксонського (Франція), мавзолей Данте Аліг'єрі (Італія), мавзолей В. І. Леніна (Росія), мавзолей Й. Броз Тіто (Сербія) та ін. Мавзолеї в Азії: мавзолей Сунь Ят Сена, мавзолей Мао Цзедуна (Китай), королівський мавзолей Хашимітів (Ірак), мавзолей Р. Пехлеві (Іран), мавзолей Хо Ши Міна (В'єтнам) та ін. В Україні існують мавзолей Г. І. Котовського (Одеська область) та усипальниця М. І. Пирогова, де зберігається забальзоване тіло видатного вченого (Вінницька область)

МАГІЯ (від грец. *mageia* – чаклунство) – діяння, обряди та ритуали, за допомогою яких віруюча людина намагається примусити надприродні сили певним чином втрутитися в життя людини, вплинути на оточуючу дійсність.

МАДРИГАЛ (від італ. *madrigale* – пісня рідною, материнською мовою) – світський літературний та музично-поетичний пісенний жанр епохи раннього Відродження. Як літературний жанр мадригал являв собою короткий ліричний (рідше – сатиричний) вірш на тему кохання, пізніше – дотепний

віршований комплімент (іноді іронічний), адресований жінці. Як музичний жанр XIV століття мадригал – 2–3-голосна пісня з кількох куплетів та приспіву. У XVI столітті набуває рис 4–5-голосної вокальної поеми ліричного змісту. Згодом стиль мадригалу стає більш драматичним, спостерігається також відхід від вокальної поліфонії шляхом виділення верхнього голосу та появи інструментального супроводу.

МАЙОЛІКА (від італ. *Maiolica* – Мальорка) – різновид кераміки, що виготовляється з випаленої глини з використанням розписної глазури. В Україну технологія майоліки потрапила у XVII–XVIII століттях й досягла високого розвитку в архітектурі та декоративно-ужитковому мистецтві (керамічні вставки на Успенському соборі Києво-Печерської лаври, Михайлівському соборі у Переяславі-Хмельницькому, будівлі колегіуму в Чернігові тощо). Прикладом XIX – початку XX століття є будинок Полтавського історико-краєзнавчого музею, споруджений для місцевого земства. Головними підприємствами з виробництва художньої майоліки в Україні є Берегівський майоліковий завод (Закарпатська область), Васильківський майоліковий завод, Костянтинівський завод скляних та майолікових виробів (Донецька область), Львівська експериментальна кераміко-скульптурна фабрика, Маньківський майоліковий завод (Черкаська область) та ін. Серед авторів – відомі гончарі та керамісти О. Безпалків, М. Білоскурський, Д. Головка, М. Денисенко, Т. Драган, Т. Левків, З. Флінта, а також народні майстри І. Баранюк, О. Бахматюк, М. Брюховецький, М. Волощук, В. Галас, П. Ганжа, І. Білик, І. Гордійчук, М. Гриньків, А. Костів, Д. Косяченко, М. Лемко, М. Лукасевич, Ю. Мартинкевич, Г. Пошивайло, Я. Прикарський, П. Самолевич, П. Цвілик, Ф. Чирвенко та ін.

МАЙЯ (міжнародний фонетичний алфавіт: ['majä]) – одна з цивілізацій Месоамерики (території від центральних районів

Мексика до Гондурасу і Нікарагуа), що відома своєю розвиненою писемністю, приголомшливими досягненнями в мистецтві, астрономії та архітектурі. Почала формуватися у докласичну добу (1999 рік до нашої ери – 250 рік нашої ери), досягла розквіту в класичний період (250 – 900 роки) і продовжувала існувати у посткласичний період до 16 століття. Майя створили розвинену систему ієрогліфічної писемності та розробили оригінальну календарну систему. Найперші написи мовою майя датуються 300 – 200 роками до нашої ери. З величезної кількості книжок збереглося тільки три і частина четвертої, так званих кодексів майя; з приблизно 10 тис. написів і текстів, що дійшли до нашого часу, – переважна більшість виконана на кам'яних стелах і будівлях. Мистецтво досягло розквіту у класичний період; до нашого часу дійшли малюнки на кераміці, фрески. Найбільш відомі своєю архітектурою міста: Чичен-Іца, Тікаль, Ушмаль, Паленке та інші. Основною рисою архітектури є намагання інтегрувати навколишнє середовище в дизайні міст і споруд: міста і будинки розташовані неподалік водоймищ і також у ключових місцях для астрономічних досліджень. У центрі міста як правило знаходилася піраміда, поруч з якою були розташовані інші менші піраміди, державні або релігійні споруди, майданчики для гри в м'яч та інші. У будівництві широко використовувалися матеріали з навколишнього середовища, каміння і дерева. Математики майя ввели поняття нуля й оперували нескінченно великими величинами, користувалися двадцятковою системою числення (записували свої цифрові знаки у вигляді крапок і тире, крапка завжди означала одиниці даного порядку, а тире – п'ятірки). Майя були досвідченими астрономами, займалися не тільки рахунком днів, але й створенням концепції часу. Надавали особливу увагу спостереженню руху небесних тіл. Нерідко досить важливі частини храмів були орієнтовані таким чином, що їх положення позначало схід, кульмінацію і захід тих чи інших зірок. Особливо цікавилися сузір'ям Плеяди, а також траєкторіями таких планет, як Меркурій, Венера, Марс і Юпітер. Уважно

спостерігали за рухом Сонця і Місяця, а тому вміли передбачати затемнення. Для розрахунків затемнень поєднували астрономічні спостереження і довідкові таблиці. Релігія домінувала майже у всіх аспектах життя народу. Її вплив був завжди відчутний у сільськогосподарських обрядах, суспільних церемоніях, мистецтві і культурі. Важливість релігії була дуже великою, якщо брати до уваги її тісний зв'язок з політичним контролем, ідеологією. Всі аспекти релігійного життя, щонайменш у посткласичний період, були сконцентровані в руках окремої групи суспільства – жреців. Ритуали й церемонії були часом дуже тісно пов'язані з небесними та земними циклами, за якими постійно спостерігали і вписували в окремі календарі. Робота жреця полягала в інтерпретації цих циклів і наданні пророцтв на майбутнє або минуле на основі цифрових співвідношень різних календарів. В основі віри майя лежить життєвий цикл кукурудзи. Бог Маїсу, або кукурудзи, був одним із основних божеств. Тілесний ідеал Бога Маїсу був втілений у багатьох скульптурах. Майя вважали, що всесвіт плоский, рівний і має чотири чітко визначені кути, яким відповідали певні кольори. Вони також поклонялися колу, яке символізувало вдосконаленість і рівновагу сил у природі. Досить поширеним було людське жертвоприношення.

МАЛІНОВСЬКИЙ, Броніслав Каспер (1884 – 1942) – польсько - англійський антрополог, етнограф та соціолог. Основоположник функціональної школи в антропології та соціології. Вплинув на розвиток соціологічного психологізму і ряду напрямків філософії, соціології, антропології, культурології та етнографії. Проводив польові етнографічні дослідження в Новій Гвінеї і на островах Тробріан, а потім провів рік на Канарських островах і два роки в Австралії. Суть його концепцій культури полягає в тому, що кожна культура пов'язується з потребами людства і постає як певна система взаємопов'язаних та взаємозумовлених соціальних інститутів,

що задовольняють біологічні і власне культурні потреби людей. Відсутність рівноваги між соціальними інститутами призводить до руйнування культури як цілісного організму. Досліджував «складові елементи» первинного суспільства. Наукові досягнення виражені в таких працях, як «Сім'я у аборигенів Австралії. Соціологічне дослідження», «Аргонавти західної частини Тихого океану», «Свобода і цивілізація» та ін.

МАЛЮНОК – зображення на площині, яке виконується за допомогою графічних засобів і має самостійне художнє значення. Малюнок може бути структурною основою для будь якого зображення: графічного, живописного, скульптурного, декоративного. За призначенням малюнок можна поділити на: начерк (короткочасний малюнок з натури або по пам'яті), ескіз (пошук композиційного рішення для майбутнього твору образотворчого мистецтва) та малюнок, який виступає як завершений художній твір. Унікальність малюнка полягає у тому, що на відміну від гравюри він існує в єдиному екземплярі.

МАНЬЕРИЗМ (від лат. *Manierismo* – примхливість, химерність) – стильова течія XVI – початку XVII століття в європейській літературі, образотворчому мистецтві та архітектурі, яка відобразила кризу гуманістичної культури Відродження. З'явився в Італії, де найважливішими осередками розвитку стилю стали Флоренція, Мантуя та Рим, а потім отримав поширення у Франції та інших європейських країнах. Характерні риси маньєризму: екзальтація, гіперболізм, суб'єктивізм, деформація пропорцій. Зразки маньєризму зустрічаються в українській архітектурі насамперед на території Західної України, а найбільше у Львові: каплиця Боїмів, каплиця Кампіанів, бернардинський костел (тепер церква святого Андрія), Королівський арсенал і частково монастир бенедиктинок. Також елементи маньєристичного декору зустрічаються на багатьох будинках на Площі Ринок. Також

маньєристичні елементи присутні в костелі святого Лаврентія в Жовкві, замковому храмі в Бережанах, в декорі Підгорецького, Олеського, Золочівського замків, та замку в Старому Селі.

МАРГІНАЛЬНА КУЛЬТУРА (від лат. *margo* – межа + культура) – 1) культура, яка знаходиться в опозиції до культурної спільноти, що є автохтонною на даній території; фундаментальними її рисами є неукорененість, конфінітність (принципова незавершеність) та схильність до реконструкції; 2) сукупність локальних культур (субкультур), основні принципи яких оцінюються з точки зору панівного культурного канону як чужі або ворожі. Об'єктивними умовами формування цього феномену є процеси трансформації суспільства в перехідні або кризові етапи його розвитку (модернізація, "перебудова" тощо), зміни соціальної структури (поява нових соціальних груп або втрата ними колишнього статусу), різні форми взаємодії культур (від військових конфліктів до економічного співробітництва та культурного обміну).

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (від лат. *margo* – край, межа) – характеристика явищ, що виникають у процесі взаємодії різних культур, соціальних спільнот, у результаті чого частина соціальних суб'єктів у суспільстві потрапляє за межі усталених структур.

МАРИНА (італ. *marina* від лат. *arinus* – морський) – жанр образотворчого мистецтва, який зображує морський пейзаж, морські баталії чи інші події, які відбуваються на морі. Художників, які спеціалізуються на зображенні морської стихії, називають мариністами. Значними представниками жанру були Вільям Тернер, Джон Кармайл, Джеймс Едвард Баттерсворт (Великобританія), Франциско Хімено (Іспанія), Ежен Ізабе, Луї-Філіпп Крепен (Франція), Макс Єнсен, Фриць В. Шульць (Німеччина), Іван Айвазовський, Олександр Бегтров, Леонід Блинов, Лев Лагоріо (Росія). В українському образотворчому мистецтві це: Л. Малик («Ескадра йде в Одесу», «На рейді»,

«Ідуть у море»), С. Мамчич («У Ганичеську», «Рибальська гавань», «Південна бухта»), В. Пузирков («Чорноморці», «Сонячний прибій», «Біля кримських берегів»), Р. Судковський («Прозора вода», «На березі моря», «Одеський хвилеріз», «Берег річки») та ін.

МАРИНІСТИКА – різновид літератури, у творах якої переважають морські сюжети, мотиви, образи, пейзажі. Представниками жанру є: Р.-Л. Стівенсон («Острів скарбів»), М. Дж. Конрад («Морський яструб»), Дж. Олдрідж (Морський орел»), Е.-М. Гемінгвей («Старий і море»), Ф. Купер («Червоний корсар»), Г. Мелвіл («Мобі Дік»), Ж. Верн («П'ятнадцятирічний капітан»), О. Новіков-Прибой («Цусіма»). Морська тематика простежується у творах Г. Сковороди («Сад божественних пісень», 1757–85 рр.), Чайки Дніпрової («Морські малюнки», 1887 р.), Лесі Українки (поетичний цикл «Подорож до моря», 1888 р.), М. Коцюбинського («На острові», 1912 р.), Ю. Яновського (новели роману «Майстер корабля», 1928 р.), О. Корнійчука («Загибель ескадри», 1933 р.). Найвідомішими мариністами вважаються М. Трублаїні («Лахтак», 1934 р.; «Крила рожевої чайки», 1934 р.; «Шхуна “Колумб”», 1938 р.), Л. Тендюк («Одісея східних морів», 1964 р.; «Люди з планети Океан», 1968 р.; «Альбатрос – блукач морів», 1972р.; «Тиша, стривожена штормом», 1975 р.; «Голос моря і степу», 1981 р.; «Експедиція “Гондвана”», 1984 р.; «Слід “Баракуди”», 1986 р.; «Останній рейс “Сінтоку-Мару”», 1987 р.; «Смерть в океані», 1990 р.).

МАС-МЕДІА (від лат. *mass* – масовий, маса + *media* – засіб, посередництво) – засоби масової комунікації (преса, кіно, телебачення, аудіо- та відеокасети, плакати тощо); технології та інститути, через які централізовано поширюється інформація.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА – усі матеріальні предмети, створені людиною, а також винаходи та технології. До матеріальної культури відносять такі сфери життєдіяльності людини: культура праці, матеріальне виробництво, культура

побуту, культура проживання, культура ставлення до власного тіла та ін. Поділ культури на духовну та матеріальну – досить умовний: будь-який об'єкт культури є складним поєднанням матеріальних і духовних елементів.

МАШИННЕ МИСТЕЦТВО – тенденція в художньому модернізмі, програмною ідеєю є якої є з'єднання художньої та технічної творчості. Генетично сходиться до раннього футуризму з його пафосним сприйняттям технічних досягнень початку ХХ століття, інтерпретованих як свідчення переходу від «епохи людини» до «епохи техніки».

МЕДИТАЦІЯ – глибока зосередженість людини на своєму внутрішньому світі, концентрація свідомості на собі самому при максимальній відстороненості від будь-яких зовнішніх впливів і внутрішніх чуттєвих імпульсів. Розум має стати односпрямованим, що досягається його зосередженістю на якомусь об'єкті.

МЕДІАКУЛЬТУРА – 1) сукупність інформаційно-комунікаційних засобів пошуку, збирання, виробництва й передачі інформації, а також культури її сприймання соціальними групами та соціумом у цілому; 2) здатність людини ефективно взаємодіяти з мас-медіа, адекватно функціонувати в інформаційному середовищі.

МЕМ (від англ. *meme*; у іншій транскрипції – *mim*) – одиниця передачі культурної інформації, що поширюється від однієї людини до іншої (за допомогою імітації, навчання тощо). Поняття та його концепція були розроблені Р. Докінзом у книзі «Егоїстичний ген» (1976 р.) для опису процесів зберігання й розповсюдження окремих елементів культури.

МЕНТАЛЬНІСТЬ, менталітет (від лат. *mentalis* – розумовий) – світосприйняття, яке формується на глибокому психічному рівні індивідуальної або колективної свідомості, сукупність психологічних, поведінкових настанов індивіда або

соціальної групи. Ментальність є дуже стійким утворенням, що змінюється дуже повільно і непомітно для своїх носіїв.

МЕТАФОРА (від грец. *μεταφορά* – перенесення) – слово чи вираз, який вживається у переносному значенні, в основі якого є порівняння предмету чи явища з будь-яким іншим на підставі їх загальної ознаки.

МЕТОД (від грец. *methodos* – буквально: шлях до чогонебудь) – 1) спосіб, знаряддя, алгоритм; 2) послідовність операцій, завдяки яким здійснюється пізнання чи практичне перетворення предмета. Методи бувають спеціально-науковими, загальнонауковими (аналіз – синтез, індукція – дедукція, моделювання тощо) і філософськими (діалектика, феноменологія, герменевтика і т. ін.). У широкому розумінні – спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність.

МЕТОД ДІАЛЕКТИЧНИЙ (від грец. *διαλεκτική* – мистецтво сперечатися, розмірковувати) – 1) один з основних методів філософії (протилежний метафізичному), що ґрунтується на визнанні первинності матерії й пізнаваності світу та націлений на розгляд явищ дійсності в розвитку й взаємної обумовленості; 2) метод філологічного аналізу тексту, заснований на принципах історизму (зв'язку мовного й образного явища тексту з його історичною основою); взаємозв'язку форму й змісту; мовної системності, підпорядкованості кожного елемента твору авторському задуму; співвідношення загального й окремого, що пов'язано з системним підходом до художнього тексту.

МЕТОД ДІАХРОНІЧНИЙ (від грец. *δια* – через, крізь, *χρονος* – час) – 1) метод вивчення будь-яких об'єктів, явищ в їх становленні та історичному розвитку; 2) у культурології – метод, суть якого полягає в аналізі явищ, фактів, подій світової та вітчизняної культури у хронологічній послідовності їх появи й розвитку.

МЕТОД КРОС-КУЛЬТУРНИЙ – метод сучасної культурологічної компаративістики, метою якого є не стільки порівняння різних культур, скільки порівняння певних культурних практик (практика виховання дітей, грамотність тощо) в умовах дії різних культурних установок.

МЕТОД ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ у культурології – метод дослідження, що дозволяє шляхом порівняння культурних явищ виявляти загальне й особливе в розвитку країн і народів світу, чинники їх тотожності й відмінності.

МЕТОД СЕМІОТИЧНИЙ у культурології – метод дослідження культури як знакової системи.

МЕТОД СИНХРОНІЧНИЙ у культурології (від грец. *συν* – спільно, *χρονος* – час) – метод дослідження двох або декількох культурних явищ, що відбуваються в один і той же історичний період.

МЕТОДИ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – сукупність загальнонаукових методів пізнання та специфічних методів дослідження окремих сфер гуманітарного знання, спрямованих на вивчення культури, як цілісності, а також її окремих феноменів, виявлення універсальних закономірностей їх виникнення, еволюції та функціонування.

МЕЦЕНАТСТВО – добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги. Розповсюджується на фінансову підтримку закладів культури і освіти, заснування нових театрів, галерей мистецтва, нових навчальних закладів, підтримку мистецької діяльності акторів, поетів, художників тощо.

МИСЛЕННЯ ХУДОЖНЄ – вид духовної діяльності, спрямованої на створення, а також на сприйняття та розуміння творів мистецтва. Головне завдання художнього мислення – формування художніх образів дійсності у свідомості автора, а також їх відтворення у свідомості реципієнта-глядача, слухача,

читача. Протікає у взаємодії з іншими формами художньої свідомості й діє на всіх стадіях творчого процесу.

МИСТЕЦТВО – один з елементів культури, у сучасній культурології інтерпретується як ступінь вдосконалювання художніх технологій, результат людської діяльності і ступінь розвитку особистості. Як ступінь вдосконалення технологій мистецтво включає у себе оволодіння різними засобами, художніми методами, розширення композиційних і стилістичних можливостей, зображувально-виразних засобів мистецтва. Цей бік мистецтва по-новому усвідомлюється в умовах сформованої техносфери, коли з'являються нові технічні мистецтва, а в традиційних мистецтвах проявляються тенденції до інтеграції та синтезу. Як результат людської діяльності мистецтво представлене в артефактах художньої культури (цінносний аспект), у наукових ідеях і концепціях, що інтерпретують мистецтво, в процесі художньої творчості і сприйняття. Ступінь розвитку особистості виражається у реалізації художніх здібностей і розширенні творчих можливостей людини. Таким чином, соціокультурні сенси мистецтва мають на увазі його буття (онтологію) в культурі як способу чуттєво-образного осягнення світу, акумуляції художньо-естетичних цінностей, специфічного засобу комунікації і компенсації неусвідомлених імпульсів, фактора духовно-морального розвитку особистості.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО – сукупність наук про усі види художньої творчості, про їх місце у загальній сфері людської культури.

МИСТЕЦТВО УЖИТКОВЕ – галузь просторового мистецтва, твори якого поряд з архітектурою художньо оформлюють навколишнє матеріальне середовище. Воно включає різні види мистецтва, що призначені для прикраси творів архітектури (монументально-декоративне мистецтво), для суспільного і приватного побуту (декоративно-ужиткове

мистецтво), для художнього оформлювання видовища, свята тощо (оформлювальне мистецтво).

МИСТЕЦТВО САДОВО-ПАРКОВЕ – мистецтво створення садів, парків та інших озелених територій. Основні типи парків: терасові, регулярні, пейзажі «англійські», мініатюрні та японські сади (наприклад, в Україні: заповідник «Асканія-Нова», державний дендрологічний парк «Олександрія», національний дендропарк «Софіївка», Краснокутський дендропарк та ін.).

МИСТЕЦТВО САКРАЛЬНЕ – мистецтво культового призначення (у православ'ї, католицизмі, ламаїзмі та деяких інших релігіях). Найяскравішим твором сакрального мистецтва є іконопис. Характер іконопису визначається іконографією – чітко визначеною тематикою і правилами зображення подій та осіб святого письма.

МИСТЕЦТВО СТАНКОВЕ – назва походить від верстата (мольберт, скульптурний верстат), на якому створюються твори станкового мистецтва. Твори станкового мистецтва мають самостійний характер і позбавлені прямого декоративного чи утилітарного призначення (у живопису – картини; у скульптурі – статуї, у графіці – естампи, станкові малюнки).

МИСТЕЦТВО ТЕАТРАЛЬНО-ДЕКОРАЦІЙНЕ (від лат. *decoration* – прикраса) – використовується при оформленні сцени, павільйону, тобто створення театральних декорацій та ескізів театральних костюмів. Характерне також і для кіномистецтва.

МИСТЕЦЬКА ОСВІТА – процес, спрямований на розвиток у людини творчих здібностей і естетичного досвіду, ціннісних орієнтацій і смаку, здатності до спілкування з художніми творами у процесі активної творчої діяльності та удосконалення власної почуттєвої культури.

МІЖКУЛЬТУРНИЙ (полікультурний) підхід в освіті – ознайомлення із способами подолання виявів ксенофобії,

расизму, насильства, дискримінації; налагодження співпраці та відчуття соціальної відповідальності між різними культурними громадами; виховання поваги до прав людини, зокрема до права іншого; розвиток демократичного громадянства, громадянської відповідальності кожного члена соціуму; виховання почуття емпатії, що поглиблюється міжкультурним діалогом.

МІНІАТЮРА (франц. *miniature*, від лат. *minimum* – червоно-помаранчевий пігмент, за допомогою якого писці вимальовували заголовні букви (*rubriche*) манускриптів) – живописна техніка; будь-яка окрема ілюстрація кодексу; художній твір малих розмірів, що відрізняється витонченістю.

МІНІМАЛІЗМ (від лат. *minimalis* – найменший; англ. *minimal art* – мінімальне мистецтво) – художня течія в мистецтві 60-х – 70-х рр. XX століття, твори якого позбавлені зовнішньої декоративності, відрізняються простотою й одноманітністю форм, монохромністю. Мінімалізм найбільш представлений у музиці, скульптурі та архітектурі.

МІСТЕРІЯ (від грец. *mysterion* – таїнство, служба) – жанр західноєвропейської середньовічної релігійної драми XIII – середини XVI століть, що виникла на основі літургійного дійства. Основними групами містерій були різдвяні і великодні. Народження, смерть і воскресіння Христа – ці три події біли композиційними центрами містерій, навколо яких komponувалися безліч інших євангелійних епізодів.

МІСТИЦИЗМ (від грец. *μυσικός* – таємничий) – релігійно-філософський світогляд, прихильники якого вважають за можливе осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття власної свідомості з Богом. Характерний для багатьох релігійних культів і для ряду філософських учень (Беме, Сведенберг та ін.).

МІФ (від грец. *μύθος*, – переказ, оповідання) – історично перша світоглядна форма відображення дійсності, у якій художнє, моральне, пізнавальне та практично-перетворююче освоєння світу дані в синкретичній єдності. Види міфів: етіологічні (пояснювальні), космогонічні, астральні, антропологічні, тотемні, героїчні, есхатологічні та ін.

МІФОЛОГЕМА – найменший неподільний складовий елемент міфу. Такими елементами виступають міфологічні сюжети й образи, які характеризуються глобальністю, універсальністю в культурах світу. Міфологеми можуть існувати окремо від міфу в художніх творах, фольклорі чи ідеології, результатом чого стає міфологізм. Окремі протиставлені міфологеми пов'язуються між собою відношеннями під назвою міфеми. Відмінність міфологеми від архетипу полягає в тому, що якщо архетип – це загальна основа різноманітних міфологічних сюжетів і мотивів у їх граничній абстракції, то міфологема є конкретною модифікацією архетипу, пов'язаною з символами тієї чи іншої спільноти. З цієї причини багато міфологем унікальні для кожного етносу.

МІФОЛОГІЯ (грец. *μυθολογία* від *μῦθος* – переказ та *λόγος* – слово; виклад стародавніх сказань, переказів) – 1) сукупність міфів будь-якого народу; 2) наука, яка вивчає міфи; 3) спосіб поетичної реалізації міфу у творах оригінальної літератури.

МОВА – знакова система будь-якої фізичної природи, що виконує пізнавальну, комунікативну, оцінну, емотивну, естетичну функції у процесі людської діяльності. Мова у процесі мовленнєвого самоздійснення постає у вигляді текстів, характеризується як відносною їх стійкістю (аспект синхронії), так і гнучкістю, змінністю, динамікою (аспект діакронії). Мова є однією з істотних домінант будь-якої нації, запорукою збереження її самототожності, генетичним кодом, в якому не тільки зберігається і накопичується культурно-історична інформація, а й забезпечується буття цієї нації.

МОВА МИСТЕЦТВА – система іманентних зображально-виражальних засобів, властивих кожному виду мистецтва. Засоби художнього зображення являють собою відкриті динамічні системи.

МОВА ХУДОЖНЯ – зображувально-виразні засоби художнього твору, специфічні для кожного виду мистецтва.

МОВНІ ІГРИ – поняття, що містить у собі одночасно і поняття (як цілісні і закінчені системи комунікації організовані за своїми внутрішніми правилами) і метод (як сукупність прийомів прояснення мови в дії, висвітлення її функцій). Існують три основних, взаємодоповнюючих, форми розуміння поняття мовних ігор: 1) це вихідні лінгвістичні форми, з яких починається навчання мові шляхом включення того хто навчається в певні види діяльності; 2) мовні ігри розглядаються як спрощені, ідеалізовані моделі вживання слів, послідовне ускладнення яких демонструє динаміку мови; 3) виражає соціокультурний аспект ігор, відображений в понятті форм життя.

МОДА – панування в певному середовищі в певний час тих чи інших смаків в уподобаннях, формах побуту і одягу.

МОДЕЛЬ (від лат. *modulus* – міра, аналог, зразок, взірць) – відтворення чи відображення об'єкту, задуму (конструкції), опису чи розрахунків, що відображає, імітує, відтворює принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи/та характеристики об'єкта дослідження чи відтворення (оригіналу).

МОДЕРН (від лат. *modernus* – новий, сучасний) – 1) історичний період, що почався в епоху Просвітництва (XVII – XVIII століття); 2) художній напрям в архітектурі, декоративно-ужитковому та образотворчому мистецтві кінця XIX – першої половини XX століть. Ментально-світоглядна концепція модерну сфокусувалась на людині як творці «другої природи». Культурна свідомість модерну зв'язана з ідеєю тотального підпорядкування світу волі людини, безмежного

розвитку самої себе, науки, техніки. Видатними пам'ятками є Бруклінський міст у Нью-Йорку, Ейфелева вежа, Центр Жоржа Помпіду у Парижі, залізнична станція Паддінгтон у Лондоні. Пам'ятки архітектури модерну в Україні: Державний банк України (архітектори О. Вербицький, О. Кобелєв, 1902–1905 рр.), Наукова бібліотека в Одесі (архітектор Ф. Нестурх, 1904–1906 рр.), споруда Педагогічного музею в Києві (архітектор П. Альошин, 1909–1911 рр.). Відомі діячі українського архітектурного модерну: О. М. Вербицький, Д. М. Дяченко, К. М. Жуков, В. Г. Кричевський, І. І. Левинський, А. О. Лушпинський, Є. Н. Сердюк, О. Г. Сластіон, С. П. Тимошенко, В. К. Троценко.

МОДЕРНІЗАЦІЯ – (від франц. *moderne* – сучасний, найновіший) – процес «осучаснення» традиційних та відсталих (за еволюціоністською парадигмою) культур.

МОДЕРНІЗМ (від лат. *modernus* – сучасна течія) – філософський і мистецький рух, який поряд з культурними течіями та змінами виник через широкомасштабні та далекосяжні трансформації у західному суспільстві в кінці XIX – початку XX століть. Серед факторів, що формували модернізм, були розвиток сучасних індустріальних суспільств та швидке зростання міст, а потім реакції на жахи Першої світової війни. Модернізм також відкинув визначеність мислення просвітництва, хоча багато модерністів також відкидали релігійну віру. У межах літературного модернізму виділяють напрямки: символізм, імпресіонізм, експресіонізм, футуризм, сюрреалізм, неоромантизм. Український літературний модернізм виник разом із створенням львівської групи "Молода музика", які поширювали ідею "чистого мистецтва". В 1909 році почав публікуватись журнал "Українська хата", в якому друкували свої твори українські модерністи. Зокрема, теоретик руху, Микола Вороний вважав, що модернізм полягає у зміні соціальної спрямованості на

психологічну, застосування більш вишуканих форм метафоричності. Український літературний модернізм проявився у творчості жінок-письменниць, які публікували твори феміністичного напрямку: Ольга Кобилянська, Леся Українка. В українському театральному мистецтві виявився у постановках театру «Молодий театр», театрі «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса, театрі Михайличенка під керівництвом Марка Терещенка, експериментальному театрі «Захрваа» під керівництвом Володимира Блавацького; у кіномистецтві – у творах Олександра Довженка, Дзиги Вертова.

МОДЕРНІЗМ в образотворчому мистецтві – загальна назва художніх напрямів в образотворчому мистецтві другої половини XIX – початку XX століття, які протиставили себе традиціоналізму як єдине «мистецтво сучасності» або «мистецтво майбутнього». До напрямів модернізму відносять імпресіонізм, символізм, постімпресіонізм тощо. Головна риса модернізму в мистецтві – метафоричність побудови образу й відповідність форми характеру настроїв, переживань та світовідчуття. У другій половині XX століття тенденції модернізму розвиваються в авангардизмі. Українські модерністи в образотворчому мистецтві: Олександр Богомазов, Анатолій Петрицький, Василь Єрмілов, Віктор Пальмов, Павло Ковжун, Микола Бутович, Вадим Меллер, Олександра Екстер, Михайло Бойчук, Володимир Татлін та ін.

МОЗАЙКА (франц. *mosaïque*, італ. *mosaico*, від лат. *Musivum* – присвячене музам; грец. *μοῦσα* – муза) – 1) образотворча техніка; 2) зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток, шпону та інших матеріалів, укріплені на шарі цементу або вапняного розчину. У мистецтві Київської Русі техніку мозаїки використовували в оздобленнях церков. Збереглися мозаїчні підлоги Десятинної церкви, настінні мозаїки Софійського собору та Свято-Михайлівського Золотоверхого собору у Києві, у Переяславі – лише у Михайлівському соборі (шиферні плити,

деякі з яких інкрустовані смальтою). В Україні у XX столітті, особливо у 1970–1980 роках, споруди бетонно-блоково-панельної архітектури з естетичною метою прикрашалися мозаїчними панно.

МОЛИТВА – вербальне (словесне) звернення людини до об'єкта віри з проханням благ, заступництва, відвернення зла.

МОЛЬБЕРТ (від нім. *malbrett*) – дерев'яний станок на трьох або двох підставках, на яких розміщується при роботі художника полотно, натягнуте на підрамник або картон.

МОНАСТИР (від грец. *μοναστήριον* – обитель) – релігійна громада ченців або черниць, що володіє належними їм землями та капіталами, і становила релігійно-господарську організацію.

МОНІЗМ (від грец. *μόνος* – один, одиничний) – світогляд, що пояснює явища світу, виходячи з однієї субстанції, на відміну від дуалізму і плюралізму. Вчення про всеєдність, згідно з яким дійсність єдина і в основній своїй якості одноманітна. Матеріалісти на початку, основою світу вважають матерію. Ідеалісти єдиним початком всіх явищ вважають дух, ідею.

МОНОТЕЇЗМ (від грец. *monos* – єдиний, *theos* – бог) – релігійне уявлення та вчення про єдиного Бога, єдинобожжя, на протиположність політеїзму – багатобожжю.

МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО – рід образотворчого мистецтва, витвори якого створюються, як правило, для конкретного архітектурного (або природного) середовища й відрізняються значущістю ідейного змісту, узагальненістю форм, великим масштабом (пам'ятники і монументи, скульптурні, живописні, мозаїчні композиції для будівель, а також вітражі, міська та паркова скульптура, фонтани тощо).

МОРАЛІТЕ (франц. *moralite* від лат. *moralis* – моральний) – жанр повчальної алегоричної, переважно віршованої драми, що розвивався у Західній Європі XV–XVI століттях. В Україну прийшла з розвитком шкільного театру кінця XVI–XVII століть

як різновид шкільної драми (наприклад, „Воскресіння мертвих” Георгія Кониського, 1747 р.)

МОРАЛЬ (від лат. *moralis* – моральний) – духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, а також принцип ставлення до інших індивідів та соціальних груп.

МОРАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ – моральне усвідомлення людиною самої себе як особистості й свого місця в суспільстві.

МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ – 1) духовна сторона моралі; 2) людська свідомість в її спрямованості на осмислення й розв’язання моральних проблеми.

МОРГАН, Льюїс Генрі (1818 – 1881) – американський антрополог, етнограф, соціолог, один з основоположників еволюціоністської концепції культури. Перший професійний етнографічний опис «Ліга ірокезів» детально описував політичне життя, ритуали, матеріальну культуру ірокезів та їх культурні контакти з білим населенням. У другій визначній праці «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації» були закладені основи вивчення історії первісного суспільства; представлена еволюція сімейно-шлюбних відносин, а також дана періодизація розвитку людства, що відіграла значну роль як в історичній науці, так і в філософській історії. Крім того, зробив спробу періодизації первісної культури, що дозволило об’єднати етнографічні, історичні й археологічні факти.

МОРФОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – розділ наук про культуру (культурології, філософії культури), в межах якого вивчаються різні форми культурних явищ, їх внутрішня структура, форми й будова артефактів у синхронному та діахронному планах їх існування, різні типи зв’язків між культурними феноменами.

Морфологія культури дозволяє описати різноманітні типи культур, виділити в них стійкі та мінливі елементи, виявити співвідношення універсальних та етноспецифічних характеристик у структурі певної культури.

МОТИВ (від лат. *moveo* – рухаю) – 1) спонукальна причина, привід до певної дії; довід на користь чого-небудь; 2) у літературі – найпростіша складова частина сюжету; 3) у музиці – найпростіша ритмічна одиниця мелодії, що складається з деякої короткої послідовності звуків, що об'єднані одним логічним акцентом.

МУЗИКА (від грец. *μουσική* – мистецтво муз) – мистецтво, в якому переживання, почуття та ідеї передаються звуками, які впорядковуються ритмічно та інтонаційно.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ – теорія, ідеологія та політика, що полягає у вимозі паралельного існування культур в цілях їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку в загальнолюдському руслі масової культури. Ідея мультикультуралізму популярна головним чином у європейських суспільствах, де наявний високий рівень культурного розвитку. У сучасній Європі мультикультуралізм припускає передусім включення в її культурне поле елементів культур іммігрантів з країн «третього світу». Мультикультуралізм протиставляється концепції «плавильного казана» (англ. *melting pot*), що передбачає злиття всіх культур в одну. Як приклади можна навести Канаду, де культивується мультикультуралізм, і США, де традиційно проголошується концепція «плавильного казана».

МУЛЬТИПЛІКАЦІЯ, анімація (від лат. *multiplicatio* – розмноження, лат. *anima* – душа і похідного франц. *animation* - оживлення) – вид кіномистецтва, твори якого створюються шляхом знімання послідовних фаз руху намальованих (графічна анімація) або об'ємних (об'ємна анімація) об'єктів. Ці твори називають анімаційними або мультиплікаційними

фільмами (мультфільмами). Види анімації: графічна (мальована), об'ємна (пластилінова, сипка, перекладна, голчаста, тіньова), комп'ютерна. Перші мальовані фільми були випущені в 1908 році у Франції, об'ємні – в 1911 році у Росії. Перші мультиплікаційні фільми в Україні з'явилися у 1927 році у центральній мультиплікаційній майстерні в Одесі: В. Левандовський поставив «Казку про солом'яного бичка», поклавши в основу сценарію сюжет популярної казки, а художник В. Дев'ятнін зробив мультиплікаційну одночастівку «Українізація» про вивчення української мови.

МУХХАМЕД – засновник ісламу, посланець та пророк Аллаха, через якого був переданий людям текст Корану.

Н

НАВА, неф (від франц. *nef*, від лат. *navis* – корабель) – поздовжня або поперечна частина простору церкви чи громадської споруди, розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою.

НАДПРИРОДНЕ – 1) у світському релігієзнавстві – категорія, що висвітлює загальне й найбільш істотне в релігійній вери-образах і уявленнях релігійної свідомості; 2) гносеологічна ознака образів богів, духів, душ тощо, а також сакральних зв'язків і властивостей реальних предметів і явищ.

НАПРЯМ ХУДОЖНІЙ – спільність художніх явищ, що складається історично та характеризує певні епохи й творчість митців, яких згуртовує відносна єдність світоглядних та естетичних орієнтацій, принципів художнього відтворення дійсності.

НАРАТИВ (від лат. *narrare* – розповідати) – 1) оповідальний текст; 2) поняття філософії постмодерну, що інтерпретує процес самореалізації людини в контексті оповідального тексту.

НАРОД – населення держави, країни. Поняття багатопланове: частіше за все в цей термін вкладається таке значення: народ – це історична спільність людей, що склалася на певній території та має стабільні особливості мови, культури і психічного складу, а також усвідомлює свою єдність та відмінність від інших. Для більш стійкого існування народ прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, – своїх автономних об'єднань, закріплення у законодавстві своїх прав.

НАРОДНА КУЛЬТУРА – створюється у повсякденній трудовій діяльності народних мас на основі багатого життєвого досвіду, накопиченого століттями.

НАРОДНА ПІСНЯ – найбільш розповсюджений вид народної музики, продукт колективної усної народної творчості, що роками складається в пісню. Народна пісня – музично-поетичний жанр фольклору, найбільш поширений вид народної музики. **Українські народні пісні (співанки)** є різновидом народної музики українською мовою; частина української музики. Україномовна народна музика зародилася в період IX століття нашої ери у часи становлення Давньоруської держави. Зібрані та опубліковані у п'ятдесятитомнику «Українська народна творчість» та десятитомному корпусі «Українські народні мелодії», який охоплює 11 447 записів. Першотворці народних пісень, як правило, невідомі, або взагалі не можуть бути визначені через колективне авторство. Народна пам'ять зберегла лише деякі імена авторів пісень, які стали народними. Це Маруся Чурай, авторка пісень «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Засвіт встали козаченьки»; козак Семен Климовський – «Їхав козак за Дунай». Друга частина народних пісень – літературного походження: «Рече та стогне Дніпр широкий» (Т. Шевченко), «Ніч яка місячна» (М. Старицький).

НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ – образні оповіді про різноманітні події та випадки з буденного життя, що ведуться від імені учасника або очевидця цих подій.

НАРОДНІ ЗВИЧАЇ – традиційний порядок відзначення подій, свят, який пов'язаний з виконанням певних дій та використанням відповідних атрибутів та предметів.

НАРОДНІСТЬ – форма спільноти людей, яка історично виникає за родоплемінною єдністю і формується на певній території у процесі натурально-господарської діяльності

внаслідок злиття, консолідації різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів.

НАРОДНІСТЬ МИСТЕЦТВА – естетична категорія, що характеризує специфічні якості мистецтва, в якому виражається творча життєдіяльність народу, його художні смаки й емоційний досвід. Поняття історичне, зміст якого визначається конкретними умовами й етапами розвитку суспільства, місцем і роллю в ньому мистецтва.

НАСКЕЛЬНИЙ ЖИВОПИС – зображення, які первісні племена епохи палеоліту витесували або малювали на стінах скельних печер.

НАТУРА (від лат. *natura* – «природа») – предмет і явища навколишнього світу, які слугують художнику моделлю.

НАТУРАЛІЗМ (франц. *naturalisme*, від лат. *natura* – природа) – тенденція у культурології та філософії, яка полягає в намаганні пояснювати складні соціокультурні явища на основі природних закономірностей (кліматичні умови, географічне середовище, біологічні й расові особливості людей тощо). В ширшому розумінні – будь-яка філософія, що виходить з об'єкта (природи) і на основі його закономірностей пояснює суб'єкт. Термін також вживається на позначення літературного напрямку, що виник у Франції в 70-х роках XIX століття і охопив у 1880–1890 роках літературу Західної Європи та США. Для нього була характерною настанова на фотографічно точне й неупереджене зображення дійсності, під якою насамперед розумілося матеріально-побутове довкілля, а також людського характеру, що бачився крізь призму фатальної зумовленості фізіологічною природою та середовищем. Засновником вважається Еміль Золя. Елементи натуралізму присутні у творчості Гі де Мопасана, Альфонса Доде, Олександра Купріна, Івана Буніна, Джека Лондона, Герхарда Гауптмана, Августа Стринберга. Натуралізм в українській літературі представлений у творах Володимира Вінниченка (романи «Чесність з собою»,

«Записки Кирпатого Мефистофеля», драми «Базар», «Гріх» та ін.).

НАТУРФІЛОСОФІЯ (лат. *natura* – природа) – філософія природи, тлумачення природи, розглянутій в її цілісності. Кордони між натурфілософією і природознавством, а також її місце у філософії історично змінювалися. Найбільшу роль натурфілософія відігравала в давнину. Натурфілософія стала першою історичною формою філософії і фактично зливалася з природознавством.

НАТЮРМОРТ (від франц. *nature morte*, італ. *natura morta* – мертва природа) – різновид живопису, який присвячений зображенню речей, які оточують людину, розміщених, як правило, у реальному побутовому середовищі й композиційно організованих у єдину групу, крім неживих предметів (наприклад, предметів домашнього використання), у натюрморті зображають об'єкти живої природи, ізольовані від звичайних зв'язків і тим самим перетворені в річ – рибу на столі, квіти в букеті тощо. Майстрами українського натюрморту вважаються Євген Волошинов, Ігор Деркач, Віктор Довбенко, Іван Марчук, Сергій Шаповалов, Тетяна Яблонська та ін.

НАУКА – 1) сфера діяльності людини, функцією котрої є вироблення і теоретична систематизація знань про оточуючу дійсність; 2) позначення окремих галузей наукового знання; 3) система знань про закономірності розвитку природи, суспільства й мислення та способи планомірного впливу на навколишній світ.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – якісний стрибок у структурі і динаміці розвитку продуктивних сил, корінна перебудова технічних основ матеріального виробництва на основі перетворення науки в провідний чинник виробництва, в результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства у постіндустріальне. Це, наприклад, – комплексна

автоматизація виробництва, контролю і управління на основі широкого використання ЕОМ, віднайдення нових видів енергії, розвиток біотехнологій, створення і застосування нових видів конструкційних матеріалів та ін.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС – 1) поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва на основі широкого пізнання і освоєння зовнішніх сил природи; 2) об'єктивна, постійно діюча закономірність розвитку матеріального виробництва, результатом якої є послідовне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності.

НАУКОЗНАВСТВО – вчення про науку, способи її визначення й побудови у вигляді системи знання. Галузь досліджень, що вивчає соціальні, економічні й матеріально-технічні умови та закономірності розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності. Галузь досліджень, що вивчає закономірності функціонування і розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності, взаємодію науки з іншими соціальними інститутами і сферами матеріального і духовного життя суспільства.

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА – 1) це поєднання загальнолюдського та етнічно неповторного, національно особливого. На етапі становлення націй в їх культурі домінувало національно особливе; 2) синтез культур різних класів, соціальних верств і груп відповідного суспільства.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ – 1) усвідомлення народом своєї спільності, національної своєрідності, свого місця й ролі у світовій цивілізації; 2) усвідомлення окремої людини приналежності до певного народу, його культури, мови.

НАЦІЯ (від лат. *natio* – плем'я, народ) – 1) форма спільності людей, що історично склалася і приходить на зміну

народності. Для нації властиві передусім спільність матеріальних умов життя: території й економічного життя; спільність мови, певних рис національного характеру, що виявляється у національній своєрідності її культури; 2) полісемантичне поняття, що застосовується для характеристики великих соціокультурних спільнот індустріальної епохи.

НЕКРОПОЛЬ (дослівно «місто мертвих», від дав.-грец. νεκρός – мертвий, πόλις – місто) – колективна усипальниця особливого значення (місця поховання видатних історичних і культурних діячів).

НЕМОЖЛИВЕ МИСТЕЦТВО – художній напрям авангарду «Нової хвилі», що відображає пошук принципово нової (так званої «природної») мови мистецтва, під якою розуміється просторове моделювання природних середовищ. Традиція неможливого мистецтва сформувалася в США наприкінці 1960-х років (Й. Бекстер, Я. Діббет, Р. Лонг, Ф. Майерс, Р. Морріс, Д. Оппенгейм, М. Хейзер та інші).

НЕОБАРОКО – один з неостилів, що склався в європейському мистецтві в 1860 – 1890-х роках. Як стилістичний напрям мав відносно невеликий термін існування, кілька фаз розвитку і різні регіональні варіанти. У порівнянні з іншими неостілями XIX століття відбився в архітектурній практиці менш визначено і, як правило, поєднувався з елементами неорококо і неоренесансу.

НЕОГОТИКА – нова версія інтерпретації феномена детермінізму в сучасній культурі, яка передбачає відмову від об'єктивного закономірного взаємозв'язку та взаємозумовленості фвищ матеріального й духовного світу; визнання об'єктивної природи випадковості.

НЕОЕВОЛЮЦІОНІЗМ – у сучасній соціології, культурології та соціальній антропології – теорії, що модифікують ідеї еволюціонізму XIX століття, заперечуючи

однолінійність та безперервність розвитку (М.Салінс, Е.Сервіс, Дж.Стюард, Л.Уайт, Г. Чайлд).

НЕОІМПРЕСІОНІЗМ (франц. *néoimpressionnisme*) – течія у західноєвропейському живопису кінця ХІХ – початку ХХ століть, представники якої розвивали суб'єктивістські тенденції імпресіонізму, намагалися обґрунтувати й надати методичного характеру прийомам розкладання складних тонів на чисті кольори; твори неоімпресіоністів нагадують мозаїку, в них втрачено матеріальність передачі реальних явищ. Ця течія виникла у Франції близько 1885 року і отримала поширення в Бельгії, Італії та інших країнах.

НЕОКЛАСИЦИЗМ – художні течії другої половини ХІХ – початку ХХ століть, що ґрунтувалися на класичних традиціях античного мистецтва, мистецтва епохи Відродження та класицизму. В українській літературі неокласичні тенденції спостерігалися у творчості М. Зерова, М. Драй-Хмари, М. Рильського, В. Домонтовича (В. Петрова), М. Могилянського, Б. Тена; в образотворчому мистецтві – у роботах живописців І. Бабія, М. Глуценка, витворах львівських скульпторів В. Війтовича, А. Попеля, в архітектурі – у П. Андрєєва, О. Беретті, П. Спарро.

НЕОЛІТ – період кам'яного віку, характерною особливістю якого було виготовлення неолітичною людиною первісних знарядь праці, проживання в хатинах та зародження землеробства і скотарства.

НЕОРЕАЛІЗМ (англ. *new* – новий і англ. *realism* – реалізм) – окремий стиль і метод у мистецтві й філософська доктрина. В літературі – стильова течія початку ХХ століття, яка розвинулася з класичного реалізму. Неореалісти визначали свій концептуальний принцип між документальною достовірністю, філософсько-аналітичним заглибленням у дійсність та ліричною стихією. Виявився у творчості В. Вінниченка,

Г. Косинки, П. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича, І. Сенченка, Григора Тютюнника.

НЕОРОМАНТИЗМ (від грец. *νέος* – молодий, новий і франц. *romantisme*) – умовна назва естетичних тенденцій, що виникли в світовій культурі, зокрема в літературі, живописі та музиці, який традиційно пов'язують з модерністськими реакціями на позитивізм і натуралізм наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. Течія раннього модернізму. В українській літературі представлен у творчості Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Олександра Олеса, Миколи Вороного та ін.

НЕОЯЗИЧНИЦТВО – 1) сукупність сучасних течій, що закликають до відновлення язичницьких уявлень, культів та обрядів. Неоязичництво, чи нативізм (від лат. *nativus* – рідний, природний) – це реконструкція дохристиянських політеїстичних вірувань; 2) релігія, сконструйована в основному в 1970 – 1990-х роках на основі вірувань, пантеону божеств, символів, практик та інших елементів стародавніх релігій. В Україні в останні десятиліття ХХ століття було відновлено язичницьку релігію. Найвідоміші науковці, які долучилися до вивчення та поширення язичництва в Україні – Володимир Шаян, Лев Силенко, Галина Лозко та інші. В Україні неоязичництво представлено так званім рідновірством.

НІГІЛІЗМ (від лат. *nihil* – ніщо) – 1) повне заперечення всіх загально визнаних культурних цінностей, ідеалів, моральних норм; 2) ідейна течія європейської культури кінця ХІХ – початку ХХ століть.

НІЦШЕ, Фрідріх (1844 – 1900) – німецький філософ, психолог, філолог. Створив нову парадигму культурно-філософської орієнтації й заклав основи «філософії життя», теоретично розвинув її засадні принципи; намагався зрозуміти витоки кризового стану культури свого часу і пояснити «нігілізм» як явище. Аполонівське та Діонісовське начала – є

виразом двох типів культури та принципів буття. Вважав, що великих людей робить не сила високих відчуттів, а їхня тривалість. Так і велич культури, якщо підходити до неї з погляду розуміння «філософії життя», створюється потужністю волі людей, що її творять. Основні праці: «Народження трагедії з духу музики», «Людське, надто людське», «Весела наука», «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», «Антихристиянин».

НОВАЦІЯ (від лат. *novatio* – оновлення, зміни) – те нове, яке щойно увійшло в побут, нововведення.

НОВЕЛА (італ. *novella*, від лат. *novellus* – новітній) – невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом. Новелі властиві лаконізм, яскравість і влучність художніх засобів. До композиційних канонів новели належать: наявність строгої та згорненої композиції з яскраво вираженим композиційним осередком (переломний момент у сюжеті, кульмінаційний пункт дії, контраст чи паралелізм сюжетних мотивів тощо), перевага сюжетної однолінійності, зведення до мінімуму кількості персонажів. Авторами новел були класики світової літератури: Проспер Меріме, Олександр Пушкін, Ернст Теодор Амадей Гофман, Брет Гарт, Едгар По, Іван Тургенєв, Марк Твен, Конрад Фердінант Майєр, Чарльз Діккенс, Микола Лєсков, Всеволод Гаршин, Ісак Бабель та інші. Майстрами новели в українській літературі виявили себе М. Коцюбинський, В. Стефаник, Л. Мартович, Г. Косинка, М. Хвильовий, Ю. Яновський, О. Гончар, П. Загребельний, Григорій Тютюнник, В. Шевчук, Є. Гуцало.

НОВИЙ ЧАС, нова історія – період в історії людства, що знаходиться між Середньовіччям і Новітнім часом і охоплює період з середини XVII до початку XX століть. У цей час формується техногенна цивілізація, усталені суспільні

відносини, відбувається становлення раціоналістичного й емпіричного мислення.

НОРМА – 1) зразок (стандарт) поведінки; 2) форма моральних вимог, яка регулює поведінку людей через загальні приписи і заборони, що поширюються на однотипні вчинки.

НЮ (від франц. *nu* – голий, роздягнений) – художній жанр в образотворчому мистецтві, фотографії та кінематографі, метою якого є зображення оголеного тіла. Зародився в епоху Відродження в рамках міфологічного, алегоричного, історичного та побутового жанрів.

НЮАНС – відношення, у якому є незначна відмінність об'єктивних характеристик форми, при якій схожість виражена сильніше, ніж різниця.

О

ОБЕЛИСК (від грец. *ὀβελός* – загострений стовп) – монументальний гранчастий стовп, який звужується доверху і закінчується на вершині пірамідою. Зазвичай встановлюється як декоративний мотив чи пам'ятник. В Україні обеліски встановлені на могилі невідомого солдата в Києві, на могилі невідомого матроса в Одесі та ін.

ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ (від лат. *objectum* – предмет і *subjectum* – підмет, ширше – людина як носій певних якостей) – філософські категорії, вихідні поняття теорії пізнання. Об'єкт – те, на що спрямована пізнавальна діяльність (природа, суспільство, людина і т. ін.). Суб'єкт – той, хто пізнає, носій активного начала, індивід, наділений свідомістю й волею. Суб'єктом може бути окрема людина, група людей, нація, суспільство в цілому.

ОБ'ЄМНА КОМПОЗИЦІЯ – твір мистецтва, що визначається об'ємною будовою форми, яка сприймається в трьохвимірному просторі (скульптура, дрібна пластика, малі архітектурні форми, роботи декоративно-ужиткового характеру, різні утилітарні об'єми).

ОБЛИЦЮВАННЯ – обробка рівної поверхні матеріалами різного кольору і походження.

ОБРАЗ – 1) у філософії – результат та ідеальна форма відображення предметів і явищ матеріального світу у свідомості людини; 2) у мистецтві – узагальнене художнє відображення дійсності, що втілене у форму конкретного індивідуального явища.

ОБРАЗ САКРАЛЬНИЙ – у релігійних культурах – сукупність уявлень про індивідуальну форму існування сакрального. За допомогою цього образу ідея сакрального

отримує іконічний вираз і втілюється в чуттєво доступні форми.

ОБРАЗ ХУДОЖНІЙ – форма відображення (відтворення) об'єктивної реальності в мистецтві з позицій певного природнього ідеалу.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО (від англ. *figurative art*, франц. *art figurative*, нім. *bildende kunst*) – вид мистецтва (живопис, скульптура, графіка), заснований на зоровому сприйнятті й відтворенні предметного світу (у тому числі й людини) на площині або у просторі.

ОБРЯДИ – встановлені звичаєм дії, пов'язані з побутовими традиціями або релігійними віруваннями. Обряди, зазвичай, супроводжуються піснями, танцями, театралізованими діями за особливим сценарієм.

ОДА (дав.-грец. *ὕμνη (oide)* – пісня) – жанр лірики, вірш, що виражає піднесені почуття, викликані важливими історичними подіями, діяльністю історичних осіб. Оді притаманні урочистість і патетичність у висловленні почуттів. Відомими авторами були: Горацій, Ф. Шиллер, Г. Державін, М. Ломоносов, До жанру оди зверталися І. Котляревський («Ода Сафо»), К. Пузина, П. Гулак-Артемівський, М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, Є. Маланюк, Б. Демків.

ОЗНАКА – 1) особливість предмета або явища, яка визначає подібність свого носія до інших об'єктів пізнання або відмінність від них; 2) властивість.

ОКУЛЬТИЗМ (від лат. *occultus* – таємний, заповітний) – загальна назва містичних навчань, що визнають існування у світі таємничих, наприродних сил, але доступних нібито пізнання обраних, посвячених (алхімія, астрологія, окультна медицина тощо).

ОНТОЛОГІЯ (від грец. *ὄντος* – суще, те, що існує; грец. *λόγος* – слово, поняття, вчення) – 1) вчення про буття; 2)

розділ філософії, в якому досліджуються фундаментальні принципи буття, його структура та закономірності.

ОП-АРТ, візуальне мистецтво (від англ. *op art (optical art)* – оптичне мистецтво) – напрям у мистецтві модернізму 60-х років ХХ століття, що розробляє в живописі й графіці декоративні ефекти простих геометричних форм, звичайно розрахованих на оптичний ефект. Застосовування дзеркал, лінз, динамічних конструкцій, лазерів, спалахів світла підсилює ефект сприйняття руху, мінливої форми і послідовної зміни образів.

ОПЕРА (італ. *opera* – дія, праця, твір) – музично-драматичний жанр, що ґрунтується на синтезі музики, слова, дії. В опері сценічна дія органічно поєднується з вокалом (солісти, ансамблі, хор), та інструментальною (оркестр) музикою, образотворчим мистецтвом (гримом, костюмами, декораціями, світловими ефектами, піротехнікою тощо). У більшості випадків опери пишуться за літературними сюжетами. Основою вокальних номерів є текст, який називається лібретто. Опера в сучасному вигляді створена зусиллями Ж.-Б. Люллі та Г. В. Клюка. Опері розраховані на виконання оперними співаками в супроводі оркестру. В багатьох країнах світу існують спеціально обладнані будівлі для виконання опер – оперні театри. Видатними композиторами-авторами опер були: В. А. Моцарт («Весілля Фігаро»), Дж. Россіні («Севільський цирульник»), Дж. Верді («Травіата»), Дж. Пуччіні («Тоска»), Ш. Гуно («Фаутс»), Ж. Бізе («Кармен»), Р. Вагнер («Летючий голландець»), М. Глінка («Життя за царя»), П. Чайковський («Євгеній Онегін»), М. Римський-Корсаков («Псковітянка»), М. Мусоргський («Борис Годунов»). Українську оперу створювали: С. Гулак-Артемовський («Запорожець за Дунаєм»), М. Лисенко («Тарас Бульба»), П. Сокальський («Майська ніч»), Б. Лятошинський («Золотий обруч»),

К. Данькевич («Назар Стодоля»), Ю. Мейтус («Украдене щастя»), В. Кірейко («Лісова пісня»), Г. Майборода («Милана») та інші.

ОПЕРЕТА (італ. *operetta* – маленька опера) – музично-сценічна вистава переважно розважального характеру, що поєднує монологічне і діалогічне мовлення з вокальною та інструментальною музикою, танцювальне мистецтво й естрадні прийоми. Оперети пишуться на комічний сюжет, музичні номери в них коротші, ніж у оперних. В цілому музика оперети носить легкий, розважальний характер, однак на пряму наслідує традиції академічної музики. Визначні оперети створили Ж. Оффенбах («Прекрасна Єлена»), Й. Штраус («Летюча миша»), Ф. Легар («Граф Люксембург»), І. Кальман («Сільва»), І. Дунаєвський («Біла акація»), Т. Хренніков («Біла ніч»). Українські оперети: «Весілля в Малинівці», «Сорочинський ярмарок» О. Рябова, «Каштани Києва», «Даруйте коханим тюльпани» О. Сандлера та інші.

ОПОВІДАННЯ – невеликий за обсягом прозовий твір, у якому зображувалась одна подія з життя одного, або двох сформованих персонажів, наприклад, «Народолобець» П. Мирного, «Відьма» М. Коцюбинського, «Мужицька смерть» Л. Мартовича. Майстрами оповідного жанру виявили себе Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Б. Грінченко, А. Тесленко, В. Винниченко, М. Хвильовий, А. Головка, Г. Косинка, І. Сенченко, О. Гончар, Є. Гуцало, В. Дрозд, Ю. Мушкетик.

ОПРЕДМЕЧУВАННЯ – істотна сторона культури, що полягає в матеріалізації ідей, об'єктивізації форм.

ОРАНТА (від лат. *orans*, родовий відм. *orantis* – яка молиться, благає) – один із типів зображення Богоматері в молитовній позі – у повний зріст, із розведеними руками догори і повернутими до глядача долонями. Найбільш розповсюджений образ використовується в декоративно-

ужитковому та монументальному мистецтві. Оранта набула поширення в іконографії та живописі Візантії й Київської Русі (наприклад, у Софійському соборі в Києві).

ОРАТОРІУМ (від лат. *oratorium*) – вид сакральної будови, власна капела, призначена для невеликих церковних служб.

ОРАТОРІЯ (італ. *Oratorio* від лат. *oro* – говорю, багато розмовляю) – великий концертний твір на певний сюжет (для солістів, хору і симфонічного оркестру). Ораторія виникла в XVII столітті майже одночасно з кантатою і оперою, має певну схожість з ними, відрізняючись від кантати розгорнутим сюжетом і більшими розмірами, а від опери – переважанням оповідальності над драматургією, а також відсутністю сценічної дії та художнього оформлення (хоча бувають винятки). Наприклад, «Вишневий вітер» Олександра Білаша, «І нарекоша ім'я Київ» Лесі Дичко та ін.

ОРДЕР (від лат. *ordo* – порядок) – архітектурна система, заснована на суворому дотриманні правил поєднання форми і пропорцій колони в грецькому й римському мистецтві. Грецькі ордери поділяють на доричний, іонічний, коринфський та римські – тосканський і композитний. У період Відродження та в епоху Бароко виділяли ордери гігантський, рустичний і фігурний.

ОРИГАМІ (від япон. *ori* – складання, *kami* – папір) – мистецтво складання паперу. Метою цього мистецтва є створення витворів шляхом використання схеми геометричних згинів і складок. Термін відноситься до всіх типів складання паперу, а не тільки японських зразків.

ОРІЄНТАЛІСТИКА (від лат. *orientalis* – східний) – сходознавство – наука, що займається комплексним вивченням історії, економіки, мов, літератури, етнографії, мистецтва, релігії, філософії, пам'яток матеріальної і духовної культури Сходу (країн Азії та Північної Африки).

ОРКЕСТР (давн.-грец. *ορχηστρα* – майданчик античного театру) – колектив музикантів, призначений для сумісного виконання музичних творів (наприклад, духовий, струнний, симфонічний, естрадний естрадно – симфонічний, джазовий, народних інструментів).

ОРНАМЕНТ (від лат. *ornamentum* – прикраса) – візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів, стилізованих тваринних чи рослинних мотивів. Як прикраса, відіграє функцію естетичного оздоблення тіла (ювелірні прикраси), приміщення, споруди (архітектурні прикраси), чи будь-якого іншого простору. Основи орнаменту часто дуже вибагливо комбінують плетіння зі звіриними мотивами (так званий тератологічний орнамент, причому звірі здебільшого фантастичні; цей орнамент найчастіше зустрічається в старих рукописних книгах); комбінується й рослинний орнамент зі звірями, звірі навіть нерідко входять і до геометричного орнаменту (в західноукраїнських писанках та вишивках).

ОРТЕГА-і-ГАССЕТ, Хосе (1883 – 1955) – іспанський філософ, публіцист, громадський діяч, представник філософії історії та теорії еліти, автор відомих досліджень з соціології, культурології, естетики, літературознавчих есеїв. Причину кризи сучасної культури вбачає в суперечностях: а) між її структурними рівнями – високою (елітарною) та масовою (утилітарною) культурою; б) між самою культурою та наукою, яка серед різноманітних видів духовної діяльності людей виявилася найбільш стабільною та життєздатною. Праці: «Роздуми про Дона Кіхота», «Дегуманізація мистецтва», «Історія як система», «Бунт мас».

ОСТВАЛЬД, Вільгельм Фрідріх (1853 – 1932) – німецький філософ і фізик, один з найбільших організаторів науки свого часу, лауреат Нобелівської премії з хімії. Опублікував більше 500 оригінальних наукових робіт;

відомий як пристрасний художник-аматор, який виготовляв власні пігменти, залишив понад 1000 картин, а також 3000 пастельних та кольорових досліджень. У 1909 році запропонував термін «культурологія». Показав різницю між культурологією і соціологією, використав термін «культурологія» для опису специфічних явищ, якими є культура як феномен суто людської діяльності; фактично визначив місце культурології в системі інших наук.

«ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ» – одна з найвидатніших пам'яток старослов'янського письменства в давньоруській редакції, яка була створена на Русі. Переписане у 1056–1057 роках. із староболгарського оригіналу київським каліграфом дияконом Григорієм. Книга написана кириличним уставом, оздоблена орнаментами та мініатюрами. Виконана на замовлення новгородського посадника Остромира – свояка київського князя Ізяслава. Остромирове Євангеліє – вибрані євангельські читання. Рукопис складається з 294 аркушів великого формату, написаний у два стовпці.

ОФОРТ (франц. *eau-forte* – міцна вода; азотна кислота) – техніка гравірування на металі, де заглиблені елементи зображення роблять способом травлення металу кислотами. Техніку офорту використав Т. Шевченко («Дари в Чигирині», «Казка»).

ОЦІНКА ЕСТЕТИЧНА – установлення значущості предметів, явищ дійсності й мистецтва з позицій уявлень особи про прекрасне; процес оцінювання має суб'єктивний характер, оскільки детермінується інтересами та потребами особи, які безпосередньо залежать від її світогляду, рівня естетичного розвитку.

П

ПАЛІТРА – 1) зазвичай прямокутна чи овальна пластина з дірочкою для утримання пальцем, призначена для змішування олійних фарб художником при роботі над картиною чи ескізом; 2) у переносному значенні – це набір фарб, що використовує художник; палітра може бути багатою чи обмеженою, залежно від художніх завдань, що поставив живописець.

ПАЛОМНИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА – жанр давньоруської літератури. В паломницьких «ходіннях» описувалися подорожі до «святих місць» – у Палестину, на Афон, до Константинополя та ін. Своєрідні путівники, які містили найнеобхіднішу інформацію про «святі місця», відомості про природні багатства. Їх зміст формувався під впливом релігійних, апокрифічних легенд, доповнювався розповідями проповідників, монахів. Розвивалася в українському письменстві як літературний жанр з XII по XVIII століття. Її поява була зумовлена прагненням молодшої церкви Київської Русі зміцнитися шляхом безпосереднього спілкування з християнським Сходом, що підвищувало її авторитет. Зразком є “Житіє і ходіння Даниїла, Руської землі ігумена”, що виникло на початку XII століття. У XIV–XV століттях з’являються “Ходіння гостя Василя”, “Ходіння за три моря” Афанасія Нікітіна, де поряд з описами християнських святинь подано світські картини: міста, їх мешканці, східні базари, факти світської історії. Новим явищем у паломницькій літературі була творчість В. Барського (1701–1747 рр.). У його нотатках зосереджена увага на історії, географії, соціальному, економічному, політичному і культурному житті народів, помітні ознаки роману-автобіографії, роману-подорожі, оповідання.

ПАМ'ЯТНИК – твір мистецтва (скульптурна група, статуя, погруддя, плита з рельєфом або написом, тріумфальна арка, колона, обеліск, гробниця, надгробок тощо), що створюється з метою увічнення людей або історичних подій.

ПАМ'ЯТЬ СОЦІАЛЬНА – носій норм та цінностей соціальних груп, накопичує та зберігає «соціальний капітал» і забезпечує його використання в процесах спілкування й відтворення накопиченої соціальної інформації. З поняттям соціальної пам'яті корелюються такі концепти, як: культурна, колективна пам'ять, історична пам'ять, «контрапам'ять», місце пам'яті, «історична правда», «історичний досвід», «комунікативна традиція».

ПАНЕГІРЕК (від лат. *panegyrikus* – похвальна промова на урочистих зборах) – поетичний жанр, притаманною ознакою якого є похвала та уславлення визначної події чи подвигів видатної людини. У стародавніх Греції та Римі панегірики використовувалися як надгробна промова, що прославляла подвиги померлого. В Україні в першій половині XVII століття став поширеним різновидом поезії. Згодом став одним з літературних напрямів, прикладом красномовного мистецтва – використання різних словесних форм для возвеличення окремих осіб та подій. Прикладом можуть слугувати проповіді Феофана Прокоповича.

ПАНКУЛЬТУРА – 1) набір загальнокультурних характеристик, наявних у культурах всіх етносів; 2) загальнолюдська культура.

ПАННО (франц. *panneau* від лат. *pannus* – шматок тканини) – живописний або скульптурний твір декоративного характеру, який призначений для оформлення інтер'єру або екстер'єру. Зв'язок з архітектурою наближує панно до монументального живопису (розпису, фрески).

ПАНТЕЇЗМ (від грец. *παν* – усе і *θεός* – бог) – вчення про єдність Бога і світу, згідно з яким світ і людина розчинені у

вищому, а Бог присутній у всьому, відповідно до якого Бог ототожнювався з природою, отже, людина, створена «за його образом і подобію», ставала йому рівною. Визнавався українським мислителем Григорієм Сковородою. Термін запровадив англійський математик й філософ Джозеф Рафсон у 1697 році в роботі «De Spatio Reali», а термін «пантеїст» (послідовник пантеїзму) був введений англійським філософом Джоном Роландом.

ПАНТЕОН (дав.-грец. *πάνθειον* – храм або міста, присвячене всім богам) – 1) храм усіх богів; 2) група богів, які належать до будь-якої однієї релігії чи міфології; 3) назва священної споруди монументального характеру, зведена на згадку про видатних людей.

ПАПІРУС (грец. *πάπυρος*) – товстий папероподібний матеріал, що виготовлявся в стародавньому Єгипті зі стебел рослини циперус папірус (*Cyperus papyrus*) родини осокових, яка росла на берегах Нілу. У Єгипті були бібліотеки, що містили до тридцяти тисяч сувоїв; особливо багата бібліотека була в Александрії. В античну епоху папірус був основним матеріалом у всьому греко-римському світі, але зберігся папірус тільки в Єгипті завдяки тому, що вживали його як матеріал для письма майже до XVIII століття. Один з папірусів зберіг до нашого часу «Афінську політію» Арістотеля. Положення основного писального матеріалу в Європі і на Близькому Сході став втрачати у VIII столітті, коли його почав витісняти завезений з Китаю папір.

ПАРАДОКС (від грец. *παράδοξος* – несподіваний, незвичайний) – 1) порізно істинне твердження чи група тверджень, яке призводить до суперечності або ігнорує інтуїцію; 2) формальнологічна суперечність, яка полягає в тому, що в процесі доведення створюються умови для одночасного доказу істинності і хибності певного висловлювання, причому доведення істинності цього висловлювання неодмінно веде до визнання його хибності і навпаки; 3) несподіване явище, яке не відповідає звичайним

науковим уявленням; 4) думка, що разюче розходиться з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глуздові, хоч насправді може й не бути хибною.

ПАРСУНА (лат. *persona* – особистість, особа) – жанр російського та українського портретного живопису кінця XVI – XVIII століть, що використовував прийоми іконопису. Прикладом слугують портрети Данила Апостола, М. Миклашевського, В. Гамалії, С. Сулими та ін. (Державний музей українського образотворчого мистецтва, Київ).

ПАРТЕСНИЙ СПІВ (з лат. *partes* – частини, партії, голоси) – вокальний жанр, церковне хорове багатоголосся, що складається з восьми – двадцяти самостійних партій. Теоретичні основи партесного співу були викладені в ряді трактатів. Найвідоміший з них і єдиний збережений (у кількох редакціях) – «Грамматика мусікійська» музичного теоретика Миколи Дилецького. З 1970-х почалось відродження партесної музики. Особливу роль у цьому відродженні відіграла наукова і популяризаторська діяльність українського музикознавця Н. О. Герасимової-Персидської.

ПАСТОРАЛЬ (франц. *pastorale* від лат. *pastoralis* – пастиший) – жанр у літературі, образотворчому мистецтві, театрі, музиці, сюжет якого пов'язаний з ідеалізованим зображенням сільського життя, відтворенням підкреслено простих, наївних переживань на лоні природи. Був популярний у XVII – XVIII століттях в Італії та Франції.

ПАТЕРИКИ (грец. *paterikon*, лат. *vita patrum* від *pater* – батько) – життєписи і повчання святих отців Церкви, збірники оповідань про життя християнських святих отців, засновників християнської церкви, про подвиги пустельників і ченців. Патерики укладали за територіальним принципом, об'єднуючи життя праведників тієї чи іншої країни або громади. Найвизначнішою пам'яткою вітчизняної літератури вважається «Києво-Печерський патерик», де зібрано легенди й оповідання

про обставини будівництва Успенського собору, численних мешканців монастиря, про подолання земних спокус.

ПАТЕРН (анг. *pattern* – зразок, шаблон, модель) – 1) у психології систематично повторюваний, стійкий елемент або послідовність елементів поведінки; 2) в культурології – зразок, модель культури, структура культурного об'єкта або явища (матеріальні предмети, способи й манери поведінки, правові або звичайні нормативи вчинків людей, жанри та стилі художньої творчості, форми економічних, політичних або релігійних стосунків тощо).

ПЕДАГОГІКА МИСТЕЦТВА – сфера наукової діяльності людини, яка досліджує методологічні, теоретичні та методичні проблеми навчання та виховання, спрямована на організацію навчально-виховного процесу в різних освітніх закладах засобами мистецтва й розробляє естетичні, етичні, культурологічні та аксіологічні засади цього процесу.

ПЕЙЗАЖ (франц. *Paysage* – країна, місцевість) – жанр образотворчого мистецтва або окремий твір цього жанру, в якому основним об'єктом зображення є природа. У пейзажі відтворюються реальні або уявлювані художником види (місцевості, архітектурних споруд, міст, морські види та ін.) Відомі художники-пейзажисти: Іван Айвазовський, Ісак Левітан, Василь Полєнов, Іван Шишкін (Росія), Джон Клей тон Адамс, Якоб Мор, Вільям Тернер (Великобританія), Антон Брайт, Йоган Георг Гримм, Отто Модерзон (Німеччина), Серафін Авенданьо, Касто Пласенсія (Іспанія), Гаспар Дюге, Леонардо Коккоранте, Франческо Фоскі (Італія), Абрахам Бегейн, Ян ван Гоєн, Антон Маєве (Нідерланди), Еміль Баро, Леон Жубер, Клод Лоррен (Франція), Гуань Тун, У Бін , Фань Куань (Китай), Томас Доуті, Гуго-Антон Фішер, Бريدж Харрисон (США). В українському образотворчому мистецтві майстрами пейзажу є: Костянтин Трутовський («Пропав безвісти»), Костянтин Крижицький («Захід сонця»), Іван Їжакевич («Володимирська гірка»), Сергій Васильківський

(«Весна в Україні»), Кіріак Костанді («Рання весна»), Леонід Мучник («Гурзуф»), Юрій Клапоух («Мілка вода») та ін.

ПЕРГАМЕНТ (нім. *Pergament*, від грец. *Πέργαιον* – місто Пергам у Малій Азії) – матеріал для письма з недубленої шкіри тварин (до винаходу паперу), який широко став застосовуватися у II століття нашої ери. Також стародавній рукопис на такому матеріалі.

ПЕРЕКАЗИ – усні оповіді про життєві факти, явища, драматичні ситуації, пов'язані з конкретними історичними подіями, інформація про які передається не очевидцями, а шляхом переповідання почутого (звідси і назва – переказ).

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI століття. Один з перших українських перекладів канонічного тексту (четвероевангелія) на староукраїнську літературну мову, здійснений у 1556–1561 роках Михайлом Василевичем із Сянока та архимандритом Пересопницького монастиря Григорієм у селі Двірці та м. Пересопниці на Волині. Оригінальне видання зберігається у Києві в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

ПЕРЕТЦ, Володимир Миколайович (1870 – 1935) – український філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої й середньої української літератури та української творчості, історик й теоретик літератури, текстолог, організатор українського наукового життя й ініціатор багатьох наукових починів. Приділяв увагу шляхам формування стилю української любовної лірики, зацікавився історією театру – українського, російського, польського і написав з цього приводу ряд ґрунтовних праць. З його діяльністю пов'язане становлення української культурологічної школи; був активним популяризатором унікальної та самобутньої української культури. У 1906 році ініціював проект реформування вищої освіти, запропонував відкрити в Київському університеті св.

Володимира кафедри української мови, літератури, історії, етнографії, звичаєвого права тощо. Досить близько підійшов до розуміння закономірностей розвитку української культури. Його висновок про вплив української культури на формування російської культури (з XVII століття) став відправною точкою в оцінюванні національної культури та розумінні тенденцій її розвитку.

ПЕРСОНАЛІЗМ (від лат. *persona* – особа) – напрямок філософсько-культурологічної думки кінця XIX – XX століть, що виходить з уявлення, що первинною реальністю і головною цінністю культури є творча особистість (А. Олкотт, Л. Прата, Ш. Ренувьє, М. Шелер, Ф. Якобі).

ПЕРСПЕКТИВА (франц. *perspective*, від лат. *perspicio* – ясно бачу) – спосіб, яким той чи інший художник у конкретний історичний період передає своє бачення простору в різних епохах і культурах.

ПЕРУН – головний бог у слов'ян-язичників. Свято Перуна відзначають 20 липня (за православним календарем – 2 серпня). Перун згадується у слов'янських літописах, в тому числі і в договорах Русі і Візантії (князя Олега – 907 р, князя Ігоря – 945 р., князя Святослава – 971 р.).

ПЕРФОРМАНС (від англ. *Performance* – вистава, дійство, здійснення) – 1) різновид концептуального мистецтва, що спеціалізується на відображенні переживань, станів свідомості, соціально-психологічних явищ, які виникають у процесі людського спілкування. Засобом і матеріалом творчості у перформансі є тіло, зовнішній вигляд, жести, поведінка художника, який бере на себе роль актора; 2) коротке дійство або вистава, що виконується за визначеним планом, сценарієм, програмою одним або кількома учасниками в художній галереї, музеї, залі перед запрошеною публікою. Перформанс виник на межі 60–70-х років XX століття, виражаючи ідеали

контркультури, молодіжного руху на Заході, просякненого антиміщанським пафосом. Одні з піонерів перфомансу в Україні був художник Федір Тетянич. Художники-перформери В. Кауфман, А. Степаненко. В. Цагалов

ПЕРШОДРУК – умовна назва книг, випущених у певній країні впродовж деякого часу після запровадження в ній книгодрукування (наприклад, «Апостол», «Буквар» Івана Федорова).

П'ЄСА (від франц. *pièce* – шматочок) – 1) форма літератури написана драматургом, яка зазвичай складається з діалогів між персонажами й кінцевою метою якої є саме вистава, а не просто читання; 2) невеликий сольний або ансамблевий завершений музичний твір.

ПІЗНАВАЛЬНА функція культури – функція культури, що фіксує досягнення людства в кожную суспільноісторичну епоху. Через культуру, яка об'єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина розуміє цілісну картину світу, усвідомлює своє місце і значення в ньому.

ПІЗНАННЯ ХУДОЖНЄ – образне осягнення дійсності, що є альтернативою понятійно-логічного осягнення дійсності. Формою художнього мислення є художній образ.

ПІКТОГРАМА (від лат. *pictus* – намальований та грец. *γραμμά* – запис) – знак, який відображає впізнавані риси об'єкту, предмету чи явища, на які вказує, частіше у схематичному вигляді.

ПІКТОГРАФІЯ – найдавніша, добуковенна система письма, що відображала зміст повідомлення у вигляді малюнка чи послідовності малюнків.

ПІЛЯСТР (фр. *pilastre*) – плаский виступ у стіні будівлі, почасти чотирикутний. Зовні має ознаки колони – базу, тіло, але без інтазису (потовщення всередині), капітель.

ПРАМІДА – архітектурна споруда, типова для Стародавнього Єгипту, культового призначення.

ПІСНІ-ХРОНІКИ – літературний жанр, який відображає неординарні, виняткові події громадсько-побутового та родинно-побутового характеру, цей літературний жанр описує реальні факти, з усіма подробицями інформуючи про особливе в житті людини або колективу. Пісні-хроніки дуже близькі за жанровими особливостями до історичних пісень і до балад.

ПЛАКАТ – різновид графіки, рекламне, агітаційне або навчальне яскраве зображення на великому аркуші, що супроводжується коротким пояснювальним текстом. Види плакатів: 1) соціальний, який пропагує базові соціальні цінності, в якому відображені соціальні прояви особистості, специфіка соціальних взаємовідносин в суспільстві, значущі соціальні проблеми, загрози та лиха; 2) авторський – виставковий варіант; ближчий до мистецтва, він глибший та суб'єктивніший; 3) масовий – безособовий, безіменний; носить спонтанний характер, має тимчасовий епізодичний контакт з глядачем. Відомим українським майстром плакату є живописець Василь Босенко.

ПЛАСТИЧНІ МИСТЕЦТВА (мистецтва просторові) – поняття, що об'єднує всі види мистецтва, твори яких існують у просторі. Пластичні мистецтва умовно й відносно поділяють на образотворчі й необразотворчі. До образотворчих належать: живопис, скульптура, графіка, монументальне мистецтво; до необразотворчих – архітектура, декоративно-ужиткове мистецтво.

ПЛЕМ'Я – форма етнічної спільності й суспільної організації первісного, докласового суспільства. В основі племен – родові відношення, що визначають розрізнення племен за територією, мовою, культурою.

ПЛЕНЕР (від франц. *en plein air* – на свіжому повітрі) – правдиве зображення натури у природних умовах, під

відкритим небом, при активному впливі світла та повітря; живопис на відкритому повітрі пов'язаний із вивченням плернерних ефектів.

ПЛІНФА (з грец. *πλίνθος* – плита) – широка та плоска обпечена плитоподібна цегла, яка використовувалася при будівництві у Візантії, була нерідко основним матеріалом для будівництва конструктивних елементів будівель. Використовувалася у давньоруській храмовій архітектурі X – початку XIII століть (Десятинна церква та Софійський собор у Києві, церква Спаса на Берестові).

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. *pluralis* – множинний) – 1) множинність, різноманітність будь-чого (думок, поглядів, ідей); 2) філософське вчення, яке стверджує, що в основі світу лежить безліч самостійних, незалежних духовних сутностей (протилежно монізму); 3) у культурології – методологічний принцип, що протистоїть теоріям єдиної, універсальної загальнолюдської культури (цивілізації), суть якого полягає у визнанні існування різних і рівноцінних культур; 4) у політико-правовій теорії – поняття, що означає один із фундаментальних принципів устрою громадянського суспільства і правової держави, згідно з яким має забезпечуватися різноманіття форм і суб'єктів економічного, політичного і культурного життя.

ПОВІР'Я – фольклорні твори, в яких відображено народний світогляд, язичницькі релігійні вірування, міфологічні демонологічні уявлення та погляди, різноманітні табу, яких мала дотримуватися людина. Традиційні повір'я стосуються таких аспектів природи й життя людини, як земля, космічні світила, вогонь, блискавка, предмети хатнього вжитку тощо.

ПОВІСТЬ – епічний прозовий твір, який характеризується однолінійним сюжетом, а за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття займає проміжне місце між романом та оповіданням. Крім обсягу, різниться від оповідання

розгорнутішим сюжетом, більшою кількістю другорядних персонажів, повнішою та глибшою їх характеристикою, наявністю описів. У самостійний вид епосу відмежувалася лише на початку ХІХ століття («Рене» Р. Шатобріана, «Собака Баскервілів» А. Конан-Дойла, «Бідна Ліза» М. Карамзіна, «Неточка Незванова» Ф. Достоевського, «Степ» А. Чехова). У києво-руській літературі повістю називали будь-яку об'єктивізовану розповідь про життєві та історичні події, вона була близькою до літопису («Повість минулих літ»), апокрифів («Повість про Варлаама і Йоасафа»). Перша повість, писана українською мовою – «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка (1833 р.).

ПОЕЗИЯ (грец. *ποίησις* – творчість) – художньо-образна словесна творчість, в якій мова використовується з естетичною чи знаково-символічною (евокативною) метою окрім або замість самої денотації. У поетичному тексті головна роль зазвичай відводиться формі висловлювання. Є мовним мистецтвом, яке передбачає максимальне використання мовних засобів, а також творення нових поетичних образів, тобто нових семантичних зв'язків між мовними одиницями шляхом метафоризації чи метонімізації тексту.

ПОЕМА – 1) Ліричний, епічний, ліро-епічний твір, переважно віршований, у якому зображені значні події і яскраві характери персонажів («Енеїда» І. Котляревського, «Відьма» Т. Шевченка, «Бояриня» Л. Українки, «Похорон друга» П. Тичини, «Син України» В. Сосюри, «Жага» М. Рильського). Як жанр, що розвивається на межі епосу, лірики й драми, синтезуючи в собі їх характерні засоби та прийоми, поема залишається найпродуктивнішою і сьогодні. Наприклад, твір М. Вороного «Євшан-зілля» є поемою, оскільки він багатий на художні засоби (епітети, метафори, порівняння тощо), написаний віршованою формою, у ньому зображені яскраві події і непересічні характери. Іноді поемою називають великий

прозовий роман, який, крім глибокого змісту й широкого охоплення життєвих подій, відзначається пафосом і ліризмом («Поема про море» Олександра Довженка). 2) На початку XIX століття в інструментальній музиці поемою називали п'єсу у жанровому відношенні близьку до фантазії. У XX столітті поемою називався різновид кантати чи ораторії ліричного змісту (симфонічні поеми «Лілея» Г. Майбороди, «Каменярі» С. Людкевича, поема «Кармелюк» А. Свечникова та ін.).

ПОЕТИКА – 1) теорія поезії; 2) галузь літературознавства, наука про основні закономірності розвитку художньої літератури як мистецтва слова.

ПОЛЕМІКА (від грец. *πολέμιος* – ворожий, войовничий) – зіткнення різних поглядів при обговоренні будь-яких наукових, політичних, літературних та інших питань.

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА – твори церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру в Україні в XVI–XVII століттях. Ініціаторами полеміки були: Бенедикт Гербест – педагог, єзуїт, професор Краківської академії, польський єзуїт Петро Скарга, митрополит Київський, Галицький і всея Русі Іпатій Потій. Відповіддю на твори супротивників стали українські полемічні твори, серед яких найбільш популярна – анонімна «Історія про одного папу римського». Першим друкованим полемічним твором православного письменника був трактат Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587 р.), автор пристрасно й образно змалював становище української православної церкви. Важливе пізнавальне і мистецьке значення мають полемічні твори Клірика Острозького («Одписи»), Христофора Фіلالета «Апокрисис», Мелетія Смотрицького «Тренос, або Плач східної церкви...», анонімна «Пересторога», Захарії Копистянського «Палінодія», Василя Красовського, письменника і вченого Дем'яна Наливайка. Видатним явищем полемічної літератури є твори Івана

Вишенського, які позначені досконалим знанням Святого Письма та богословської літератури. Для нього було важливим обстоювання істини – ідеалу, до якого людина має прагнути, очищуючись від неправд свого часу. Цікавим зразком творчості Івана Вишенського є його «Послання к утеклим от православної віри єпископам» (1598 р.) – викривальний памфлет, адресований ініціаторам Берестейської унії – православним ієрархам Іпатію Потію, Кирилу Терлецькому, Гедєону Балабану та ін. Він вважав, що ці морально звироднілі люди не мають права виступати від імені цілого українського народу, бо живуть за системою подвійних стандартів. На противагу цьому Іван Вишенський підносив ранньохристиянські ідеали – гуманізм, заповіді Божі як справжні критерії вчинків, ідеї простоти, зневаження багатства й апологія бідності, пріоритет добра і засудження зла.

ПОЛІМОРФІЗМ КУЛЬТУРИ – множинність форм культури, культурна різноманітність, яка зумовлена соціальною різнорідністю суспільства, що веде до диференціації властивих йому цінностей.

ПОЛІС (грец. *πόλις*) – місто-держава, що складалася із самого міста і прилеглої до нього території, особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства, типова для Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

ПОЛІТЕЇЗМ (від грец. *πολύς* – багато і *θεός* – бог) – багатобожжя, віра у багатьох богів, поклоніння багатьом богам.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – сфера культури, що вивчає характер і рівень політичних уявлень, знань, оцінок, дій членів суспільства та зміст і якість цінностей, традицій, норм, які регулюють зовнішні та внутрішні відносини у суспільстві.

ПОЛІЦЕНТРИЗМ (від лат. *centrum* – осередок, центр) – методологічний принцип у культурології, що ґрунтується на парадигмі існування безлічі центрів людської культури.

Визнається рівноправність і рівноцінність всіх культур, можливість різних шляхів культурного розвитку.

ПОП-АРТ (від англ. *popular art* – популярне мистецтво) – течія в авангардному мистецтві 1950–1960-х років, в якій художня творчість підмінювалась композиціями з реальних об’єктів, як правило, в несподіваних або зовсім абсурдних поєднаннях. Основною категорією поп-арту був не образ, а позначення.

ПОП-КУЛЬТУРА – сукупність творів різних видів мистецтва (музики, живопису, скульптури, прикладного мистецтва тощо), що використовують прийоми й засоби, які розраховані на масове сприйняття.

ПОПОВИЧ, Мирослав Володимирович (1930 – 2018) – український філософ, дослідник історії культури.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ метод – метод дослідження двох або декількох національних культур. Передбачає виявлення загальних та особливих рис, тенденцій розвитку, сфери взаємовпливів, встановлює рівень своєрідності або спорідненості культур.

ПОРТРЕТ (франц. *portrait*) – мальоване, скульптурне або фотографічне зображення людини або групи людей, а також відповідний жанр образотворчого мистецтва. Портрети писали видатні художники: Д. Веласкес, Ель Греко, Рембрант, Тіціан, Ян ван Ейк, П. П. Рубенс, Л. да Вінчі, Ф. Гойя, Ван Гог, І. Репін, Б. Кустодієв, Е. Мане, О. Ренуар, І. Бродський, В. Серов, П. Пікассо, російські художники-портретисти: Д. Левицький, Ф. Рокотов, О. Кіпренський, О. Антропов
Українські майстри портрету: В. Боровиковський (портрет Марії Лопухіної), С. Васильківський (портрет М. Уварова), П. Мартинович (портрет Павла Тарасенка з села Кирилівка), Ф. Кричевський (автопортрет), О. Мурашко («Дівчина в червоному капелюшку»), Г. Кальченко (скульптурні портрети М. Вовчок, О. Кобилянської, Г. Майбороди, В. Косенко), О.

Стельмашенко (скульптурний портрет Г. Ахматової), О. Князик (скульптурний портрет М. Горького) та ін.

ПОСТІМПРЕСІОНІЗМ (франц. *Postimpressionisme*) – напрям у живопису. Виник у 1880-х роках. Художники цього напрямку не дотримувалися тільки зорових вражень, а прагнули вільно та узагальнено передавати матеріальність світу, вдавалися до декоративної стилізації. До видатних представників постімпресіонізму в живопису відносяться Вінсент ван Гог, Поль Гоген, Поль Сезанн, Анрі Тулуз-Лотрек.

ПОСТМОДЕРНІЗМ (франц. *postmodernisme*) – напрямок в архітектурі і мистецтві другої половини 1970–1980-х років, який протиставляється модернізму. Він відображує розчарування художньої інтелігенції в ідеалах, догмах та ідеях модернізму, у програмному елітаризмі, самоізоляції від довкілля, заглибленні у внутрішній світ художника

ПОСТУЛАТ – вихідне твердження, яке при побудові наукової теорії сприймається без доказу. Те ж, що й аксіома.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА – інститут формалізованих нормативних взаємовідносин, що регулюються обов'язковими для виконання законами, юридичними нормами та охороняються державою.

ПРАГМАТИЗМ (від грец. *πράγματος* – діло, дія) – доктрина / світогляд, що ставить усе знання і істину у пряме відношення до життя та дії; прагматизм судить про значення ідей, суджень, гіпотез, теорій і систем відповідно до їхньої здатності задовольнити людські потреби та інтереси у соціальний спосіб.

ПРАЦЯ – цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою знарядь праці взаємодіє з природою, використовує її у своїх цілях.

ПРИКАЗКА – жанр фольклорної прози, короткий сталий образний вислів констатуючого характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку, і

вживається в переносному значенні. Зміст її, на відміну від прислів'я, не має звичайно повчального характеру, їй властива синтаксична незавершеність. Досить часто це вкорочене прислів'я, наприклад: «як сніг на голову», «вивести на чисту воду», «лисячий хвіст», «собаку з'їв».

ПРИМІТИВ (від лат. *primitivus* – перший, самий ранній) – 1) твори мистецтва, що відносяться до ранньої стадії розвитку культури; відзначаються наївною цілісністю образного строю та виразною простотою форми; 2) твори художників пізнього середньовіччя, народне мистецтво, дитяча творчість; 3) твори майстрів, які не отримали професійної підготовки (К. Білокур, Н. Піросманішвілі, М. Примаченко, А. Руссо та інші).

ПРИМІТИВІЗМ (від лат. *primitivus* – первісний, початковий) – течія в живописі на межі XIX і XX століть, виражальним засобом якої є навмисне спрощування художньої форми, звертання до так званого примітивного мистецтва – первісного, народного, дитячої творчості та ін.

ПРИНЦИП АВТОМАТИЗМУ – конститутивний та одночасно регулятивний принцип концепції художньої творчості в модернізмі, що забезпечує вільне самовираження підсвідомості – поза контролю й обмеження з боку свідомості.

ПРИСЛІВ'Я – мала форма народної поетичної творчості, короткий, ритмізований вислів, що несе узагальнену думку, висновок, іносказання з дидактичним ухилом. Перші збірники українських прислів'їв та приказок, що дійшли до нашого часу, з'явилися в другій половині XVII століття. Одним із тогочасних збирачів прислів'їв був відомий український поет другої половини XVII століття Климентій Зиновійв. Вперше добірку прислів'їв надрукував О. Павловський у своїй «Грамматице малороссийского наречия» (1818 р.) Справжні народні прислів'я поєднують у собі глибокий зміст з дуже простою, але образною формою, їх легко запам'ятовувати й виголошувати. Прислів'я, як правило, короткі, їхня будова відзначається

симетричністю, поділом на частини, що ритмуються між собою; рими в них багаті й іноді несподівані. Часто прислів'я будуються з використанням або синтаксичного паралелізму («Хвали жито в стогу, а пана в гробу»), або протиставлення («Рання пташка дзьобик чистить, а пізня очиці жмурить»). Найчастіше прислів'я використовують метафору, а також гіперболу («Такий тупий ніж, що й киселю не ріже»), іронію («Поможе, як мертвому кадило»), порівняння («Живе, як у батька за пазухою»), епітети («У лиху годину узнаєш вірну людину») та інші тропи. Народні прислів'я та приказки завжди привертали пильну увагу письменників, які їх збирали й використовували у своїх творах. Іноді прислів'я та приказки виносяться в назву твору (роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», драма Марка Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», оповідання Григорія Квітки-Основ'яненка «Добре роби, добре й буде»).

ПРИРОДА – 1) все існуюче, весь світ у різноманітті його форм; 2) середовище життя людини та існування людського суспільства, що містить також «другу природу» – створені людиною матеріальні умови її існування.

ПРИТЧА – твір, в основу якого покладено повчально-алегоричний сюжет, побудований на прихованому порівнянні. Сюжет притчі будується в образній формі, на життєвих ситуаціях, на повсякденних спостереженнях суспільного життя. Притчі мають надзвичайно великий зміст, колосальний задум, неабиякий замисел; винятково дохідливо сприймаються. Уособлюють в собі й світські ситуації, й приповідки, й народні спостереження, й загалом всю народну мудрість. Широко застосовуються в Євангелії, виражаючи в алегоричній формі духовні настанови, як, приміром, «Притчі Соломона». До притчі зверталися і українські поети (І. Франко, Л. Костенко та ін.). Позначився жанр притчі і на українському малярстві, зокрема на серії малюнків Т. Шевченка.

ПРОГРЕС І РЕГРЕС – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного (прогрес) і навпаки (регрес). Протилежні форми розвитку суспільства. Прогрес визначається передусім ступенем розвитку виробничих сил, економічного устрою, розвитку науки й культури, особистості, ступенем зростання суспільної свободи.

ПРОПОВІДЬ – християнська церковна настанова, завданням якої є пояснення та тлумачення слухачам вчення Ісуса Христа. Українські проповідники кінця XVI – початку XVII століть досягали зрозумілості і доступності своїх повчань та настанов простотою викладу та будували їх без особливих риторичних хитрощів. Для того, щоб задовольнити смаки аудиторії, проповідникам доводилося вводити у свої промови незвичайні і цікаві факти і відомості, приклади та оповідання з використанням порівнянь, метафор і алегорій

ПРОСВІТНИЦТВО – ідейна течія епохи переходу від феодалізму до індустріального суспільства, яка відображала антифеодальний, антиабсолютистський настрій освіченої частини населення у другій половині XVII – XVIII століття. Просвітителі вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого – переустрій суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом, були прихильниками теорії природного права. Своїм завданням проголошували утвердження свободи, розвиток природних здібностей кожного, громадянське виховання та поширення освіти. XVIII століття називають також Добаю розуму, адже разом з ідеями Просвітництва утверджувалася віра в силу знань та можливість розумного облаштування громадського життя. Саме в цей час виникла й ідея поступу – тобто послідовного розвитку людства через здобуття нових знань, вдосконалення суспільного ладу та покращення умов життя. Епоха Просвітництва розпочалася в другій половині XVII століття в часи англійської буржуазної

революції й тривала до Великої французької революції. Ідеологію Просвітництва визначали дві головні риси 1) віра в безмежні можливості людського розуму, який став для ідеологів Просвітництва мірилом усього суцього; 2) віра в те, що, використовуючи можливості людського розуму, можна поліпшити світ, побудувавши людське суспільство, засноване на засадах розуму, а отже, істини і справедливості. Звідси поставала і практична мета просвітницької ідеології: перетворити людину «природну», себто нерозвинуту, в людину цивілізовану, тобто культурну й освічену. Цього, на думку просвітників, можна було досягти, пробуджуючи і виховуючи, розвиваючи і вдосконалюючи в людині її розумний початок, тобто ту властивість, завдячуючи якій вона початково і виділилась із природи і світу її примітивних творінь-істот. Видатні представники: вчені (Ж. О. де Ламетрі, Ш.-Л. де Монтеск'є, Г. Б. де Маблі, Й. Фальк, Г. В. Лейбніц, Т. Є. Ловіц, П. І. Ричков), філософи (Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах, Р. Декарт, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Толанд), письменники (Д. Дефо, Д. Дідро, Дж. Свіфт, Й.-В. Гете, Г. Е. Лессінг, Г. Філдінг, Ф. Шиллер, П. Бомарше, К. Гольдони, Р. Б. Шерідан, М. В. Ломоносов, О. М. Радіщев, О. М. Сумароков, Г. Р. Державін), музиканти (К. В. Глюк, Ф. Й. Гайдн, Й. С. Бах, В. А. Моцарт), художники (В. Хогарт, Ж. Б. Шарден, Д. Рейнольдс, Ж. Б. Грез, Д. Г. Левицький, Ф. С. Рокотов). Ідеї Просвітництва були присутніми в лекціях викладачів Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича, Стефана Калиновського, Мануїла Козачинського, Георгія Кониського. Ідеї громадянського гуманізму яскраво виявилися в ораторсько-учительській прозі другої половини XVII століття. Серед її представників – Лазар Баранович, Іоанікій Галатовський, Варлаам Ясинський, Дмитро Туптало. Класицизм в українській літературі проявився у шкільній драмі, панегіричній поезії й зазнав впливу бароко. Характерним

втіленням бароко в українській поезії є збірка "курйозних віршів" Івана Величковського. Вершиною давньої української літератури стала творчість Григорія Сковороди. Ідеї істинності життя – у "сродній" праці, палке прагнення бачити в Україні людей "із світлим розумом і гарячим серцем", прославлення борців за волю – загальні напрями спадщини поета-патріота.

ПРОСВІТНИЦЬКІ КОНЦЕПЦІЇ КУЛЬТУРИ – концепції Шарля Монтеск'є (1689 – 1755), Вольтера (1694 – 1778), Анна Тюрго (1722 – 1781), Жана Кондорсе (1743 – 1794), Жан-Жака Руссо (1712 – 1778) та інших – базувалися на ідеї загальності людського розуму та його законів; вони природньо пов'язали культуру з тими перевагами і благами, які несуть людині вдосконалення й застосування розуму. Французькі просвітителі вважали, що «культурність», «цивілізованість» нації чи країни, на противагу «дикунству» і «варварству» первісних народів, полягають у «розумності» суспільних порядків, вимірюються сукупністю досягнень у галузі науки і мистецтв. Однак у межах Просвітництва виникає критика існуючої «культури». У ряді праць поняття «культура» і «природа» протиставляються. Усуненню опозиції «культура»-«природа», пошуку шляхів їх гармонічного поєднання присвячені роботи Іммануїла Канта (1724 – 1804).

ПРОТЕСТАНТИЗМ (від лат. *protestatio* – протест, заява) – третій, після православ'я й католицизму, різновид християнства; один із найпоширеніших напрямів у християнстві, що відокремився від католицизму в період Реформації у XVI столітті (англіканство, лютеранство, кальвінізм та ін.) та у результаті подальшого внутрішнього поділу (адвентизм, баптизм, євангелізм, методизм та ін.). Протестанти не визнають католицького чистилища, відкидають православних і католицьких святих, янголів, Богородицю; християнський триєдиний Бог посідає у них абсолютно монопольну позицію.

ПРОТОТИП (від грец. *πρῶτος* – перший і *τύπος* – відбиток, оригінал) – 1) прообраз, первісний образ чого-небудь або кого-небудь; 2) дійсна особистість або літературний герой, який послужив авторові прообразом для створення літературного типу.

ПРОЦЕСИ КУЛЬТУРНІ – зміна у часі культурних систем і об'єктів, а також типових моделей взаємодій між людьми та їх соціальними групами. Серед культурних процесів визначаються: генезис, формування, функціонування, поширення, мінливість, відтворення культури і т. п. Прийнято виділяти культурні модальності: еволюція, модернізація, прогрес, деградація, деструкція, циклізм та ін.

ПСАЛТИР (КНИГА ПСАЛМІВ) – одна з книг Святого Письма (Старого Заповіту Біблії). Однією з перших перекладена старослов'янською мовою ще за часів Кирила і Мефодія. Складається з 150 ліричних пісень-псалмів (у православ'ї – 151 псалом) з молитвами до Всевишнього, часто друкується окремою книгою та використовується для богослужбових піснопінь.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ метод – метод, який в культурологічних дослідженнях орієнтує дослідника на вивчення суб'єктивних механізмів діяльності культури, індивідуальних якостей, несвідомих психічних процесів; дуже важливий для дослідження особливостей національних культур.

ПУФЕНДОРФ, Самуель фон (1632 – 1694) – німецький політичний мислитель, правознавець, історик. У 1684 році вперше вжив слово «культура» як самостійний термін для означення духовного світу людини, яка починає усвідомлювати себе силою, здатною протистояти «натурі» (природі), а «культурна» європейська людина Нового часу наділяється якостями, які значно відрізняють її від «природної» людини минулого. Вважав, що культура – це проміжна ланка між людиною і Богом. Саме за велінням Божим культура впливає на природу людини і визначає її діяльність. Основні праці: «Про

природне право та нації»; «Про обов'язки людини і громадянина за природним правом»; «Про стосунки між церквою і державою».

Р

РАМАЯНА (санскр. रामायण – подорож Рами) – епос, частина індуїстського канону, який складався у VII – IV століттях до нашої ери. Індійські поетики називають міфічного автора Вальмікі – «першим поетом» (адікаві), а саму «Рамаяну» – першим художнім епосом стародавньої Індії. Поема складається з 24 тисяч віршів, об'єднаних у 7 книгах.

РАПСОДІЯ (грец. *ῥαψοδία* – епічна пісня) – 1) у стародавніх греків уривок з епічного твору, який виконував рапсод (мандрівний співак); 2) в музиці XIX – першої половини XX століть – інструментальний чи вокальний твір, написаний у вільному, «імпровізаційному» стилі. Відомими авторами були: Ференц Ліст (19 «Угорських рапсодій»), Йоганес Брамс (дві рапсодії), Моріс Равель («Іспанська рапсодія»), Антонін Дворжан («Слов'янські рапсодії»), Сергій Рахманінов («Рапсодія на тему Пагініні»), Сергій Ляпунов («Українська рапсодія»), Джордж Гершвін («Рапсодія у стилі блюз»), Микола Скорик («Карпатська рапсодія»).

РАРИТЕТ – річ, цінність якої визначається насамперед її винятковою рідкістю. Досить часто предмети раритету є антикваріатом; щоб стати антикваріатом, предмету, що є раритетом, треба мати значний вік – не менше 50 років (в Україні), хоча в кожній країні терміни визнання речі антикваріатом різні. Термін вживають до музейних експонатів. Раритет становить цінність передусім для колекціонерів чи поціновувачів цієї речі. Часто раритетами стають речі, що були певний період загальнопоширеними і зовсім не були рідкістю.

РАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *ratio* – розум) – 1) філософський напрям, що визнає розум основою пізнання і поведінки; 2) напрям в архітектурі XX століття, основним принципом якого є єдність архітектурної форми, конструкції та функціонально обумовленої архітектоніки.

РЕАЛІЗМ (від лат. *realis* – дійсний) – 1) прагнення до більш повного, глибокого і всебічного відображення реальності у всіх її проявах; 2) стиль і напрям у мистецтві, які ставили метою правдиве відтворення дійсності в її типових рисах. Панування реалізму слідувало за добою романтизму і передувало символізму. Основною для реалізму стає проблема взаємин людини і середовища, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу (характеру) особистості. Замість інтуїтивно-почуттєвого світосприйняття на перше місце в літературі висувається пізнавально-аналітичне начало, а типізація дійсності утверджується як універсальний спосіб художнього узагальнення. Реалізм як художня система ґрунтується на спостереженнях, вивченні та аналізі дійсності. Найвідоміші письменники-реалісти: О. де Бальзак («Людська комедія»), Стендаль («Червоне і чорне»), Г. де Мопассан («Милий друг»), Г. Флобер («Мадам Боварі»), Ч. Діккенс («Пригоди Олівера Твіста»), В. Теккерей («Ярмарок марнославства»), М. Твен («Пригоди Гекльберрі Фінна»), Дж. Лондон («Морський вовк»), І. Гончаров («Обломов»), Ф. Достоевський («Білі ночі»), Л. Толстой («Анна Кареніна»), І. Тургенєв («Ася»), А. Чехов («Три сестри»), О. Твардовський («Василь Тьоркін»), М. Шолохов («Тихий Дон»), Б. Пастернак («Доктор Живаго»). Художники: Ж. Бретон («Релігійна церемонія»), Т. Ікінс («Макс Шмітт у човні»), І. Репін («Бурлаки на Волзі»), І. Шишкін («Жито»), Г. Курбе («Замок у Блоні»), І. Крамської («Пасічник»), Е. Мане («Бар у «Фолі-Бержер»), Р. Гуттузо («Виверження Етни»), Дж. Манцу («Брама смерті» для базиліки Святого Петра у Римі), Є. Вучетич («Батьківщина-мати», Волгоград). В музиці реалізм знайшов відображення у творчості Й. С. Баха, Й. Гайдна, Л. Бетховена, Ф. Шопена, М. Глінки, О. Бородіна, Д. Шостаковича, Д. Кабалевського. В українській літературі реалізм почався з другої половини ХІХ століття, прийшовши на зміну

романтизму, від якого він перебрав захоплення етнографізмом та героїзацію історичних постатей. «Народні оповідання» Марка Вовчка (1857 р.) при всій реалістичній актуальності тим ще забарвлені романтичним фольклором. Далі реалізм використано з позицій народницьких і просвітянських (С. Руданський, А. Свидницький) та громадсько-програмових (особливо О. Кониський). Подальшим етапом школи реалістів була «об'єктивна проза» 1880–1890-х років: І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Б. Грінченка й І. Франка. Вона визначається епічною шириною описів і розповіді, введенням соціальних і національних тем, поширенням тематики з селянської верстви на робітничі й нову інтелігенцію, поданих на тлі тодішнього розвитку капіталізму в Росії й Австрії. Типові для реалізму поезії – вірші Б. Грінченка і П. Грабовського. Про силу реалістичного проникнення у суспільні відносини, в морально-етичні засади пореформеної доби свідчать драматичні твори М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Реалістичні картини народного життя змальовані у сценічних творах українських композиторів: П. Ніщинського, Д. Сочинського. В українському образотворчому мистецтві реалізм проявився у творах С. Васильківського, П. Забіли, Б. Едуардса, П. Мартиновича, М. Пимоненка, Л. Позена, М. Самокиша, О. Сластіона, К. Трутовського, М. Ярошенка та ін.

РЕВОЛЮЦІЯ (від лат. *revolution* – поворот, переворот) – глибока зміна у розвитку будь-яких явищ природи, суспільства або пізнання. Найбільш широко поняття використовується для характеристики суспільного розвитку.

РЕГУЛЯТИВНА (нормативна) функція культури – функція, що реалізується через систему цінностей і норм, які є регуляторами суспільних відносин, духовними орієнтирами на кожному етапі історичного розвитку. Норми у формі звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів слугують засобами пристосування

цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі. У ролі регуляторів культури поведінки людини виступають норми моралі, права, а також зразки поведінки. Норма характеризує не лише вже досягнуте суспільством, а й те, що має статус загальної вимоги.

РЕДІ-МЕЙД (від англ. *ready-made* – готовий виріб) – термін, що позначає побутові предмети, які включені в художній твір як елементи або модулі. Автором ідеї та творцем перших реді-мейдів був дадаїст М. Дюшан. На його думку, позбавлені естетичної цінності, наділені символічним змістом, реді-мейди змушують глядачів мимоволі ставати співавторами художника.

РЕКОГНІЦІЯ (від лат. *recognitio* – визнання) -1) визнання достовірності чого-небудь; підтвердження цієї достовірності; 2) у літературі – перегляд, переосмислення літературного твору.

РЕКОНСТРУКЦІЯ (від лат. *re* – префікс, що позначає протилежну дію, і *constructio* – побудова) – 1) докорінна перебудова чого-небудь з метою поліпшення, удосконалення; 2) у культурі – відновлення первісного вигляду чого-небудь (пам'яток архітектури, тексту та ін.) за залишками або за письмовими джерелами; 3) у лінгвістиці – гіпотетичне відтворення зниклих мовних форм і систем на основі їх пізніших відбитків з урахуванням можливих шляхів мовного розвитку.

РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ – наука й академічна дисципліна, що є інтегративною концептуальною парадигмою культурологічного знання, предметом якої постає богословсько-теологічна та релігійно-філософська рефлексія культури як складова частина сакрального досвіду тої чи іншої цивілізаційної традиції. Релігійна думка про культурологічні проблеми є складовою частиною відповідного типу культури, заснованої на релігійних цінностях і смислах, тому методологічною основою релігійної культурології (в окремих

західних дослідженнях – «теологія культури») є діалогічна філософія із притаманним для неї гуманістичним, екзистенційно-антропологічним, феноменолого-герменевтичним і семантичним підходом до світоглядного аналізу релігії.

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення та культу, системою організаційних принципів і правил.

РЕЛІГІЯ (від лат. *religio* – набожність, святиня, предмет культу) – 1) духовний феномен, який виражає віру людини в існування надприродного Начала; 2) світогляд та світовідчуття, а також відповідна поведінка й специфічні дії, що засновані на вірі у надприродне, в існування Бога або богів.

РЕЛЯТИВАЦІЯ – поступовий процес поглиблення усвідомлення відносності між множинними частками сущого, наприклад, між культурними нормами й етичними цінностями різних народів. Релятивація передбачає культивування відмінностей і протистоянь з одночасно скептичним ставленням до гносеологічних критеріїв їх істинності.

РЕЛЯТИВІЗМ (от лат. *relativus* – відносний) – установка на відносність сущого та необхідність його змін, у тому числі змін базових культурно-семантичних структур, що сприймаються як множинні та контекстні. Є ознакою відходу від ортодоксії, догматизму та культу авторитету в культурі. породжує алегоризм та вільнодумство у тлумаченні священних текстів.

РЕМІНІСЦЕНЦІЯ (від лат. *reminiscentia* – спогад) – 1) невиразний спогад, відгомін якоїсь події або враження; 2) у художньому тексті – неявне відсилання до іншого тексту, що наводить на спогад про нього й розраховане на асоціації читачів; відтворення автором у художньому тексті окремих елементів свого більш раннього (авторемінісценція) або

чужого твору за допомогою цитат (часто прихованих), запозичення образів, ритміко-синтаксичних ходів тощо; 3) в музиці – мелодії якогось іншого музичного твору; 4) у психології – більш повне і точне відтворення збереженого в пам'яті матеріалу в порівнянні зі спочатку засвоєним (вивченим).

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ (від франц. *representation* – представництво) – 1) подання, зображення; 2) у філософії, культурології, соціології, психології – подання одного в іншому або за допомогою іншого; 3) опосередковане, «вторинне» уявлення прототипу та образу, ідеальних і матеріальних об'єктів, їх властивостей, відносин і процесів.

РЕСТАВРАЦІЯ (від лат. *restauratio* – відновлення) – відновлення чогось у первісному вигляді (наприклад, творів образотворчого мистецтва й архітектури, що постраждали від часу або були зіпсовані, змінені в процес подальших переробок).

РЕФЛЕКСІЯ (лат. *reflexio* – повернення назад) – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, Я. Пізнання можна досліджувати через результати – зміну наукових ідей, теорій – це об'єктивний метод, а можна – через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання – це рефлексія. В різних філософських системах цей термін мав різний зміст. Локк вважав рефлексію джерелом будь-якого знання. Для Лейбніца рефлексія – увага до того, що відбувається в нас самих. За Юмом, ідеї – це рефлексії над зовнішніми враженнями. Для Гегеля – взаємне відображення одного в іншому, наприклад, в сутності – явища. Термін «рефлектувати» означає звертати свідомість на самого себе, розмірковувати над своїм психічним станом.

РЕФЛЕКСІЯ КУЛЬТУРНА (від лат. *reflexio* – повернення назад) – стан свідомості, спрямований на переусвідомлення культурних актів, що відбулись, і свого культурного досвіду в

пошуках нових парадигм розвитку культури та власного удосконалення.

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – масовий релігійний та соціально-політичний рух XIV–XVI століть в європейських країнах, який був спрямований на повернення до біблійних першоджерел християнства, і набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади. Її початком прийнято вважати виступ Мартіна Лютера у 1517 році зі своїми „95 тезами», в яких він виступав проти зловживань католицької церкви, зокрема проти продажу індульгенцій.

РЕЦЕПЦІЯ (від лат. *receptio* – прийняття) – запозичення та пристосування певним суспільством соціокультурних форм, що виникли в іншій країні або в іншу епоху.

РЕЦИПІЄНТ (від лат. *recipiens* – той, хто приймає) – 1) суб'єкт, який сприймає адресоване йому повідомлення; 2) у культурології – суб'єкт (індивідуальний чи колективний), який придбає та засвоює елементи й форми чужої культури в результаті взаємодії, спілкування з суб'єктом цієї культури (при збереженні ідентифікації з автохтонною культурою).

РИТОРИКА, красномовство (від грецьк. *ῥήτωρ* – оратор) – мистецтво якісного висловлювання думок з метою переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей. Вивчає методику творення тексту, визначає його структуру, найпридатнішу для зрозумілого й аргументованого викладення думки. Є однією з найдавніших наук, її виникнення припадає на античні часи; була засобом захисту і звинувачення на судовому процесі. Засвоєння риторики вважалося необхідною підготовкою в Стародавній Греції та Римі. На землях Київської Русі ораторське мистецтво розвивалося під візантійським впливом. Видатними ораторами були Іларіон, Кирило Туровський (XI–XII століття). В XVI–XVII століттях ораторські мистецтва вивчали в братських школах і Києво-

Могилянській колегії. Йоаникій Галятовський уперше створив курс риторики українською мовою, орієнтований на укладання церковних проповідей. Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський та Лазар Баранович своєю проповідницькою практикою сприяли перетворенню української проповіді в літературний жанр. Наступне покоління українських проповідників – Стефан Яворський, Дмитрій Туптало, Феофан Прокопович, Георгій Кониський – розвинули панегіричний жанр.

РИТУАЛ (від лат. *ritualis* – обрядовий) – 1) історично створена форма неінстинктивної, передбачуваної, соціально санкціонованої, упорядкованої символічної поведінки, в якій спосіб і порядок виконання дій строго канонізовані й не піддаються раціональному поясненню; 2) у сучасному суспільстві зберігається, головним чином, у галузі церемоніальних форм офіційної поведінки і побутових відносин.

РІДЖІОНАЛІЗМ, регіоналізм (від англ. *region* – місцевий) – художній напрям у мистецтві США 1920-х – 1940-х років, в основі якого було прагнення створити справжнє американське мистецтво на противагу авангардним течіям, що йшли з Європи (Т. Бентон, Г. Вуд, Дж. Керрі). Спираючись на естетичні принципи натуралізму, ріджіоналісти поєднали їх з примітивістською технікою письма, наслідуючи американським художникам-самоучкам XVIII – XIX століть.

РІЗЬБЛЕННЯ, різьба, різьбярство – один з найдавніших і найбільш поширених видів декоративного мистецтва, який полягає у знятті певного шару матеріалу за допомогою спеціальних інструментів. Малюнок чи візерунок, виконаний у цій техніці, теж називається «різьба».

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ – ліричні поетично-музичні твори, в яких відображено почуття, переживання, думки людини, пов'язані з її особистим життям, подіями у сім'ї,

родинними стосунками, коханням тощо (наприклад, «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен» та ін.).

РОК-КУЛЬТУРА – явище молодіжної субкультури, що виникла у Великобританії та США в середині ХХ століття навколо нового музичного стилю; виражає нонконформістський пафос. Українська рок-музика з'явилася за часів СРСР в кінці 1960-х років.

РОКОКО (франц. *rococo* від *rocaille* – схожий на мушлю) – напрям в європейському мистецтві (живопису, скульптурі, декоративному мистецтві) першої половини ХVIII століття (реверсований стиль щодо бароко). Відповідно до його норм художні образи позбавлені драматизму, в позах і жестах відчувається манірність. Майстри намагаються передати не стільки справжні людські переживання, скільки їх символічні ознаки, що створює ілюзію театральної гри. Стиль започаткувався у Франції та поширився в Італії, Німеччині, Росії, Чехії та інших країнах. Представники в образотворчому мистецтві: Франсуа Буше, Антуан Ватто, Джамбаттіста Т'єполо, П'єтро Лонгі, Франческо Гварді, Каналетто, Бернардо Беллотто, Френсіс Котс, Жан Юбер, Густав Лундберг, Олексій Антропов, Іван Аргунов, Дмитро Левицький, Федір Рокотов, Ет'єн Моріс Фальконе; в літературі: Жан-Батіст Лувє де Кувре, Еваріст Парні, Паоло Антоніо Роллі, П'єтро Метастазіо, Фрідріх фон Хагедорн, Йоган Глейм, Василь Тредіаковський, Іполіт Богданович; в музиці: Жан Філіпп Расмо, Франсуа Куперен, Луї Клод Дакен, Жан Батіст Люллі, Йоханн Адольф Хассе. Найкращі зразки архітектури доби рококо в Україні: Покровська (1766 р.) і Набережно-Миколаївська (1772–1774 рр.; архітектор Іван Григорович-Барський) церкви на Подолі, Лаврська дзвіниця (1731–1745 рр.; архітектор Йоган Готфрід Шедель), Андріївський собор (1747–1753 рр.; архітектор Бартоломео Растреллі) – у Києві, ратуша в Бучачі (1743–1758 рр.) і кафедра святого Юра у Львові (1745–1770 рр.; архітектор

Бернард Меретин), собор Різдва Богородиці в Козельці на Чернігівщині (1752–1763 рр.; архітектори А. Квасов і І. Григорович-Барський), собор Успіння Богородиці Почаївської Лаври (1771–1783 рр.; архітектор Готфрід Гофман), римокатолицький костел домініканців (1745–1749 рр.; архітектор Август Мошинський) у Тернополі й (1747–1764 рр.; архітектор Я. де Вітте) костел Домініканів у Львові, парафіяльний костел у Холмі (1753 р.). Головним центром розвитку скульптури рококо був Львів (Йоган Пінзель; скульптури для фасада кафедри св. Юра і розп'яття для костьола св. Мартина у Львові), роботи майстрів Михайла Філевича, Івана Оброцького та ін. Найкращі іконостаси доби рококо були у Києві в церквах: Успенській на Подолі, Щекавицькій, Петра і Павла, Георгіївській, Трьох Святителів, Видубецького Михайлівського монастиря. В стилі неорококо виконані інтер'єри палацу Гагаріних (зараз використовується як Державний літературний музей) й театру опери та балету в місті Одеса (архітектори Фельнер і Гельмер).

РОМАН – літературний формат, найпоширеніший у XVIII–XX століттях; великий за обсягом, складний за будовою епічний твір, у якому широко охоплені життєві події, глибоко розкривається історія формування характерів багатьох персонажів. Головними структурними елементами роману є оповідь та творений нею уявний світ у просторі й часі, населений персонажами, наповнений подіями, укладеними в сюжет. Залежно від літературних епох, періодів, течій, стилів і теоретичних засад розрізняють роман просвітницький, середньовічний, бароковий, сентиментальний, романтичний, екзистенціалістичний тощо. За змістом – соціальний, сімейно-побутовий, соціально-побутовий, історичний, філософський, сатиричний, пригодницький, біографічний, науково-фантастичний та ін. За часом розгортання сюжету – історичний (зображуються минулі події), сучасний (зображуються

теперішні події), роман про майбутнє (зображуються передбачені автором події, наприклад, у науково-фантастичному романі). За тематикою чи зображуваним середовищем – урбаністичний роман, мариністичний роман, часом їх вважають підвидами роману, класифікованих за змістовим принципом (наприклад, автобіографічний роман – різновид біографічного, роман на тему села – різновид соціального, родинний роман – різновид сімейно-побутового). Видатні представники світової літератури – автори романів: Ф. Рабле, В. Теккереї, С. Річардсон, В. Гюго, Е. Золя, Г. Флобер, О. де Бальзак, Жорж Санд, А. Франс, Б. Б'єрнсон, Ю. Стрінберг, Ч. Діккенс, В. С. Моем, М. Лермонтов, І. Тургенєв, Ф. Достоевський, Л. Толстой, О. М. Толстой, М. Горький, М. Шолохов, К. Федін. Першим романом українською мовою є «Чорна рада» П. Куліша (1846 р.). Значно розвинули український реалістичний роман П. Мирний («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія»), А. Свидницький («Люборацькі»), І. Франко («Лель і Полель», «Перехресні стежки»). Розвиток українського роману першої половини ХХ століття пов'язаний із творчістю таких українських письменників, як О. Кобилянської («Земля», «Царівна», «Через кладку»), А. Кримського («Андрій Лаговський»), В. Винниченка («Сонячна машина»), В. Петрова-Домонтовича («Дівчинка з ведмедиком», «Доктор Серафікус», «Без ґрунту»), В. Підмогильного («Місто», «Невеличка драма»), М. Хвильового («Вальдшнепи») та ін. У середині 1920-х років про себе заявив український модерністський роман з характерною для нього жанровою відкритістю, експериментаторством та «здатністю до будь-яких модифікацій» («Робітні люди» М. Івченка, «Майстер корабля» Ю. Яновського, «Останній Ейджевуд» Ю. Смолича). Романи, що тяжіли до класичної для українського роману стилістики та реалістичного спрямування («Бур'ян» А. Головка, «Людолови» З. Тулуб). Великий внесок в

розвиток українського роману повоєнного часу зробили О. Гончар, Є. Гуцало, В. Дрозд, П. Загребельний, М. Стельмах, Григорій Тютюнник, Л. Костенко та ін.

РОМАНС (ісп. *romance/romanza*) – невеликий за обсягом вірш та музичний твір для сольного співу з інструментальним акомпанементом. Так називалися пісні народною мовою в Іспанії, на противагу пісням латиною. Романси писали композитори: Ф. Шуберт, Р. Шуман, Й. Брамс, Ж. Бізе, Г. Берліоз, Ш. Гуно, Я. Сибеліус, М. Глінка, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, О. Даргомижський, О. Аляб'єв, О. Гурильов, О. Варламов, С. Рахманінов. Відомі виконавці романсу ХХ століття: О. Вертинський, В. Паніна, А. Вьяльцева, В. Козін, П. Лещенко, І. Юр'єва, Т. Церетелі, А. Баянова, М. Сліченко. В Україні вже в ХІХ столітті романс існував як авторська пісня, його поширювали й українські поети (Є. Гребінка: «Очи черные...»). На межі ХІХ – ХХ століть романс поширився в українській ліриці (Леся Українка, А. Кримський та ін.). У поетичній спадщині С. Черкасенка романси «Ви не забули», «Не проклинай», «З квіток рожевих», «Хвилини щастя» та ін. На початку і в середині ХХ століття всесвітньо відомими стали українські пісні-романси «В саду осіннім айстри білі» (народна), «Черемшина» (музика В. Михайлюка, слова М. Юрійчука), «Квітка з полонини» (Р. Савицького).

РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ (від лат. *romanus* – римський) – художній стиль в архітектурі, що панував у Європі (переважно західній) в Х–ХІІ століттях (у деяких місцях – і в ХІІІ столітті), один із найважливіших етапів розвитку середньовічної архітектури. В орнаменті переплітаються традиції античності, Візантійської імперії, Ірану й Далекого Сходу. Стиль вирізнявся масивністю і зовнішньою суворістю споруд, які зберігають оборонні, захисні функції. Найбільша увага приділялася спорудженню храмів-фортець, монастирів-

фортець, замків-фортець, що розташовували на підвищених ділянках місцевості. Головним будівельним матеріалом був тесаний камінь. Відомі архітектурні пам'ятки: Лаахське абатство, Лімбурзький собор (Німеччина), Пріорат Серрабони (Франція), Пізанський собор (Італія), Окемський замок, Вінчестерський собор (Велика Британія), Кафедральний собор в Ліссабоні (Португалія). В Україні найбільше втілений у спорудах Чернігова і Галича, у якому збереглася церква св. Пантелеймона (1194 р.), де романські форми значно переважають візантійські. Портал із колонками, внутрішні різьблені фризи з аканту і плетінки близькі до подібних пам'яток Заходу. У будівлях Чернігова спостерігається романський вплив (Успенський собор Єлецького монастиря), хоча у своїй основі вони мають типові риси давньоруської візантики. Такі романські риси мали й інші споруди України: у Галичі (княжий собор Успення Богородиці в Крилосі), у Володимирі-Волинському та кілька церков-ротонд у Галичині, на Волині й Закарпатті. Цього не можна сказати про іконографію. Тільки в збережених мініатюрах Трірського Псалтиря з другої половини XI століття помітні деякі романські риси, що й спонукало дослідників мистецтва вважати їх творами західно-українських майстрів.

РОМАНТИЗМ (від франц. *romantisme*) – ідейний і художній рух у європейській і американській культурі кінця XVIII – початку XIX століття. Виник як реакція на раціоналізм і самовпевнений оптимізм естетики класицизму і філософії Просвітництва. Характеризується утвердженням самоцінності духовно-творчого життя особистості, зображенням сильних пристрастей і характерів, одухотвореної і цілительної природи. Романтизм заперечував канони класицизму, раціоналізм доби Просвітництва, йому властива увага до внутрішнього світу героїв, акцентоване зображення пристрастей, напруженість сюжету, мальовничість описів і характеристик. Визначальними

для романтизму стали ідеалізм у філософії і культ почуттів, а не розуму, звернення до народності, захоплення фольклором і народною мистецькою творчістю, шукання історичної свідомості й посилене вивчення історичного минулого, інколи втеча від довколишньої дійсності в ідеалізоване минуле або у вимріяне майбутнє чи й у фантастику. Романтизм призвів до вироблення романтичного світогляду та романтичного стилю і постання нових літературних жанрів – балади, ліричної пісні, романсової лірики, історичних романів і драм. Саме в епоху романтизму оформлюються феномени туризму, альпінізму і пікніка, покликані відновити єдність людини і природи. Затребуваним виявляється образ «благородного дикуна», озброєного «народною мудрістю» і не зіпсованого цивілізацією. Засновники філософського романтизму: А. Шлегель та В. Шлегель, Г.-Ф. Новаліс, Й. Гельдерлін, Ф. Шлеєрмахер. Представники романтизму в художній літературі: Л. Тік, Е. Т. А. Гофман, Г. Гейне, В. Водсворт, С. Т. Кольрідж, Д. Г. Байрон, В. Блей, П. Шеллі, П. Меріме, О. Дюма, А. Ломартін, А. Мандзоні, А. Міцкевич, Ю. Словацький, В. Ірвінг, Ф. Купер, Е. По, Г. Лонгфелло, Г. Мелвілл, К. Рилєєв, В. Кюхельбекер, О. Одоевський, В. Жуковський, К. Батюшков, Є. Баратинський, М. Лермонтов, П. В'яземський, М. Язиков; в образотворчому мистецтві: Ф. Гойя, Т. Жеріко, Е. Делакруа, В. Тернер, К. Ф. Лессінг, К. Блехен, А. Бірштадт, Ф. Е. Черч, Ж. Сент-Евр, О. Кіпренський, К. Брюллов, А. Іванов, В. Тропінін, П. Федотов; в музиці: Ф. Шуберт, Ф. Шопен, Ф. Ліст, Ф. Мендельсон, Р. Шуман, Ш. В. Алькан, Л. Шпор, Н. Паганіні, К. Вебер, Дж. Россіні, Б. Сметана, Е. Гріг, О. Аляб'єв, М. Глінка, П. Чайковський, О. Даргомижський, М. Римський-Корсаков, М. Мусоргський, О. Бородін. Український романтизм охоплює період 20–60-х років XIX століття. Представниками української романтичної літератури є Є.

Гребінка, П. Гулак-Артемівський, М. Костомаров, П. Куліш, А. Метлинський, Т. Шевченко. В образотворчому мистецтві проявився у творчості І. Айвазовського, М. Сажина, І. Сошенко, Т. Шевченка, в музиці – у творах А. Вахнянина, С. Гулака-Артемівського, М. Лисенка, В. Матюка. Романтичне забарвлення мала подеколи режисерська діяльність М. Кропивницького, М. Старицького.

РОСІЙСЬКА КУЛЬТУРОЛОГІЯ. Тема культури в Росії вперше знайшла серйозне теоретичне осмислення у праці П. Я. Чаадаєва «Філософські листи» та суперечках навколо неї слов'янофілів та західників. П. Я. Чаадаєв визначав культуру як духовне утворення суспільно-політичного життя. Матеріальний характер цивілізації (як реально існуючої культури) був для нього ознакою чи ще не народженої культури, чи такої, яка почала вироджуватися. Вважав, що істинна культура має суто духовний характер, що знайшло відображення у християнстві. Філософсько-історична концепція культури П. Чаадаєва визначав її розвиток по двом напрямкам (Схід – Захід) та на двох основних етапах (стародавній світ – християнська епоха). Російська культурологічна думка другої половини XIX – початку XX століть виступає у трьох основних формах: філософсько-історичній (В. С. Соловйов, Б. М. Чичерін), науковій (С. М. Соловйов, Г. В. Плеханов) та суто культурологічній (М. Я. Данилевський). Для М. Я. Данилевського проблема історичного розмаїття культур та різниця їх внутрішнього змісту виступають в якості достовірного початкового положення. Вважав, що історія як така є історичним буттям етнічних спільнот, відокремлених, локальних «культурно-історичних» типів (цивілізацій), які знаходяться у постійній боротьбі з природою та один з одним. Цивілізаційно-історична теорія Б. М. Чичеріна розвивала та культивувала діалектику гегелівського зразка. Його діалектична культурно-історична концепція посилює момент лінійності у

розумінні процесу розвитку культури й одночасно – політико-центристське осмислення його змісту. Видатний соціолог і культуролог ХХ століття П. А. Сорокін є творцем теорії соціальної стратифікації (соціального розшарування суспільства) та соціальної мобільності. Він вважав, що історичний процес – це циклічне коливання культур, кожна з яких є самостійною цілісністю та має у своїй основі кілька головних посилянь, які визначають її тип. Виділяв три типи культур: чуттєвий (перевага чуттєвого сприйняття дійсності); ідеаціональний (перевага раціоналістичного мислення); ідеалістичний (перевага інтуїтивного пізнання). Перша світова війна та революційні події 1917 року відобразилися й на культурологічній думці в Росії. Найбільш яскравим та оптимістичним осмисленням нової епохи історичного розвитку культури стали ідеї «євразійців», серед яких були філософ і богослов Г. В. Флоровський, історик Г. В. Вернадський, лінгвіст та культуролог М. С. Трубецькой, географ і політолог П. М. Савицький, публіцист П. П. Сувчинський, юрист та філософ Л. П. Карсавін. Основною темою у творчості М. О. Бердяєва була тема свободи. Він вважав, що національність, культура народу – це цілісний духовний «організм». Культурологічну демку у ХХ столітті розвивали Г. П. Федотов, І. О. Ільїн, Л. М. Гумільов та інші.

РУЇНИ – постмодерністська метафора, що вживається для фіксації специфічного для культури постмодерну способу світорозуміння, що ґрунтується на відмові від ідеї цілісності, ієрархічної структурності й гармонічної впорядкованості світу.

«РУСЬКА ПРАВДА» – збірка стародавнього руського права, складена в Київській Русії у XI–XII століттях на основі звичаєвого права. Містить норми кримінального, спадкового, торгового і процесуального законодавства.

С

САДОВО-ПАРКОВЕ МИСТЕЦТВО – мистецтво створення парків, садів та інших озелених об'єктів, органічне поєднання природних (клімат, рельєф, вода, рослинність) і штучних (архітектурні та інженерні споруди, скульптура, елементи благоустрою) компонентів для задоволення соціально-функціональних та естетичних потреб людини.

САКРАЛЬНЕ (англ. *sacral* від лат. *sacrum* – священне) – характеристика речей, істот, явищ, що стосуються релігійного культу, поклоніння чи найвищих ідеалів; в християнстві зокрема того, що стосується церковних таїнств, що наділене Божою благодаттю (сакральна архітектура – культова архітектура; сакральне мистецтво – іконографія; сакральний ландшафт – природна або природно-антропогенна геосистема, яка виконує духовну функцію; сакральна геометрія – геометрія форм, що лежать в основі життя, як частина міфологічного й релігійного світогляду, результат містичного досвіду).

САМОБУТНІСТЬ в культурології (синоніми: оригінальність, своєрідність, унікальність, специфічність, неординарність) – 1) істотний і постійний прояв тих компонентів культурного надбання певного суспільства, які виявляються функціонально необхідними на нових етапах його існування, забезпечуючи його самозбереження та ідентичність при всіх змінах у нормативно-ціннісній та смисловій сферах; 2) спроможність підтримки властивих певному суспільству принципів соціокультурної регуляції в різних ситуаціях.

САМОВИЗНАЧЕННЯ – 1) процес і результат вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самоздійснення в конкретних обставинах життя; 2) основний механізм набуття та прояву людиною свободи.

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ – ототожнення себе (особою чи групою осіб) з іншою особою, групою осіб, певним зразком тощо.

САМОПІЗНАННЯ – 1) вивчення особистістю власних психічних та фізичних особливостей, осмислення самого себе; 2) один із проявів самосвідомості в розвитку особистості (разом із самоспостереженням та саморегулюванням власної діяльності й поведінки); результат розумової діяльності особистості.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ – реалізація потенціалу особистості, при усвідомленні людиною самої себе.

САМОСВІДОМІСТЬ – 1) усвідомлення індивідом своєї природної, інтелектуально-духовної, особистісної специфіки, національної, професійної належності, місця в системі суспільного виробництва, розподілу й відносин; протилежне усвідомленню зовнішнього світу; 2) психічний процес, який містить у собі: самопізнання, самоідентифікацію, самовизначення.

СВІДОМІСТЬ – 1) одне з основних понять філософії, культурології, соціології, психології, що позначає людську здатність відтворення дійсності у мисленні; 2) форма чуттєвого сприйняття, осмислення, оцінювання й відображення дійсності (предметів, явищ, процесів, абстрактних понять тощо), що властива суспільно розвиненій людині. Виступає у двох формах: індивідуальній та суспільній.

СВІДОМІСТЬ РЕЛІГІЙНА – система релігійних ідей, понять, принципів, концепцій, сенсом і значенням яких є віра у надприродне. Вона має два рівні: буденний і теоретичний (концептуальний). На буденному рівні релігійна свідомість охоплює сукупність понять, уявлень, стереотипів, почуттів, звичок і традицій, пов'язаних із вірою у надприродне. Її зміст зумовлений безпосереднім відображенням умов буття людей. На теоретичному рівні вона охоплює: 1) упорядковане вчення про Бога (богів), світ, природу людини, суспільство; 2) релігійні концепції стосовно етики, естетики, політики, права.

СВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНА – система теоретичних і практичних знань, оцінок і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери соціальними суб'єктами – індивідами, групами, класами, спільнотами.

СВІТОГЛЯД – сукупність переконань, оцінок, поглядів та принципів, які визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце особистості у ньому, а також її життєві позиції, програми поведінки та діяльності. Світогляд людини зумовлений особливостями суспільного буття та соціальними умовами.

СВІТОГЛЯДНА функція культури – синтез в цілісну і завершену систему пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оціночних та вольових чинників духовного світу особистості. Світогляд забезпечує органічну єдність елементів свідомості через сприйняття світу не в координатах фізичного простору й часу, а в соціокультурному вимірі. Основним напрямом культурного впливу на людину є формування світогляду, через який вона включається в різні сфери соціокультурної регуляції.

СВОБОДА – можливість чинити вибір відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності.

СВОБОДА ВОЛІ – категорія, що позначає філософсько-етичну проблему щодо здатності людини до самовизначення у своїх діях.

СГРАФІТО (італ. *sgraffito* або *graffito* – подряпаний) – 1. Різновид монументально-декоративного живопису, принцип якого ґрунтується на подряпуванні спеціальними інструментами верхнього тонкого шару штукатурки з метою оголення нижнього шару, за кольором контрастного верхньому. У давнину сграфіто використовувався в кераміці (архаїчні вази Греції та Етрурії). Як засіб декорування архітектурних споруд сграфіто набув поширення в XV – XVII століттях в Італії, а пізніше – у країнах Європи (Німеччині, Чехії тощо). Широко використовується в монументально-декоративному мистецтві XX століття. 2. В кераміці має два значення – а) кераміка,

малюнок на якій вирізаний гострим шилом; б) кераміка, створена з червоної глини, покрита шаром рідкої білої глини, з вирізаним малюнком, в зелено-жовтій колірній гаммі. В Україні така кераміка відома як гуцульська кераміка.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (франц. *sécularisation*, від лат. *saecularis* – світський) – вид змін у взаємовідносинах релігії з суспільством у напрямку звільнення від релігійного впливу.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ – процес, унаслідок якого всі сектори суспільства, культури, різні суспільні групи та окремих індивід звільняються від релігійного світогляду та впливу.

СЕМАНТИКА (від грец. *σημαντικός* – значимий) – 1) розділ мовознавства, пов'язаний з лексикологією; вивчає значення (теж в історичному перекрої) слів і їх складових частин, словосполук і фразеологізмів; 2) галузь культурології, що вивчає культурні об'єкти з точки зору смислу, значення, які вони виражають; поняття, що застосовується у парі з семіотикою – вчення про знаки та знакові системи. Семантика є ключовою галуззю знань із неklasичної філософії культури та культурології.

СЕМІОСФЕРА (від англ. *semiosphere*) – поняття семіотичної культурології Ю. Лотмана – узагальнене найменування знакових систем, різних за своєю природою, що складають семіотичний простір. Всі елементи семіосфери знаходяться не в статичному, а рухомому стані, постійно змінюючи формули ставлення один до одного.

СЕМІОТИКА або СЕМІОЛОГІЯ (від грец. *σημειωτικός* – такий, що має ознаки) – наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві (головним чином природні та штучні мови, а також деякі явища культури, системи міфів, ритуалів), природі (комунікація у тваринному світі) або в самій людині (зорове та

слухове сприйняття тощо). Іншими словами, семіотика – це теорія знаків та знакових систем.

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ (від франц. *sentiment* – почуття) – напрям у європейській літературі, другої половини XVIII – початку XIX століть, що характеризується прагненням відтворити світ почуттів простої людини й викликати співчуття читача до героїв твору. Сентименталізм розвивався як утвердження чуттєвої, ірраціональної стихії в художній творчості на протигагу жорстким, раціоналістичним нормативам класицизму та властивому добі Просвітництва культу абсолютизованого розуму. Сентименталізм відкидає класицистичний поділ жанрів на «високі» і «низькі», усі вони стають рівноправними. Письменники-сентименталісти відкрили здатність простої людини, не зіпсованої цивілізацією, до тонких чуттєвих переживань. Відомі представники напряму: Дж. Томсон, Е. Юнг, Т. Грей, С. Річардсон, Л. Стерн (Велика Британія), Ж.-Ж. Руссо, А. Ф. Прево, Ж.-А. Б. де Сен-П'єр (Франція), М. М. Карамзін, І. І. Дмитрієв, Г. П. Каменєв (Росія). В Україні сентименталізм проявився у творчості І. П. Котляревського («Наталка-Полтавка») та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка («Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», «Щира любов» тощо).

СИМБІОЗ КУЛЬТУР (від грец. *συν-βίωσις* – спільне життя) – форма співіснування двох (або кількох) різних культур, яка часто веде до їх взаємного збагачення.

СИМВОЛ (від грец. *σύμβολον* – умовний знак, символ) – 1) речовий, графічний чи звуковий умовний знак, умовна дія, що означає певне явище, поняття, ідею; 2) знакова форма предметно-чуттєвого буття художнього образу, яка містить у згорнутому вигляді багатоманітність значень та естетичних змістів культури.

СИМВОЛІЗМ (франц. *Symbolisme*) – напрямок в європейській художній культурі 1870 – 1910-х років,

зосереджений на переданні за допомогою символів сутності, що осягається інтуїтивно, та ідей, часто неясних, витончених почуттів і бачень. Символісти відмовилися від зображення реалій життя і метою своєї творчості вважали пошук прихованої краси світу; художній образ замінили на багатозначний художній символ; намагалися надати своїм творам музичності, гармонійності, оскільки лише музику вважали мистецтвом. Значного розвитку набув у російській культурі рубежу століть. Виразниками символізму були: а) в літературі: Ш. Бодлер, С. Малларме, Ж. Лафорг, П. Фор, П. Верлен, А. Рембо, П. Клодель (Франція); М. Метерлінк, Е. Верхарн (Бельгія); Р. М. Рільке, Г. фон Гофмансталь (Австрія, Німеччина); Г. Ібсен (Норвегія); В. Брюсов, І. Анненський, О. Блок, Ф. Сологуб, А. Бєлий, К. Бальмонт, В. Іванов, З. Гіппіус, Д. Мережковський, М. Волошин, О. Ремізов, М. Кузьмін, О. Кондрат'єв (Росія); Е. Чаренц, М. Мецаренц, В. Тер'ян (Вірменія); Е. А. По (США); б) в образотворчому мистецтві: О. Бердслей, Дж. Ф. Уотс, Ф. К. Робінсон, В. Скотт (Велика Британія); Ф. Кнопф, К. Меллері, Ж. Дельвіль (Бельгія); Г. Моро, О. Редон, П. де Шаван, Е. Карр'єр, Е. Максєнс, Е. Сонрель (Франція); В. Борисов-Муратов, М. Врубель, М. Гушїн, об'єднання «Голуба роза» (Росія); Я. Мальчевський, В. Подковинський (Польща); М. Чюрльоніс (Литва); в) в музиці: О. Скрейбін, В. Ребіков (Росія), М. Чюрльоніс (Литва), С. Скотт (Велика Британія); г) в театральному мистецтві -- В. Меєрхольд (СРСР). В українській літературі поширився на початку ХХ ст. Основною рисою символізму є те, що конкретний художній образ перетворюється на багатозначний символ. Елементи і впливи символізму помітні в творчості Лесі Українки, Миколи Вороного, Миколи Філянського, Грицька Чупринки, у драматичних творах Олександра Олесь. Початки українського символізму пов'язані з ранньою творчістю Павла Тичини (1914–1917 рр.), Якова Савченка, Олексі Слісаренка, Дмитра Загула, Володимира

Ярошенка, Кліма Поліщука та ін. Виразно символістичною мотивацією й засобами була творчість Якова Савченка («Поезії», 1918 р.), Володимира Ярошенка («Світотінь», 1918 р.; «Луни», 1919 р.), Дмитра Загула («На грані», 1919 р.), Олексі Слісаренка («На березі Кастальському», 1919 р.), Кліма Поліщука («Поезії»), Антіна Павлюка («Сумна радість», 1919 р.), Миколи Терещенка (вірші в «ЛНВ» й «Музагеті»), Володимира Кобилянського (посмертна збірка «Мій дар», 1920 р.). Вершинним виявом українського символізму стала збірка Павла Тичини, «Сонячні кларнети» (1918 р.). В українському образотворчому мистецтві символісти, намагалися знайти синтезу кольорів і ліній, що могло б висловити ідею. Елементи символізму і його вплив наявні у творчості Михайла Жука, Миколи Бурачека, Анатолія Петрицького і, передусім, Юхима Михайлова, а на Західній Україні – Олексі Новаківського, Осипа Сорохтея та ін. Впливами символізму позначена й рання театральна творчість Леся Курбаса і його Молодого Театру в 1917–1919 роках.

СИМУЛЯКР (від лат. *simulacrum* – подоба, копія) – ключовий термін постмодерністської філософії, який означає зображення, копію того, чого насправді не існує. Сьогодні це поняття розуміють як культурне або політичне утворення, що копіює форму вихідного зразка. Симулякр може стосуватися яких завгодно речей і смислів.

СИМФОНІЯ (від грец. *συμφωνία* – співзвуччя, злагоджене звучання, злагодженість) – жанр оркестрової музики, великий твір для оркестру. Класичні зразки симфонії написані для симфонічного оркестру і являють собою цикл з 4 частин, перша з яких пишеться в сонатній формі. Існують також симфонії для струнного, камерного, духового та інших складів оркестру. У симфонію може вводиться хор і сольні вокальні голоси. Відомі й такі різновиди жанру, як симфонія-концерт (для оркестру з сольним інструментом) і концертна симфонія (від двох до

дев'яти сольних інструментів). Видатні композитори-автори симфоній: Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. В. Бетховен, Ф. Шуберт, Й. Брамс, Р. Шуман, А. Дворжак, Г. Берліоз, П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, А. Рубінштейн, О. Глазунов, О. Скребінь, С. Рахманінов, М. Мясковський, І. Стравінський, С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, А. Хачатурян. Першими творами, названими «симфоніями» в українській музиці вважають Симфонію до мажор М. Березовського, «Концертну симфонію» Д. Бортнянського, симфонії М. Вербицького, «Українська симфонія» М. Калачевського. Інтерес до оркестрової музики в Україні поживавлюється у другій половині ХІХ століття («Юнацька симфонія» М. Лисенка, «Українська симфонія» М. Калачевського Симфонія соль мінор В. Сокальського). Найвидатніші досягнення українського симфонізму у ХХ столітті пов'язані з іменами Л. Ревуцького, Б. Лятошинського і С. Людкевича. Плідно працювали в жанрі симфонії Г. Таранов, Р. Сімович, Д. Клебанов, А. Штогаренко, Г. Майборода, М. Дремлюга, В. Золотухін та ін. Серед сучасних українських авторів симфоній – В. Кирейко, Є. Станкович, Б. Буєвський, І. Поклад та інші.

СИНАГОГА (від грец. *συναγωγή* – зібрання) – молитовний будинок іудаїстів, релігійний та культурний центр єврейської громади.

СИНЕСТЕЗИЯ (від давн.-грец. *συναίσθησις* – одночасне відчуття, спільне почуття) – 1) термін літературознавства, мистецтвознавства, культурології та психології, що позначає специфічні сторони емоційного сприйняття світу; 2) у художній творчості – побудова художнього світу через образне відтворення сукупності почуттів, сприйняття.

СИНКРЕТИЗМ (грец. *συνκρητισμός* – з'єднання, лат. *syncretismus* – поєднання) – поєднання або злиття, комплексне проявлення чи використання самодостатніх чи навіть несумісних і непорівнюваних явищ, образів мислення та

поглядів (синкретизм релігійний, культурний, у мовознавстві, мистецтві, філософії тощо).

СИНТЕЗ (від грец. *σύνθεσις* – поєднання) – метод пізнання, що полягає в поєднанні частин у ціле. Процес реального або подумкового поєднання різних сторін, частин предмета в єдине формоутворення (цілісну систему). Мета синтезу – уявлення про предмет як єдність різноманітних його сторін, зв'язків і відношень, а не як про їхню механічну еkleктичну сукупність. Синтез тісно пов'язаний зі своєю протилежністю – аналізом.

СИНХРОННИЙ метод культурологічних досліджень – метод всебічного порівняльного дослідження в одному обраному проміжку часу без звертання до історичної ретро або перспективи.

СІМ'Я – соціальний культурний інститут, вид соціальної спільності, система взаємодії та стосунків індивідів, заснованих на шлюбному союзі та родинних зв'язках, що виконує функції продовження людського роду і регулює усі зв'язки, взаємодії і стосунки на основі певних цінностей і норм, що піддаються соціальному контролю через систему позитивних і негативних санкцій.

СКАНЬ – вид ювелірної техніки: ажурний або напаяний на металічне тло візерунок з тонкого золотого, срібного або мідного дроту.

СКОВОРОДА, Григорій Савич (1722 – 1794) – видатний український філософ-містик, богослов, поет, педагог.

Передбачив засади символічного трактування культури (три світи: світ природи («макрокосмос»), другий світ - це людська спільнота і світ окремої людини, третій світ - це Біблія, або «світ символів»). В історії української науки вперше заклали основи розуміння культури як окремої, специфічної сфери буття, в якій усе божественне перебуває в символічних формах. Принцип символізму й інтерпретації Біблії поширив на сферу

духовної культури, її історію та форми прояву, зокрема дохристиянську, християнську та світську.

СКОМОРОХИ – мандрівні актори, співаки, музиканти, акробати і дресирувальники доби Київської Русі.

СКРИПТОРІЙ – майстерня рукописної книги у західно-європейських монастирях у XII столітті. У скрипторіях переписувалися книги переважно релігійного змісту.

СКУЛЬПТУРА (від лат. *Sculptura* – висікаю) – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну, тривимірну форму і виконані з твердих або пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини та ін.). Зображує головним чином людину, рідше тварин, її головні жанри – портрет, історичні, побутові, символічні, алегоричні зображення, анімалістичний жанр. За своєю формою розділяють два види скульптури: рельєф та круглу скульптуру. Остання в залежності від призначення ділиться на монументальну (великі архітектурні ансамблі, пам'ятники), монументально-декоративну (прикрашає будинки та парки) та станкову (зазвичай представлена в музеях, на виставках або є частиною інтер'єру). Видатні скульптори: Фідій, Поліклет, Пракситель, Скопас (Стародавня Греція); Н. Пізано, Донателло, Мікельанджело Буонарроті, Б. Челліні, Р. Бартоліні (Італія); А. Крафт, А. Шлютер, Л. Шванталер, Х. Раух, Й. Шиллінг (Німеччина); Ж. Гужон, Ж. Пілон, Ж.-Б. Лемуан, Е. М. Фальконе, Ж.-А. Гудон, Ф. Рюд, А. Етекс, Ф. О. Р. Роден (Франція); Х. Гонсалес (Іспанія); Б. Торвальдсен (Данія); Дж. Гібсон, Г. С. Мур (Велика Британія); Х. Пауерс. І. Нагуті, Р. Серра, Д. Джадд, Дж. Сігал (США); Ф. Шубін, В. Демут-Малиновський, І. Мартос, П. Клодт, О. Опекушін, М. Антокольський, І. Віталі, М. Піменов (Росія); В. Мухіна, С. Коньонков, С. Меркуров, Б. Корольов, А. Голубкіна, Є. Вучетіч, Е. Неізнаний, В. Сідур, О. Рукавішников (СРСР). На початку XX століття формувалася плеяда українських скульпторів-модерністів – П. Війтович, М. Гаврилко, В. Іщенко,

М. Паращук та ін. Основоположник кубізму в українській скульптурі є О. Архипенко, а конструктивізму – В. Татлін. Найбільше розвиненим жанром у скульптурі УРСР у 1940–1970 роках був скульптурний портрет. Індивідуальні портрети (діячів науки, культури, мистецтва): І. Шаповал (академіка М. Стражеска, 1949 р.), О. Ковальов (академіка В. Філатова, 1952 р. і Б. Хмельницького, 1954 р.), Е. Фрідман (академіка Л. Булаховського, 1962 р.), Г. Кальченко (1958 – 1975 рр. створила цілу галерею портретів письменників, музикантів і митців – Ванди Василевської, І. Кавалерідзе, Г. Косинки), М. Рябінін (Фіделя Кастро, 1967 р.), І. Гончар (О. Гончара, 1949 р., М. Кривоноса, 1952 р.), М. Лисенко (І. Мар'яненка, 1963 р.), Я. Чайка (І. Айвазовського, 1954 р., А. Манастирського, 1959–1960 рр.), Галина Петрашевич (Н. Ужвій, 1947 р., О. Корнійчука, 1949, 1951 р.), В. Власов (С. Крушельницької, 1960 р.). Ювілейні портрети створили І. Севера (І. Франка, 1955 р.), Л. Біганич (Лесі Українки, 1959 р., М. Заньковецької, 1962 р.), Я. Чайка (В. Стефаника, 1971 р.) та ін. У ділянці композиційної скульптури слід зазначити – «Бокораша» В. Зноби (1957 р.), «Олексу Довбуша» М. Рябініна і В. Сколоздри (1951 р.), групову скульптуру «Перед боєм» з Б. Хмельницьким, М. Кривоносом й І. Богуном (О. Супрун і А. Білостоцького, 1954 р.) та ін. Серед молодшої генерації українських митців помітне було намагання модернізувати скульптуру, наприклад, праці Т. Бриж (серія до старослов'янські міфології: «Бог війни», «Бог землі, води», «Бог вогню», 1968–1970 рр.), Віри Шатух («Пам'ять», 1969 р.), І. Чумака («Слово о полку Ігореві», 1966 р.) та ін. У ділянці медальєрства працювали Г. Кальченко, Е. Мисько, О. Скобликов, І. Хотінок та ін., в пластиці малих форм (зокрема майоліці і теракоті) – Б. Довгань, В. Клоков, Я. Ряжба, В. Трегубова, В. Шатух та ін.

«СЛОВО» – твір церковно-повчального характеру часів Київської Русі. Сюжетом могла бути історична подія, моральна тематика тощо (наприклад, «Слово о полку Ігоревім»).

СЛУЖЕБНИК – церковна книга, що містить три літургії: св. Василя Великого, Іоана Золотоустого і Напередосвячених Дарів та священичі і дияконські моління на вечірній, утрени і по причасті.

СМИСЛ – культурне значення, яке інтелектуально осмислюється, емоційно відчувається й об'єктивується у відповідних культурних кодах і комунікаціях (текстах). За смыслом стоїть архетип (міфологічна фігура) культури – світовий чи етнічний. Часто смисл є складовою відповідної семантичної опозиції з образно-асоціативного паралельно-символічного ряду (хаос – космос, життя – смерть, добро – зло, чоловіче – жіноче, свої – чужі тощо). Смысл є основою формування загальнозначущих вартостей – цінностей. Смысл складає позначуване відповідних знаків і символів як позначників. Смысл поєднує раціональні й емоційні компоненти і, мірою універсалізації й інституалізації, постає координатою картини світу в культурі.

СОРОКІН, Пітирим Олександрович (1889 – 1968) – російський (до 1922 року) та американський (з 1923 року) соціолог, культуролог, філософ, письменник. Відомий розробками теорії соціокультурної динаміки та теорії революції. Один з основоположників теорій соціальної стратифікації і соціальної мобільності («Соціальна і культурна динаміка»). Розробив хвильову модель розвитку культури, сформулював теорію суперсистем культури. Вважав, що кожна форма культурної суперсистеми (мова, мораль, релігія, філософія тощо) має свою першооснову, яка становить матеріальне та ідеальне начала. Саме ці начала й визначають тип культури та відповідний йому світогляд. Виділив три основні типи пізнання дійсності, які лежать в основі культурної

суперсистеми: чуттєвий, раціональний та інтуїтивний. Кожна культурна система та її форми (мистецтво, наука, релігія, свідомість, мораль тощо) спираються на досягнення культури минулих епох, використовуючи нові творчі можливості, але, вичерпавши згодом свій внутрішній потенціал, вона також гине і дає простір новій культурі, здатній виправити, «якось оновити ту систему культури, що деградує». Вважав, що пануюча матеріальна суперсистема поступово замінюється релігійним, ідеалістичним типом культури. Відзначав, що занепад сучасної західної культури створює можливість появи іншої культурної системи, не відірваної від соціальної практики.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – процес засвоєння та активного відтворення індивідом соціокультурного досвіду: соціальних норм, цінностей, зразків поведінки, ролей, установок, звичаїв, культурних традицій, колективних уявлень і вірувань і т. п.

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ЛІРИЧНІ ПІСНІ – масив епічних народно-пісенних творів про економічні та політичні умови життя різних соціальних груп населення, про їхню історичну роль у становленні та розвитку українського суспільства, у формуванні національних норм етики й моралі. Різноманітні і за тематикою, і за сюжетами, і за мотивами, і за колоритністю образів. Для них характерне поєднання реалістичної конкретності з метафорично-символічною образністю, вони багаті на традиційні для народного епосу метафори, постійні епітети, порівняння. За тематичними і жанровими ознаками соціально-побутову фольклористику розділяють на такі цикли пісень: козацькі, гайдамацькі, рекрутські, солдатські (жовнірські), бурлацькі, заробітчанські (строкарські), чумацькі, кріпацькі, наймитські, родинні, сирітські та ін.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ – галузь соціології, що вивчає закономірності розвитку та функціонування культури в

суспільстві, формування, зберігання, поширення й засвоєння ідей, уявлень, культурних норм, цінностей, зразків поведінки.

СПРИЙНЯТТЯ ХУДОЖНЄ – вид художньої діяльності, відображений у цілеспрямованому й цілісному сприйнятті мистецьких творів як естетичної цінності, який супроводжується естетичними переживаннями та асоціативними уявленнями.

СТАНКОВЕ МИСТЕЦТВО – термін, яким позначаються твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер (на відміну, наприклад, від творів монументального мистецтва). В живописі це – картина, портрет, пейзаж, натюрморт, в скульптурі – статуя, бюст, композиція, рельєф, у графіці – рисунок, акварель, естамп. Походить від слова "станок" (мольберт, скульптурний станок), на якому виконують художній твір.

СТАРОКИТАЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ – епоха, яка бере свій відлік з рубежу III – II тисячоліть до нашої ери, коли на берегах Хуанхе (Жовта річка) виникли перші поселення. Будувати іригаційні споруди, осушувати та зволожувати землі тут навчилися пізніше, ніж у Давньому Єгипті та Межиріччі. Основні періоди історії Стародавнього Китаю носять традиційні назви від імен династій і царств: Інь (Шан), Чжоу, Цинь і Хань. Час правління династій Цинь і Хань – період найбільшого розквіту давньокитайської цивілізації і культури. Стародавній Китай подарував світові чимало винаходів, серед них: компас, порох, прилади для вимірювання відстаней і сили землетрусу; був відкритий секрет лаку, яким покривали дерев'яні вироби, парасольки і навіть взуття, роблячи їх блискучим та водонепроникними. Винахід паперу активно вплинув на розвиток писемності. Активно розвивалося кораблебудування. Саме в Стародавньому Китаї була виготовлена найдавніша друкована книга в світі. Китай є батьківщиною чаю (вперше згадка про чай зустрічається у 770 році до нашої ери), шовківництва, першого в світі календаря. Китайська культура і цивілізація принесла людству вчення

великих китайських філософів і мудреців, таких як Кун-Дзи (більш відомий як Конфуцій) і Лао-Цзи залишаються актуальними в усі часи та епохи. Ці два напрямки китайської філософії гармонійно доповнюють один одного. Якщо конфуціанство визначає моральну, етичну сторону суспільного життя китайців (стосунки з іншими людьми, повагу до батьків, служіння суспільству, належне виховання дітей, благородство духу), то даосизм являє собою скоріше релігійно-філософське вчення про те, як досягти внутрішньої досконалості і гармонії із зовнішнім світом і одночасно з самим собою. Давньокитайська релігія багато в чому пов'язана з китайською філософією, її моральна складова йде з конфуціанства, містична з даосизму, і також багато запозичене з буддизму, світової релігії, яка в V столітті до нашої ери з'явилася в сусідній Індії. Буддизм дуже добре вплинув і на розвиток освіти у стародавньому Китаї (буддійським ченцем міг стати і простолюдин, а будучи ченцем вже потрібно було вчитися грамоті). Багато буддійських монастирів одночасно ставали справжніми науково-культурними центрами того часу, де вчені ченці займалися переписуванням буддійських сутр (створюючи при цьому великі бібліотеки), навчали грамоті людей, ділилися з ними своїми знаннями і навіть відкривали буддійські університети. Релігія давнього Китаю, особливо буддизм, багато в чому вплинула і на його мистецтво, так як багато творів мистецтва, фрески, скульптури були створені саме буддійськими ченцями. Але крім цього в Китаї сформувався особливий і своєрідний стиль живопису, в якому велика увага приділяється пейзажам, опису краси природи. На відміну від більшості древніх цивілізацій, у Китаї майже не збереглися архітектурні пам'ятки далекого минулого. Стародавні китайці будували з дерева, бамбуку, очерету й глиняних цеглин, а ці матеріали недовговічні.

СТЕРЕОТИП (від грец. *στερεός* – твердий і *τύπος* – відбиток) – звичне, схематичне, стандартизоване, стійке і, як правило, емоційно забарвлене уявлення про будь-яке культурне (соціальне) явище або об'єкт, що складається у свідомості

людини як на основі особистого життєвого досвіду, так і за допомогою різноманітних джерел інформації. Часто вживається як синонім упереджених уявлень, розхожих думок.

СТИЛІЗАЦІЯ – у мистецтві й літературі свідоме наслідування формальних ознак якогось стилю; надання мистецькому твору характерних рис певного стилю. Один із прийомів візуальної організації образного вираження, при якому виявляються найбільш характерні риси предмета і відкидаються непотрібні деталі. Як процес роботи являє собою декоративне узагальнення зображуваних об'єктів (фігур, предметів) за допомогою ряду умовних прийомів зміни форми, об'ємних і колірних співвідношень.

СТИЛЬ (від лат. *stylus* – паличка для письма, стиль) – категорія, яка відзначає єдність змісту, образної системи й художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-історичних умов і властива різним історичним періодам, епохам у розвитку літератури і мистецтва.

СТРАТИФІКАЦІЯ (англ. *stratification* – розшарування) – 1) у соціології – соціальна диференціація й нерівність на основі таких критеріїв, як соціальний престиж, самоідентифікація, професія, дохід, освіта та ін.; 2) у культурології – диференціація соціуму, що детермінована неоднаковими ціннісними орієнтаціями, світоглядними позиціями, спрямованістю діяльності його членів в різних областях культурної практики. Критеріями культурної стратифікації є: мотиви діяльності; моральні орієнтири людей; характер і спрямованість їх інформаційних і пізнавальних потреб; ставлення до національних традицій та ін.

СТРУКТУРА (від лат. *structura* – побудова) – закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні). Структура – невід'ємний атрибут усіх реально існуючих об'єктів і систем.

СТРУКТУРАЛІЗМ (від лат. *structura* – будова, розташування і зв'язок складових частин чого-небудь) – 1) філософський напрямок, що трактує явища буття, як певну структуру, частини якої пов'язані між собою і утворюють більш всеосяжну систему або структуру; має на меті розкрити структури, які лежать в основі всіх речей, які роблять люди, думають, сприймають і відчувають; 2) у літературознавстві – один із наукових підходів до вивчення літератури як мистецтва слова в системному аспекті; 3) у філософії культури – напрям, що трактує культуру як сукупність знакових систем (мови, науки, мистецтва, моди, релігії, реклами тощо), аналізує закономірності їх функціонування, яким несвідомо підкоряється людина.

СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД культурологічних досліджень. Більш сталою в культурології є концепція розподілу культури на матеріальну й духовну, однак ряд учених окремо виділяють художньо естетичну і політичну сфери діяльності людей. Таке структурування культури досить умовне, тому що культура є стрункою, цілісною і динамічною системою, і чітке виділення її взаємозумовлених частин практично неможливе. Дас можливість розкрити специфіку кожної її частини й показати її роль у розвитку суспільства, прогресі людської цивілізації.

СУБ'ЄКТИВІЗМ – 1) у філософії – світосприйняття, в основі якого лежить заперечення об'єктивних законів розвитку й утвердження чільної ролі окремого суб'єкта в процесі пізнання і в суспільній діяльності; 2) особисте, надто суб'єктивне ставлення до чогось; брак об'єктивності: вияв суб'єктивізму, суб'єктивізм в оцінці подій, суб'єктивізм у зображенні дійсності.

СУБКУЛЬТУРА (від лат. *sub* – під, лат. *cultura* – обробіток) – система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої в суспільстві культури, хоча й пов'язана з нею. Членство в таких

субкультурах надає відчуття ідентичності і забезпечує певну компенсацію «невдач» в звичайному суспільстві.

СУПРЕМАТИЗМ (від лат. *supremus* – найвищий) – напрям авангардного мистецтва, різновид абстракціонізму. Твори супрематизму є комбінаціями кольорових геометричних фігур (квадрат, трикутник, коло). Виник на початку ХХ століття. Зачинателем вважається К. Малевич. Напряму вийшов від кубізму і футуризму, він знайшов застосування в урбаністиці, плакаті і графіці. В Україні супрематизм пропагувала «Нова Генерація» (В. Єрмілов й ін.). У Галичині він відбився у деяких творах П. Ковжуна (екслібрис С. Гординського).

СУСПІЛЬСТВО – 1) організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку; 2) соціальна система, заснована на співпраці людей, що має власну динамічну систему взаємозв'язків його членів, об'єднаних сімейними узами, груповими, становими, класовими та національними відносинами.

СУЧАСНИЙ тип культури – тип культури, що характеризується досить швидкими змінами, що відбуваються в процесі безперервної модернізації. Джерело знань, умінь, культурних навичок – соціалізована система виховання і навчання. Типова родина – «діти – батьки», третє покоління відсутнє. Авторитет старшого покоління не такий високий, як у традиційному суспільстві, у явній формі виражений конфлікт поколінь. Специфічною рисою сучасної культури є відчуження людини від людини, порушення спілкування, існування людей як автономних індивідів, клітинок гігантського суперорганізму.

СФІНКС (від грец. *Σφίγξ*) – страховисько, зображуване в давньоєгипетському мистецтві в образі лева з головою іншої тварини чи людини. У давньогрецькій міфології та мистецтві Сфінкс – крилате чудовисько з тулубом лева та жіночим обличчям, породження Тифона та Єхидни, відоме

своїми загадками. Знову сфінкси з'явилися в європейському мистецтві з епохи Відродження як символ таємниці.

СФУМАТО (італ. *sfumato* – затушований; той, що зникає, як дим) – у живописі пом'якшення контурів фігур і предметів, яке дозволяє передати повітря, що закутує їх.

СХІД – термін філософії й культурології, яким позначають не географічний простір, а свого роду загальну ідею, що складається з таких конкретних ідей, як державність, релігійність, моральність, філософія, мистецтво. До Сходу відносять все те, що пов'язане з Візантійською релігійною догматикою і державністю. У своїх витоках Схід характеризувався релігією, самодержавством як формою державного устрою, приниженням земного людського життя.

СХОЛАСТИКА (від грец. *σχολαστικός* – шкільний, вчений) – панівний у середньовічній Європі філософський і педагогічний метод, сконцентрований навколо університетів, що був синтезом християнського (католицького) богослов'я та логіки Арістотеля. Схоластика поєднувала теологічно-догматичні засновки з раціоналістичною методикою та інтересом до формально-логічних проблем.

СЦЕНАРІЙ – літературно-драматичний твір, написаний як основа для постановки кіно- або телефільму. Сценарій в кінематографі, як правило, нагадує п'єсу і детально описує кожен сцену і діалоги персонажів з ремарками. Іноді сценарій являє собою адаптацію окремого літературного твору для кінематографа, іноді в цьому випадку автор роману буває і автором сценарію (сценаристом).

СЦІЕНТИЗМ (від лат. *scientia* – знання, наука) – світоглядна позиція, що полягає в абсолютизації ролі науки в системі культури. Орієнтується переважно на методологію та результати природно-наукового знання і визнає за наукою право і здатність вирішення всіх життєвих проблем. Утвердився в культурі в кінці XIX століття.

СЮІТА (франц. *suite*) – циклічна музична форма, складена з кількох контрастних частин. З XIX століття сюїтами називали інструментальні збірки фрагментів з більших опусів, наприклад опер чи балетів, або ж послідовності невеличких п'єс, об'єднаних тематично. У творчості українських композиторів можна відмітити сюїти: для фортепіано Миколи Лисенка, Василя Барвінського, Нестора Нижанківського; для струнного оркестру Мирослава Скорика; симфонічної – «Балетна сюїта» Антіна Рудницького; Сюїта «Пам'яті Лесі Українки» Андрія Штогаренка та ін.

СЮРРЕАЛІЗМ (від франц. *surrealism* – надреалізм) – течія у мистецтві XX століття, що проголосила джерелом художньої творчості сферу підсвідомого (інстинкти, сновидіння, галюцинації), а творчим методом – розриви логічних зв'язків, заміненіх вільними асоціаціями. Виник після Першої світової війни у Франції в 1920-і роки та активно розвивався до початку Другої світової війни. Представник течії: в літературі – Г. Аполлінер, Ж. Кокто, А. Бретон, П. Невіль, Б. Пере; в образотворчому мистецтві – М. Ернст, В. Паален, С. Далі, Ж. Арп, М. Оппенгейм, М. Рей, В. Браунер, І. Тангі, О. Домінгес, Е. Франсес; в кіномистецтві – Л. Бунюель, Д. Лінч, Я. Шванкмаєр, М. Сейлер. В українській поезії риси сюрреалізму мали вірші Василя Хмелюка, частково Богдана-Ігора Антонича, з 1950-их років – найсильніші в поезії і прозі Емми Андіївської (творення «надреальної» мови), Юрія Тарнавського і письменників молодого покоління. Є стильовою домінантою у творах (новели і повість «Пазл пазлів» з книги «Supraphon», романи «Коростишівський Платонов» та «Прихована фортеця») Олександра Клименка. Риси сюрреалізму мають роботи Лариси Звездочотової, Іллі Чичкана, Сергія Браткова та ін.

Т

ТАБУ (полінезійськ. *tari* – заборона) – категоричні заборони на різні дії людей, порушення яких повинно спричинити відповідні санкції. Виникли і сформувалися на соціальній, магічній і релігійній основі в період первісного суспільства, у якому вони регламентували і регулювали життя індивідів і груп (родини, роду, племені та ін.). Табу поширювалася на: 1) слова (заборона вимовляти імена людей, небіжчиків, духів, богів, назви тварин і ін.); 2) людей (жінок, воїнів, правителів тощо); 3) тіло людини і частини тіла; 4) спілкування, сексуальні і шлюбні відносини, різноманітні форми і види поведінки, дії повсякденного життя (відкриття обличчя, вихід з житла та ін.); 5) їжу і питво; 6) тварин, рослини, різні предмети і символи предметів (землю, зброю, амулети тощо), відвідування тих чи інших місць та багато ін.

ТАЙЛОР, Едуард Бернетт (1832 – 1917) – англійський історик, етнограф, релігієзнавець, культуролог, один із засновників еволюціоністської теорії культури. Дійшов висновку, що розвиток кожного народу відбувається прямолінійно – від простого до складного. Указував, що культура є результатом діяльності людини, специфічним способом її пристосування до навколишнього середовища. Факторами впливу на таке пристосування назвав кліматичні умови та географічне розташування території, на якій проживає етнос. Дослідив форми функціонування культури всіх народів – звичаї, обряди, традиції, вірування, одяг, їжу, знаряддя праці, житло, мистецтво тощо, вказуючи на їх універсальність. Вважав, що у витоках культури лежать міф і ритуал, тобто культура постає із внутрішньої природи людини. Був прихильником ідеї існування генетичного зв'язку між

первісними та розвинутими релігіями. Основний твір – «Первісна культура».

ТАКСОНОМІЯ (від грец. *τάξις* – лад, порядок та *νόμος* – закон) – 1) вчення про принципи й практику класифікації та систематизації (термін введений Огюстом Декандолем у 1813 році); 2) у культурології – система класифікації культурних рис конкретної культури, що дозволяє впорядкувати різні елементи і побудувати з них модель цієї культури; лежить в основі типології культури.

ТАНЕЦЬ, танок – вид мистецтва, в якому засобами втілення художніх образів є рухи і пози людського тіла. В танці відображається емоційно-образний зміст музичних творів. Народний танець – яскраве вираження менталітету і творчості кожного народу, віддзеркалення традицій, хореографічної мови, пластичної виразності у співвідношенні з музикою. Класичний танець є основою мистецтва балету, започаткованого наприкінці XVI століття, і вимагає спеціальної підготовки. Естрадний танець має власну специфіку та підпорядкований завданням підтримки виступу певного естрадного співака. За кількістю учасників поділяються на **сольні танці, парні танці та групові танці**. За призначенням поділяються на соціальні, обрядові, сценічні, еротичні тощо.

ТВОРЧІСТЬ – діяльність людей, спрямована на створення нового, такого, що не існувало раніше. Види творчості визначаються характером діяльності людини: наукова творчість – це продукування нового знання, художня творчість – створення нових художніх творів, технічна творчість – розробка нових технологій.

ТЕАТР (від грец. *θέατρον* – місце для видовищ) – вид сценічного мистецтва, що відображає життя в сценічній дії, яку виконують актори перед глядачами, а також установа, що здійснює сценічні вистави певним колективом артистів і приміщення, будинок, у якому відбуваються вистави. Як

мистецтво називають також й театральним мистецтвом, а наука, що вивчає теорію та практику театального мистецтва називається театрознавство. Окрім театрів, ролі в яких люди виконують безпосередньо, є театр ляльок, де головні герої – театральні ляльки, якими керують, та які не є іграшками в прямому розумінні.

ТЕАТРАЛЬНО – ДЕКОРАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО – вид образотворчого мистецтва, пов'язаний із художнім оформленням театального спектаклю, тобто створення на театральній сцені життєвого середовища, у якому діють герої драматичного або музично-драматичного твору. Основні елементи театально-декораційного мистецтва – декорації, освітлення, бутафорія та реквізит, костюм, грим акторів – складають єдине художнє ціле, що виражає зміст і характер сценічного дійства, підкорені задуму спектаклю.

ТЕЇЗМ (від грец. *θεός* – Бог) – 1) релігійний світогляд, що виходить з розуміння Бога як абсолютної особистості, яка перебуває поза світом, створила його і діє в ньому; 2) сукупність релігійно-містичних уявлень про Бога як розумної істоти, яка керує світом.

ТЕКСТ (від лат. *textus* – тканина, єднання) – 1) зв'язана і повністю послідовна сукупність знаків; 2) витвір мовленнєвого процесу, що відзначається завершеністю, об'єктивований у вигляді письмового документа, літературно опрацьований відповідно до типу документа; витвір, який складається із заголовка і ряду особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і має певну цілеспрямованість і прагматичну визначеність.

ТЕМПЕРА (від італ. *tempera*, від лат. *temperare* – змішувати фарби) – техніка живопису фарбами, для яких з'язуючою речовиною є емульсії: натуральні (яйце, сік рослини), штучні (водний розчин клею з олією).

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ (від лат. *tempora* – час) – 1) поняття, що використовується в контексті синергетичної моделі часу і відображає часову сутність явищ, що породжена динамікою їх руху; на відміну від таких часових характеристик, як об'єктивність, абсолютність, що визначаються відношенням руху даного явища до історичних, астрономічних, біологічних, фізичних та інших часових координат, темпоральність вказує на обумовленість часу швидкістю руху матерії; 2) ідея аналізу соціальних явищ у культурології, що взаємно рухаються через зіставлення їх темпоральності; лягла в основу методології темпорального аналізу таких динамічних об'єктів, як особистість, соціальна група, клас, суспільство.

ТЕОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ КУЛЬТУРИ – основна суть їх зводиться до розгляду релігії як вирішальної основи розвитку культури. Концептуальні основи розуміння культури були започатковані основоположниками і провідними богословами християнства, філософами схоластами Аврелієм Августином (354 – 430), Марком Боецієм (480 – 524), П'єром Абеляром (1079 – 1142), Фомою Аквінським (1225 – 1274) та ін. Сучасна католицька культурологія (Ж. Марітен, Е. Уінтер) ґрунтується на тому, що культура є наслідком божественного одкровення, а культурний процес – це спроба пізнати Божу мудрість та божественну першооснову світу. Усі досягнення культури, особливо духовної, пов'язані з волею Божою. Представники православної культурологічної думки (М. Бердяєв, П. Флоренський, Л. Карсавін та ін.) доводять, що культура виникла з релігійного культу. Саме в розвитку релігійності, яка є суттю культурно-історичного процесу, можна врятувати західну цивілізацію, і в цьому аспекті завдання православної культури, на думку Л. Карсавіна, є універсальним і водночас індивідуально національним. У протестантській культурології релігія розглядається як субстанція духовної діяльності

людини, форма осмислення і правильного сприйняття культурних цінностей: лише Бог є першоосновою виникнення і розвитку культури. Таку концепцію опрацював німецький теолог П. Тілліх (1886 – 1965). Культура, на його думку, містить у собі релігійний досвід, тому релігія виступає субстанцією культури, а культура – функцією релігії. Вважав, що лише в синтезі субстанції (релігії) та форми (культури) можлива подальша творча історія людства.

ТЕОЛОГІЯ (грец. *theologia*, від *θεός* – Бог і *λόγος* – слово, вчення; лат. *theologia*) – 1) вчення про Бога, інтерпретоване як осмислення і доказ абсолютної істини, що міститься в Божественному Одкровенні; 2) систематичний виклад та обґрунтування догматів певної релігії, засновані на її вченні про Бога та священних книгах; 3) навчальна дисципліна, в якій представлено вчення про Бога й систематичний виклад догматів у контексті віросповідання і канонів певної релігії, її історико-культурного і соціоетичного досвіду.

ТЕОРІЯ (від грец. *theoria* – розгляд, дослідження) – найдосконаліша форма наукового відображення дійсності: 1) система вірогідних наукових знань про якусь сукупність об'єктів, яка описує, пояснює і передбачає явища певної предметної галузі; сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки; 2) логічне узагальнення практичного досвіду людей, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкриває його закономірності; 3) загальні міркування на противагу практичній діяльності; 4) сукупність поглядів, суджень кого-небудь, з яких випливають певні правила поведінки.

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНИХ КІЛ – теорія, що розроблена в межах дифузіонізму (Ф. Гребнер, Л. Фробеніус та ін.), в основі якої лежать парадигми: 1) поширення культурних елементів або комплексів у просторі здійснюється шляхом

дифузії культурних кіл – штучних утворень, сформованих за рядом культурних ознак, характерних для певного географічного регіону; 2) вся історія культури – це історія переміщення в географічному просторі культурних кіл та їх механічної взаємодії.

ТЕОСОФІЯ (від грец. *θεοσοφία* – Бог і мудрість, знання) – сукупність різних релігійно-філософських містичних та окультичних вчень та практик; так звана «божественна» та «релігійна мудрість», джерелом якого вважається містична інтуїція.

ТЕОЦЕНТРИЗМ (грец. *Θεός* – Бог + лат. *Centrum* – центр круга) – філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага. При цьому основою моральності служить шанування Бога і служіння йому, а наслідування і уподібнення йому вважається вищою метою людського життя.

ТЕРАКОТА (від італ. *terra* – земля, *cotta* – обпалена) – керамічні однорідні неглазуровані вироби з кольорової глини з пористою будовою. Застосовується в художніх, побутових і будівельних цілях. З теракоти виготовляють посуд, вази, скульптури, іграшки, лицювальну плитку та архітектурні деталі.

ТЕХНІКА (від грец. *τεχνικός*, від *τέχνη* – майстерність, вміння) – сукупність засобів, створених людством для обслуговування своїх потреб виробничого і невиробничого характеру. У техніці матеріалізовано знання і виробничий досвід, накопичені людством у процесі розвитку суспільного виробництва. Під технікою маються на увазі машини, механізми, прилади, пристрої, знаряддя тієї чи іншої галузі.

ТИП ЗАХІДНОЇ КУЛЬТУРИ – європейські та американська культури, що орієнтовані на: цінності техніко-технологічного розвитку; динамічний спосіб життя; пріоритет

раціонального розумного підходу до аналізу світу; індивідуалізм; вдосконалення культури і суспільства. Індивідуальне Я розглядається як найважливіша культурна цінність. Для соціодинаміки західної культури характерні хвилюподібність, ривки, нерівномірність. Процес переходу до нового відбувається як ломка застарілих ціннісних систем, суспільно-економічних і політичних структур.

ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД культурологічних досліджень - аналіз культурних явищ від абстрактного до конкретного і виявлення на цій підставі типологічної близькості історико-культурних процесів.

ТИПОЛОГІЯ КУЛЬТУР – класифікація культур на основі певної спільності ознак.

ТИПОЛОГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ – у культурології це розподілений за певними типами ряд культурно-історичних об'єктів, пов'язаних спільністю рис, спільністю елементів та закономірностями розвитку.

ТИП СХІДНОЇ КУЛЬТУРИ – культурний тип країн Центральної, Південно-Східної Азії, Близького Сходу, Північної Африки, який фіксує не тільки їх територіальне розташування, а й характеристику методів і способів пізнання світу, ціннісної орієнтації, основних світоглядних установок, суспільно-економічних і політичних структур. Східній культурі характерно: прагнення людини до гармонії з природою і з собою; заглибленість у власний внутрішній світ; орієнтація на духовність; містицизм й ірраціоналізм; стабільність, збереження традицій і самотутнього начала. Східні культури, не втративши свого самотутнього начала, сприйняли багато рис, які характерні для західного світу, проте нове не відкидає і не руйнує старе, традиційне, а органічно вписується в нього.

ТОЙНБІ, Арнольд Джозеф (1889 – 1975) – англійський історик і філософ, один з розробників цивілізаційної теорії.

Основна робота – «Осягнення історії», в якій стверджується, що теза про єдність всесвітньо-історичного процесу є хибною, розроблений інший варіант теорії циклічного розвитку різноманітних культур. Стверджував, що всесвітня історія постає у вигляді сукупності історій самостійних «цивілізацій» (виділив 21 цивілізацію) – «автономні культурні утворення, що у своєму розвитку проходять стадії виникнення, зростання, надлому та розпаду, після чого вони гинуть, поступаючись місцем новій цивілізації». Вважав (на відміну від О. Шпенглера), що в житті цих цивілізацій є спільні моменти, які і забезпечують процес поступального розвитку людської спільноти, її духовного вдосконалення. Здійснював пошук механізмів переходу суспільства із статичного стану в динамічний рух, що власне і зумовлює процес народження та функціонування цивілізації – один із таких механізмів виражається в законі «Виклик-та-Відповідь». Своєрідність цього закону визначає специфіку кожної цивілізації, її ціннісні орієнтири та світоглядні засади. Теоретичні положення А. Тойнбі перегукуються із концепцією О. Шпенглера. Проте значним досягненням є спроба виявити дієві сили історико-культурного процесу та визначити механізми, що здатні як породити цивілізацію, так і знищити її. Увів у вжиток слово «постмодернізм». Основні праці: «Дослідження історії», «Випробування цивілізації», «Світ і Захід», «Історичний підхід до релігії».

ТОНДО (італ. *tondo*) – живописна картина або барельєфне зображення круглої форми. Найбільш популярна була серед художників італійського Відродження («Мадонна Конестабіле», «Мадонна Альба», «Мадонна Террануова» Рафаеля Санті; «Мадонна Дони» (живопис), «Тондо Пітті», «Тондо Таддеї» (скульптура) Мікеланджело Буонарроті; «Мадонна дель Маньфікат» Сандро Боттічеллі).

ТОТЕМІЗМ – одна з ранніх форм релігії первісного суспільства; сукупність уявлень та вірувань у надприродній зв'язок між людьми (плем'ям, родом) та окремими видами рослин, тварин, птахів, звірів.

ТРАВЕСТІЯ (від італ. *travestire* – перевдягати) – один із різновидів бурлескної, гумористичної поезії, коли твір серйозного або й героїчного змісту та відповідної форми переробляється, «перелицьовується» у твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів. Травестія як жанр з'явилася в Італії в XVII столітті. Найоригінальнішим прикладом травестії, що став подією не лише в українській літературі, є «Енеїда» Івана Котляревського, в основу якої покладена героїчна поема Вергілія, героїв якої (з богами включно) Іван Котляревський перевдягнув в український національний одяг і гумористично зобразив на тлі українського національного побуту XVIII століття.

ТРАДИЦІЇ (від лат. *traditio* – переказ, звичай) – історично сформовані звичаї, обряди, норми поведінки, погляди, смаки тощо, які передаються від покоління до покоління, зберігаються протягом тривалого часу, забезпечуючи зв'язок різних історичних часів.

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА (традиційні цінності) – це культура, в якій регуляція здійснюється на підставі звичаїв, традицій, установлень. Функціонування сучасного суспільства забезпечується кодифікованим правом, зводом законів, які змінюються законодавчими органами влади, що обираються народом. Традиційна культура поширена в суспільствах, у яких зміни непомітні для життя одного покоління - минуле дорослих стає й майбутнім їхніх дітей. Тут панує всеперемагаючий звичай, що зберігається, і традиція, що передається з покоління в покоління. Традиційна культура органічно сполучає в собі усі складові елементи, людина не відчуває розладу із суспільством. Ця культура споріднена з природою, єдина з нею. Такий тип

суспільства орієнтований на збереження самотності, культурної своєрідності. Авторитет старшого покоління незаперечний, що дає можливість безкровно вирішувати будь-які конфлікти. Джерело знань і умінь - старше покоління. Найрізноманітніші зведення про традиційні культури зібрані воедино в «Етнографічному атласі» Дж. Мердока, що уперше вийшов 1967 році. Зараз створений комп'ютерний банк – «Ареальна картотека людських відносин», що містить дані про понад 600 традиційних культур.

ТРАГЕДІЯ (лат. *tragoedia* від грец. *τραγωδία*) – твір, який ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свій творчий потенціал, з об'єктивною неможливістю його реалізації. Конфлікт трагедії має глибокий філософський зміст, є надзвичайно актуальним у політичному, соціальному, духовному планах, відзначається високою напругою психологічних переживань героя. Драматурги: Есхіл – батько європейської трагедії, Софокл, Євріпід, В. Шекспір, П. Корнель, Ж. Расін, А. Гріфіус, Ф. Шіллер, О. К. Толстой, О. М. Островський, Г. Гауптман. В українській літературі зародження трагедії припадає на XVIII століття (М. Козачинський). XIX століття дало кілька зразків трагедій: «Переяславська ніч», «Кремуцій Кодр» М. Костомарова, «Сава Чалий» Івана Карпенка-Карого, «Оборона Буші» Михайла Старицького. Література XX століття помітно розширила обрії української трагедії. Особа і революція, герой і народні маси – ця проблема порушується в трагедії Я. Мамонтова «Коли народ визволяється» (1922 р.). Народною трагедією глибокого соціального змісту став твір Миколи Куліша «97» (1924 р.). Пізніше з'являються п'єси Юрія Яновського «Дума про Британку», О. Левади «Фауст і смерть», Я. Баша «Професор Буйко».

ТРАКТАТ (лат. *tractatus* – підданий розгляду) – літературний твір, як правило, наукового чи релігійного характеру. Термін характеризує один з видів літературних форм. У XVIII – XIX століттях цим терміном в Російській імперії називалися дипломатичні договори (наприклад, Георгіївський трактат, Сімодський трактат).

ТРАНСКУЛЬТУРАЦІЯ – переміщення певної етнокультурної спільності (через добровільну міграцію або насильницьке переселення) в інше культурне середовище.

ТРАНСАВАНГАРД (від лат. *trans* – крізь, через і франц. *avante-garde* – по той бік авангарду) – світоглядно-мистецький напрям сучасного мистецтва, постмодерністського живопису, чиє естетичне кредо полягає в протиставленні неоавангарду, нової мальовничості, фігуративності, експресивності, яскравої вираженості особистісного начала; встановлення на естетичну насолоду, вільному поєднанні художніх стилів минулого. В Україні це Олександр Гнилицький, Олег Голосій, Арсен Савадов та Георгій Сенченко, Василь Рябченко та ін. Їхнім творам притаманні фігуративність, динамізм, міфологічність, цитатність класичних творів мистецтва, фантазійність, ексцес форми (монументальність розміру творів) тощо.

ТРИДЕНТСЬКИЙ СОБОР – XIX вселенський собор Римо-католицької церкви, що відбувався між 1545 та 1563 роками і мав чотири засідання. Свою назву одержав від назви міста, де він проходив, – Тренто. Два засідання відбувалися також в Болоньї. Собор розпочався 13 грудня 1545 року і закінчився 4 грудня 1563 року. Закріпив догмати католицизму, підтвердив верховенство римських пап над церковними соборами, підсилив гоніння на єретиків, увів сувору церковну цензуру. Рішення Тридентського собору стали програмою Контрреформації.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, культура Кукутень – археологічна культура часів енеоліту, назва якої походить від

назви села Трипільля на Київщині, у зазначеній «розширеній» назві культури присутня ще й назва румунського села Кукутень. Набула найбільшого розквіту між 5500 та 2750 роками до н. е., розташовувалась між Карпатами та Дніпром на територіях сучасної України, Молдови та Румунії загальною площею понад 350 тис. км². У часи розквіту культури їй належали найбільші за розміром поселення у Європі: кількість мешканців деяких з них перевищувала 15 тис. осіб. Є однією з основних давньоземлеробських культур кам'яно-мідної доби.

ТРУБАДУР – середньовічний провансальський поет-бард (XII – XIII століття), який виконував свої твори (балади, альби, канцони, серенади, пасторалі тощо) під акомпанемент скрипки чи будь-якого іншого інструмента. Трубадур оспівував радощі земного життя, шляхетні пориви до прекрасного, лицарське служіння «дамі серця», якою часто була заміжня жінка.

У

УАЙТ (ВАЙТ), Леслі Алвін (1900 – 1975) – американський антрополог, етнолог, соціолог, культуролог, послідовний захисник теорії культурної еволюції, ввів термін «культурологія» для визначення науки про культуру. Проводив польові роботи серед аборигенів Америки. Відстоював позиції культурології як самостійної науки, розробляв її методологію та обосновував необхідність її у системі наук, започаткував цілісний підхід до вивчення культурних явищ (книги «Вибране: Наука про культуру», «Вибране: Еволюція культури»).

УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРОЛОГІЯ – частина української філософії, що вивчає особливості культурного прогресу українського народу. Оригінальні пам'ятки Київської Русі (літописи, повчання, билинний епос) сповіщають про перші виділення характерних особливостей культури у формі опису звичаїв, обрядів, вірувань. У XVI столітті у козацьких часописах та працях К. Саковича обґрунтовується ідея «сарматського, пізніше «хазарського» походження слов'ян, визначає особливості духовної культури українців. У XVII – XVIII століттях в різних формах мистецтва формується бароко, в центрі якого – живе рухливе людське буття. В кінці XVIII – початку XIX століть формується концепція романтичного народництва, що і визначає специфічні особливості писемної культури. Прихильники ідей українського романтизму – М. Цертельов, П. Куліш, М. Максимович, І. Срезневський, М. Костомаров, Т. Шевченко – героїзували та поетизували минуле – добу козацької слави. Започаткована ними культурологічна особливість України, сконцентрована навколо «внутрішньої людини», що спиралася на концепцію «філософії серця» Г. Сковороди, пізніше розроблялася М. Гоголем, П. Юркевичем. Також розвиток української культурологічної

думки пов'язаний з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, де відстоювалися ідеї культурної самобутності слов'янських народів, їх права на вільний розвиток, гарантований вільним федеративним союзом слов'янських республік. З 1860-х років значний внесок в розвиток культурологічної думки зробили М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, І. Рудченко, О. Потебня, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко, які широко використовували ідеї теорії компаравістики та міфологічної європейської школи. З позицій порівняльно-історичної методології М. Драгоманов виступав проти хуторянського етнографізму, висував ідеї вільного розвитку народної культури у національну культуру, просякнуту загальнолюдськими цінностями. І. Франко опрацював цілісну концепцію історії української культури від найдавніших часів і до кінця XIX століття. Вона базувалася на тезах самобутності і самостійності української культури. Послідовний процес розвитку національної культури виклав у своїх працях М. Грушевський. У передреволюційний період значно посилювався загальнокультурний контекст (імпресіоністські мотиви творчості М. Коцюбинського, Лесі Українки), розширився соціальний рівень аналізу (І. Франко, В. Винниченко). Становлення української культурологічної школи (початок XX століття) також пов'язане з діяльністю В. Перетця, який згуртував навколо себе та виховав плеяду талановитих науковців, сформував засадні принципи дослідження українського літературознавства, став активним популяризатором унікальної та самобутньої української культури. Д. Антонович, як і І. Крип'якевич, не відійшов від проблемно-хронологічного принципу у висвітленні української культури, однак не можна не помітити спроби ввести в текстуальний контекст книжки суто культурологічні категорії. До 1930-х років стверджуються нові аспекти – модерністські напрямки: футуризм, символізм, неокласицизм, «вітаїзм»

М. Хвильового. Разом з становленням національної державності посилювався процес розробки української культурології. Найґрунтовніше самотність та самодостатність української культури була подана І. Огієнко в книзі «Українська культура», де приймається за головну ознаку культурної ідентичності мова, підкреслюється роль формування єдиної для народу літературної мови, яку вважав за «головний двигун розвитку духової культури народу». Заклав закріплення пізніше в українських енциклопедичних виданнях поділ культури на матеріальну і духовну, при цьому важливіша роль відводилася саме духовній, до якої відносив розвиток науки, віри, переконань, звичаїв, етики й т. ін. Ще одну спробу системного висвітлення історичного шляху української культури здійснив М. Семчишин («Тисяча років української культури: історичний огляд української культури»). Наступний етап у розвитку української культурології пов'язаний з становленням України як самостійної та незалежної держави (1991 р.). У нових умовах потрібно було подолати жанровість у висвітленні національної культури, переглянути її періодизацію та співвідношення з європейською і світовою культурами, зламати усталені методологічні підходи до інтерпретації культурних явищ. У нових умовах з'явилося чимало ґрунтовних праць з історії, філософії та соціології культури. І. Дзюба, Я. Ісаєвич, А. Макаров, В. Овсійчук, М. Попович, В. Смолій та ін. розглядають українську культуру із засадних принципів світової культурологічної думки.

УНІВЕРСАЛІЇ (від лат. *universalis* – загальний) – термін, що позначає усе те, що за своєю природою здатне виявлятися в одиничних речах.

УНІВЕРСАЛІЇ КУЛЬТУРИ – поняття у культурології, що відображає онтологічні й екзистентні константи людського буття, фундаментальні категорії картини світу, сумарну аксіоматику внутрішнього досвіду людей (світ, космос, людина,

діяльність, пізнання, істина, справедливість, зміна, причина, ціле тощо).

УНІСОН – одночасне звучання кількох звуків однієї висоти.

УНІФІКАЦІЯ (від лат. *unus* – один, лат. *facio* – об'днання) – приведення до одноманітності, до єдиної форми або системи. Рациональне скорочення числа видів об'єктів однакового функціонального призначення. Уніфікація – найпоширеніший метод стандартизації.

УНЦІАЛ (унціальне письмо) – почерк латинського шрифту IV – VIII століть, характерною ознакою якого є закругленість знаків.

УРБАНІЗАЦІЯ – процес перетворення міста у найвагоміший осередок проживання людей і центр зосередження та обміну культурних цінностей, утворення штучного середовища, протилежного природі.

УРБАНІСТИКА – вивчення розвитку міст; вивчення історії розвитку міста з архітектурної точки зору, вплив міського дизайну на розвиток громади. Урбаністичні дослідження допомагають зрозуміти людські цінності, розвиток та взаємодію, які вони мають із їхнім фізичним середовищем.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ, фольклор (англ. *folk-lore* – народна мудрість; народне знання) – художньо-словесна творчість народу в сукупності її видів і форм, в яких за допомогою засобів мови збережено знання про життя і природу, давні культи і вірування; є відображенням світогляду, уявлень, почуттів, філософії, народнопоетичної фантазії. Основні літературні жанри фольклору – перекази, пісні, казки, епос (думи, балади, загадки, прислів'я та приказки, байки, притчі, легенди, анекдоти); музичні – пісні (трудові, календарно-обрядові, родинно-побутові, соціально-побутові), інструментальні наспіви і п'єси; театральні – народні драми, сатиричні п'єси, театр ляльок; а також танці. Фольклор є

історичною основою світової художньої культури, джерелом національних художніх традицій, а також виразником народної свідомості та ідентичності.

УТИЛІТАРИЗМ (від лат. *utilis* – корисний) – 1) ідеалістичне філософсько-етичне вчення, в основі якого лежить оцінювання речей, предметів, процесів, явищ з точки зору їх корисності, можливості їх використання для досягнення цілей і задоволення потреб; зародилося у Великій Британії в XIX столітті; 2) принцип оцінювання всіх предметів, процесів, явищ, відомостей тільки з погляду їхньої корисності, можливості служити засобами для досягнення яких-небудь цілей; 3) напрям в етиці, який вважає користь основою моральності; 4) вузький практицизм, прагнення діставати з усього безпосередню матеріальну вигоду, користь.

УТОПІЯ (грец. *οὐ* + *τόπος* – місце, якого немає) – художнє (іноді алегоричне) зображення ідеального чи наближеного до нього суспільного устрою. Поняття «утопія» вперше з'явилося у творі Томаса Мора «Утопія». Сьогодні це різновид соціальної фантастики.

УЯВА – здатність психіки людини або відтворювати подумково образи минулого, або породжувати чуттєві й подумові образи у такому поєднанні, якого не існує в реальності. Особливе значення має творча уява, пов'язана з науковою і художньою діяльністю людини. Без уяви й фантазії не народжується нічого визначного в житті і творчості.

Ф

ФАКТУРА (лат. *factura* – оброблення, побудова) – 1) особливості побудови та оздоблення поверхні предмета; 2) у живописі та архітектурі – своєрідність художньої техніки; 3) збірний спосіб оформлення багатоголосої музичної композиції в одному з (багатоголосних) музичних складів; 4) рахунок із зазначенням його кількості та вартості.

ФАНТАЗІЯ (від грец. *φαντασια* – уява) – 1) мрія, вигадка, продукт уяви, що змінює вигляд дійсності, яка відображена у свідомості; 2) здатність уявляти, створювати нові самостійні образи, що здійснюються в художніх творах за допомогою фарб, каменю, мови або звуків.

ФАСАД (від франц. *façade*, від *face* – лице, лицьовий бік) – зовнішній вигляд певного боку або частини споруди.

ФЕЄРІЯ (франц. *féerie*, від франц. *fée* – фея, чарівниця) – 1) оповідання про дивовижну красу чи казка про фею; 2) жанр сценічних видовищних мистецтв (театрального, естрадного, циркового, кінематографічного) для якого характерний фантастичний чи казковий сюжет та постановочні ефекти для показу чарівних сцен (драма-феєрія; наприклад «Лісова пісня» Л. Українки); 3) використання казкових елементів для розкриття повноти сюжету (повість-феєрія; наприклад, «Червоні вітрила» Олександра Гріна).

ФЕНОМЕН (від грец. *φαινόμενον* – явище) – 1) незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути, особа; 2) у філософії застосовується для позначення явищ, які досягаються на чуттєвому рівні на противагу слову «ноумен», що означає явище, зрозуміле розумом; 3) у природничих науках – спостережуване явище чи подія.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ (від німец. *Phänomenologie* – вчення про феномени) – напрям філософської думки XX століття (Е.

Гуссерль, Р. Отто, М. Еліаде, Б. Вальденфельс), що набув особливої популярності у релігієзнавстві та філософії культури для дослідження багатоманітних форм досвіду сакрального в культурі. Характерною методологічною стратегією феноменології є «епохе» (грец. «зупинка») – за Е. Гуссерлем, перенесення уваги з предмета на свідомість; усвідомлення того, що предмет конститується в актах свідомості і на цій підставі утримання від категоричних оціночних суджень про предмети і явища у їх каузальності та субстанціональних властивостях внаслідок диференціації їх відмінності від самих явищ. У межах феноменології кожне явище розглядається як феномен – унікальна форма суб'єктивного досвіду переживання світу внаслідок смислової спрямованості свідомості на предмет (інтенціональності), що постає однією із таких самих унікальних і множинних форм. Прикметною рисою феноменології є специфічна ментальність, за якою упізнаються феноменологи, – нейтральність, неупередженість, відмова від здійснення оцінок, відмова від розв'язання метафізичних проблем, орієнтація на конкретну емпіричну плюральність. Феноменологія є світоглядною основою плюралізму та полікультурності. Нерідко звинувачується в онтологічній поверховості, ризомності, релятивації, відсутності світоглядної глибини, зловживанні прикладною описовістю, але при цьому залишається ефективною стратегією у дослідженні найбільш болючих і актуальних питань (феномен чужого, питання толерантності, досвід сакрального у різних релігіях тощо).

ФЕТИШИЗМ (франц. *fetichisme*) – 1) одна з ранніх форм релігійних вірувань, що виявляється в поклонінні предметам неживої природи – фетишам, які уявляються наділеними чудодійною силою; 2) приписування речам самим по собі специфічно соціальних властивостей і внаслідок цього надприродних особливостей. У світових релігіях фетишизм зберігається у поклонінні мощам та іконам (християнство),

священим “ступам” (буддизм), святим місцям та “чорному каменю” (іслам).

ФІЛАРМОНІЯ (від грец. *φίλος* – любов, та *αρμονία* – гармонія) – концертна організація, що пропагує музичні твори, різні жанри естрадного мистецтва. Назва з'явилася у XVII сторіччі, як назва товариств любителів музики. З XIX століття головною метою філармонічних товариств стало пропагування симфонічної музики. В Україні це державні установи, діють з 1926 року, існують в усіх обласних центрах; 10 філармоній мають симфонічні оркестри: Чернівецька, Одеська, Харківська, Донецька, Луганська, Кіровоградська, Миколаївська, Львівська, Дніпровська, Запорізька і Національна філармонія України у Києві.

ФІЛОСОФІЯ (дав.-грец. *φιλοσοφία* – любов до мудрості) – 1) дисципліна, що вивчає найбільш загальні суттєві характеристики і фундаментальні принципи реальності і пізнання, буття людини, відносини людини і світу, про найзагальніші суттєві характеристики людського ставлення до природи, суспільства та духовного життя у всіх його основних проявах; 2) форма людського мислення, теоретична форма світогляду.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – філософський напрямок, який склався під впливом біології в другій половині XIX століття у Німеччині та Франції. На противагу класичному раціоналізму, філософія життя в центр філософської проблематики поставила феномен життя. Завданням філософії життя було осмислення буття людини «вплині життєвого потоку» методологічними засобами філософії, а не науки.

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ – філософська дисципліна, що орієнтована на філософське осягнення культури як універсального й всеосяжного феномена. Термін було введено в науковий обіг в рамках філософії Просвітництва на початку

XIX століття представником німецького романтизму А. Мюллером.

ФОВІЗМ (франц. *fauves* – дикий) – один з напрямків модернізму, для якого характерні поєднання яскравих, «агресивних» кольорів, декоративність, пластичні деформації предметів.

ФОЛЬКЛОР – 1) усна народна творчість; 2) сукупність вірувань, звичаїв, обрядів, пісень, казок та інших явищ народного побуту.

ФОРМАЛІЗМ – 1) метод пізнання, який полягає в передачі змісту формальними (знаковими) способами – графіками, формулами, мовою математики, діаграмами і т. ін.; забезпечує зручне й ефективне використання знання; протилежною до формалізації є інтерпретація; 2) один із напрямів авангардизму в мистецтві початку XX століття, збірне поняття для характеристики дадаїзму, конструктивізму, кубізму, футуризму, абстракціонізму та інших течій, що об'єднували митців, котрі надавали особливої уваги формі художнього твору. Поширився на більшість країн Європи і Америки в усіх видах мистецтва.

ФОРМА КУЛЬТУРНА – сукупність спостережуваних ознак та рис будь-якого культурного об'єкта (явища), що відображають його утилітарні й символічні функції, на підставі яких проводиться його ідентифікація та атрибуція. Поняття поширюється як на матеріальні, так і духовні продукти людської діяльності.

ФОРМАЦІЙНА (лінійна) концепція культури – концепція, запропонована Карлом Марксом (1818 – 1883) та Фрідріхом Енгельсом (1820 – 1895). В її основу закладено вчення про «економічний базис» як основу матеріальноперетворюючої суспільної діяльності людей, що спрямована на задоволення їх матеріальних потреб, та «ідеологічну надбудову», до якої належить і культура. Базис є первинним, але з надбудовою він знаходиться в діалектичному

взаємозв'язку, тому основою формування висококультурної людини як суб'єкта суспільної діяльності виступає саме матеріальне виробництво.

ФОРТИФІКАЦІЯ (від лат. *fortificatio* – зміцнення) – галузь військово-інженерного мистецтва, що охоплює теорію і практику укріплення (фортифікаційне обладнання) місцевості, як під час завчасної військово-інженерної підготовки театрів воєнних дій і території країни, так і в ході війни з метою підвищення боєздатності збройних сил, збільшення їх бойової ефективності, захисту військ, органів управління, населення та об'єктів господарства від впливу засобів ураження противника. При цьому фортифікаційне обладнання включає зведення комплексів фортифікаційних споруд відповідно до оперативно-стратегічних або тактичних планів.

ФОРУМ – 1) у Давньому Римі площа, ринок, що стали центром політичного життя; головний форум Риму – Форум Романум, розвиваючись з VI століття до нашої ери, перетворився на парадний архітектурний ансамбль; 2) масові представницькі збори.

ФРЕСКА (від італ. *fresco* – свіжий) – настінний живопис; картина, написана фарбами по свіжій вогкій штукатурці. Малюванню фресок переважно передують малюнок (графія) на заправі голих контурів композиції. На території України фреска відома з IV століття до нашої ери в будовах Північного Причорномор'я, у грецьких колоніях й у скіфів. Прикрашалися житлові будинки, громадські споруди й гробниці. У Київській Русі була основним видом внутрішнього мистецького оформлення храмів. Тільки в XI – на початку XII століть окрім фресок храми мали мозаїку, якою прикрашали центральну частину, а фресковий розпис покривав усі бокові апсиди, склепіння, стовпи та стіни бокових нав, а часом стовпи арки, галереї, ніші, портали назовні.

ФРОНТИР (від англ. frontier – кордон, порубіжжя) – контактна зона тісної економічної, ментальної, культурної взаємодії прикордонних етносів, статусних груп.

ФУКО, Мішель-Поль (1926 – 1984) – французький філософ, історик, теоретик культури, один із представників структуралізму. Перший період своєї творчості (1960-ті роки) пов'язував зі структуралістськими дослідженнями і створенням особливої наукової дисципліни «археології культури». Аналізуючи історично мінливі форми організації людського буття, намагався розглянути їх як синтез «фундаментальних кодів культури», що керують усіма формами її сприйняття і вартостями, і “чистих практик” застосування цих кодів, що створюють «історичні а ргіогі» науки, раціональності, досвід. Типи історичного а ргіогі у сфері знання називав епістемами. Вважав, що «археологія культури» відрізняється від історії культури своєю спрямованістю не на історію розвитку певного феномена, а на історію «умов його можливості». В другий період своїх наукових досліджень (від 1970 року) звертався до аналізу феномена влади як безособової стихії, що пронизує собою все поле культурних взаємодій. Дослідницький інтерес спрямовувався на розкриття механізму культурної репресії, що втілюється в певному панівному типові дискурсу, котрий легітимує себе як стандарт і зразок. Основні праці: «Історія безумства в класичну епоху», «Народження клініки...», «Слова і речі», «Археологія знання», «Ніцше, генеалогія, історія», «Нагляд і покарання», «Гра влади».

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – традиційна установка на пошук базових «витоків» та «основ» суцього, зокрема, на пошук основоположних культурних цінностей. Притаманний ортодоксальним традиціям як обернення на сакральний авторитет минулого, як намагання повернутися до «грунту», наприклад, через буквальне однозначне тлумачення священних текстів.

ФУНДАМЕНТАЛЬНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ – охоплює теорію та історію культури людства (яка складається з багатьох окремих культур із власною системою змістів, сутністю, внутрішньою логікою), розроблення категорій та методів її дослідження.

ФУНКЦІОНАЛІЗМ (від лат. *function* – виконання) – 1) один з основних методологічних підходів в культурології та соціальній антропології, що полягає у розгляді суспільства як системи, що складається із структурних елементів (інститутів), які функціонально пов'язані один з одним і виконують певні функції по відношенню до суспільства як цілого (Е. Дюркгейм, Б. Малиновський, А. Радкліфф-Браун, Г. Спенсер); 2) течія в європейській, а потім в американській архітектурі, що виросла з конструктивізму початку ХХ століття й остаточно оформувалася в 1930-х роках, в основі якої – прагнення архітекторів до максимальної утилітарності, функціональності будівель, тобто до чисто функціонального проектування та найбільш раціональних прийомів будівельної техніки; відбувалася характерна для всього авангардного мистецтва початку ХХ століття підміна художньо-образного начала естетичним формоутворенням.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗНАКИ – предмети, створені людьми для якихось практичних цілей, що розглядаються як носії соціальної інформації.

ФУТУРИЗМ (від лат. *futurum* – майбутнє) – авангардистський напрям у літературі і мистецтві ХХ століття, представники якого намагалися створити мистецтво майбутнього, відкидали класичну художню спадщину, насаджували ідеї фантастики, урбанізму, крайнього формалізму. Виник в Італії на початку ХХ століття. Перші спроби футуристичної поезії українською мовою зробив Василіск Гнедов. Вже в 1913 році лідер українського футуризму Михайль Семенко видав збірку поезій «Prélude», а в

1914 році – «Дерзання» і «Кверофутуризм». Деякий час під впливом футуризму був Микола Бажан. У мистецтві до футуризму належали О. Екстер, О. Богомазов, почасти А. Петрицький, В. Єрмилов, К. Малевич, Є. Прибильська, Є. Сагайдачний, О. Сорохтей, графік П. Ковжун, члени українського футуристичного гуртка в Києві і група митців з кола «Нової Генерації».

ФУТУРОЛОГІЧНЕ ПРОЕКТУВАННЯ (від лат. *futurum* – майбутнє) – авангардистська течія в архітектурі, дизайні та містобудуванні середини ХХ століття, представники якої створювали свідомо утопічні проекти «міст майбутнього», прагнучи своїми парадоксальними, фантастичними ідеями відкрити нові шляхи, вивести проектування з глухого кута функціоналізму й стандартного прагматичного мислення.

Х

ХАРИЗМА (грец. *χάρisma* – милість, божественний дар) – наділення особистості властивостями, що викликають високу повагу до неї та безумовну віру в її можливості; висока обдарованість, особлива привабливість. Притаманна безумовним суспільним лідерам, історичним особам, які виявили безперечну здатність вести за собою людські маси: вожді, пророки, царі, полководці, революційні лідери, голови держав, керівники великих компаній.

ХЕПЕНІНГ (англ. *happening* – випадок, подія) – різновид мистецтва дії (перформанс, мистецтво процесу, мистецтво демонстрації), один із проявів акціонізму, спрямованого на заміну традиційного художнього твору простим жестом, розіграною виставою, спровокованою подією. Певна форма дій, акцій, учинків, під час яких митці намагаються залучити глядачів до гри, сценарій якої намічений тільки приблизно. Вид рухомого твору, в якому докільця, речі відіграють роль не менш вагому, ніж живі учасники акції. Є ігровою імпровізацією, яка дає вихід різноманітним підсвідомим спонукуванням. Творчість у стилі хепенінг полягає в маніпулюванні об'єктами і людьми в просторі.

ХІАЗМ (давні.-грец. *χιασμός* – хрестоподібне розташування) – 1) вживаний у поезії мовностилістичний прийом, котрий полягає у переставленні головних членів речення (різновид інверсії) задля увиразнення віршованого мовлення; різновид анаграми, але в сув'язі з іншими засобами віршованої фоніки; 2) в образотворчому мистецтві зображення людської фігури, яка стоїть, де тяжкість тіла перенесена на одну ногу (опорну); піднятому при цьому стегну відповідає опущене плече, а іншому, опущеному стегну, – підняте плече; був відомий античним скульпторам і заново відкритий майстрами раннього Відродження.

ХОР (давні.-грец. *χορός* – натовп) – колектив співаків, які разом виконують який-небудь вокальний твір з інструментальним супроводом чи без нього. Співаків, артистів хору називають також хористами.

ХОРИ – у ранньохристиянських церквах місце перед вівтарем, передбачене для півчих і відділене огорожею від решти приміщень церкви. Пізніше в західноєвропейських країнах хорами стала називатися вся східна (вівтарна) частина церковного будинку. Хорами називається також балкон або галерея всередині великої парадної зали.

ХРАМ – архітектурна споруда, призначена для здійснення богослужінь і релігійних обрядів.

ХРИСОЕЛЕФАНТИНА СКУЛЬПТУРА (від грец. *χρυσός* – золото та *ελεφάντινος* – слонова кістка) – скульптура із золота і слонової кістки. Була характерна для античного мистецтва (статуї богів); складалася з дерев'яного каркасу, на який наклеювалися пластини зі слонової кістки, які передавали оголене тіло; із золота виконувалися одяг та волосся.

ХРИСТИЯНСТВО (від грец. *Χριστός* – Месія) – один із напрямів єдинобожжя. Поряд з ісламом та буддизмом входить до числа трьох світових релігій. Характерною рисою християнства, яка вирізняє його серед інших напрямів єдинобожжя, є віра в Ісуса Христа як втілення і прояв Бога заради спасіння всього людства і людського суспільства і настанови в істині. На відміну від християнства, іслам та юдаїзм не визнають Ісуса Христа як одну з іпостасей Всевишнього. Одна з авраамічних релігій (семітського походження, також юдаїзм, іслам). Зародилося на сході Римської імперії (території сучасного Ізраїлю, в Палестині) у I столітті. Християнська Церква, як фактично єдина географічно-адміністративна спільнота, проіснувала приблизно до 484 року, хоча з кінця I століття в ній виникали різні секти, протистояння. Остаточний розкол Християнської Церкви на

Східну (Православ'я) та Західну (Католицизм) відбувся у 1054 році, а у 1517 році виник Протестантизм – третє основне розгалуження в християнстві.

ХРОНІКА (грец. *Χρόνος* – час) – виклад найважливіших подій того чи іншого періоду в хронологічному порядку; різновид історичної літератури, зібрання записів з викладом найважливіших подій того чи іншого періоду в хронологічному порядку. У Стародавній Русі хроніки називали літописами. Поряд з анналами та літописами – один з популярних історичних жанрів у Середньовіччі, що як правило вівся ченцями латиною. Хроніками називають також художні літературні твори, в яких послідовно розкривається історія суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу. В Україні: «Хроніка літописців стародавніх» Феодосія Софоновича; Хроніка Кам'янця-Подільського – рукописне історичне джерело з історії України 1440–1678 років; «Хроніка Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря» – монастирський літопис, складений у 1701–1736 роках й написаний українською книжною мовою XVIII століття та ін.

«ХРОНОЛОГІЯ» А. Римші – п'яте острозьке видання Івана Федорова. Невеличка дваркушева листівка, (текст вміщено на внутрішніх сторінках), випущена в світ 5 травня 1581 року в Острозі. Це своєрідний календар: подано латинські, єврейські та «прості», тобто народні назви 12 місяців («вресень», «грудень», «просинець»), а в коротких дворядкових віршах, написаних тодішньою книжною українською мовою, повідомлено про найважливіші біблійні події, які відбулися в ці місяці.

ХРОНОТОП (від грец. *χρόνος* – час і *τόπος* – місце) – взаємозв'язок часових і просторових відносин в художньому творі. Культурно осмислена позиція художнього твору, більш стійкі й об'ємні моделі якої складаються з елементарних. Кожен мотив має свій хронотоп, а отже, вони можуть співіснувати,

взаємовключатися, переплітатися, зіставлятися, протиставлятися, або перебувати в більш складних взаємовідносинах. Розглядаючи художній час і художній простір, слід виходити з того, що хронотоп та мотиви, які його розширюють й ускладнюють, мають сюжетне значення, являючись організаційними центрами основних подій.

ХУДОЖНІЙ НАПРЯМОК – течія у мистецтві, що має ідейне, програмне або теоретичне оформлення. Як правило, художній напрямок об'єднує кілька різних течій.

ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ – специфічний для мистецтва спосіб відображення дійсності, її узагальнення у конкретно-чуттєвій формі, що безпосередньо сприймається. Це основа будь-якого мистецтва. Являє собою органічну єдність чуттєвого й логічного, конкретного й абстрактного, безпосереднього й опосередкованого, зовнішнього й внутрішнього, явища й сутності, форми й змісту. Втілює певні естетичні цінності та ідеали митця. Способом сприйняття образу є не лише його споглядання, а й переживання.

ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ – система художніх форм, наділених певною якістю і змістовною виразністю, що притаманна конкретному історичному періоду у розвитку культури; єдність змісту, образної системи та художньої форми, що склалась у певних суспільно-історичних умовах.

ХУДОЖНІ МОВИ – системи мистецьких засобів, за допомогою яких художник осмислює, переживає і зображує дійсність у творах мистецтва. Є природними мовами, що склалися, як і словесні, впродовж тисячоліть історії культури. Як знакові системи відповідають функціональним вимогам, що висуваються до лінгвістичних систем. Формують передумови художнього сприйняття світу, є носіями різноманітних проявів творчої активності в духовній сфері (художнього мислення, образного синтезу, інтуїції, пам'яті, сублімації емоцій тощо), забезпечують художнє втілення і комунікацію. При цьому

становлять окремий клас мов, що значно відрізняються від вербальних. Кожному виду мистецтва притаманна своя система художніх засобів, що мають різну чуттєву основу, від якої залежать сенсоутворюючі складові (колір, простір, перспектива, світлотінь, гармонія, ритміка, контраст, темборація, тональність, лад тощо).

ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА – складне, багат шарове утворення, яке об'єднує всі види мистецтва, сам процес художньої творчості. Його результати і систему заходів по створенню, збереженню і розповсюдженню художніх цінностей, вихованню творчих кадрів і глядацької аудиторії. Ядром художньої культури є мистецтво з особливостями його впливу на суспільство в цілому і на особистість зокрема. Особливість мистецтва, його відмінність від усіх інших видів людської діяльності полягає в тому, що воно відображає дійсність у формі художніх образів. Мистецтво збагачує людину знаннями про світ, дає можливість співпереживати і відчувати естетичну насолоду.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА – мистецтво слова (письмового і в широкому сенсі – усного, оскільки воно безпосередньо пов'язане з усною народною творчістю – фольклором). Зародилася у формі пісні, епічного сказання. Нерозривно пов'язана з трудовою діяльністю людини і з первісною міфологією, космогонією та історією. Зв'язок з писемністю закріплений у слові «літера» – буква. У центрі уваги літератури – людина у всій повноті її діяльності й духовного життя. У літературі людина зображується як неповторна особистість з психічними й фізичними особливостями, індивідуальним мовним стилем, соціальною, побутовою, інтимною конкретизацією тощо. Література являє собою вид мистецтва, засобами якого у максимально повній, доступній, багатомірній формі осмислюються дійсність.

Ц

ЦЕЛБАТ (від лат. *caelebs* – неодружений) – у католицизмі обов’язкова обітниця безшлюбності для духовенства, заснована на впевненості, що безроздільно присвятити себе Богу може лише людина, яка не обтяжена сім’єю.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД – розгляд культурно-історичних явищ як осмислення історії розвитку людства через інтегровані галузі спеціалізованих гуманітарних і природничих знань у контексті культурної епохи.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* – громадянський, державний) – людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

ЦИКЛІЧНА МОДЕЛЬ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ – нелінійна модель динамічних процесів, що ґрунтується на ідеї періодичності, повторюваності, зворотності соціокультурних змін (М. Данилевський, П. Сорокін, А. Тойнбі, О. Шпенглер). 1). У класичному варіанті циклічної концепції соціокультурні трансформації відбуваються за замкненим колом: витки розвитку повторюються в часі, а початкова й кінцева точки циклу співпадають. Така модель дозволяє, зокрема, з достатнім ступенем вірогідності описати траєкторію та ритми культурного розвитку традиційного суспільства, в якому протягом історії залишається сильним конвенціональний компонент соціокультурної регуляції й зберігається парадигмальна орієнтація на природні цикли. 2). Для аналізу динамічної соціокультурної системи індустріального й інформаційного суспільства, спрямованих на

активне перетворення природного та соціокультурного середовища, використовується незамкнена циклічна модель з траєкторією еволюційних циклів у формі спіралі, коли у початковій і кінцевій точках витка система проходить подібні, однак не тотожні попереднім циклам стани.

ЦИНІЗМ – демонстративно зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моральності, етики, культурних цінностей, офіційних догм панівної ідеології.

ЦИРК (лат. *circus*) – 1) переважно кругла будівля з ареною (манеж) і трибунами для глядачів; 2) видовища, супроводжувані музичною ексцентрикою, які демонструють силу і відвагу циркових артистів (силачів, акробатів, повітряних гімнастів, жонглерів, еквілібристів, ілюзіоністів, фокусників, берейторів, вершників, велофігуристів, боротьби, муштрувальників свійських і приборкувачів диких тварин тощо) з інтермедіями-буфонадами клоунів, пантомімою і меломімою.

ЦИЦЕРОН, Марк Тулій (106 – 43 до нашої ери) – давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор. Один із зачинателів римської розповідної прози. У листах, відомих під назвою «Тускуланські бесіди» (45 рік до нашої ери), вислів «*cultura animi autem philosophia est*» («проте культура духу є філософія») був спрямований на необхідність духовного, розумового розвитку людини як фактора її вдосконалення. Відтоді слово «культура» починає вживатися як синонім вихованості, освіченості людини, і в цьому значенні воно увійшло в усі європейські мови, в тому числі й українську.

ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ – комплекс духовних детермінантів діяльності людей або окремої людини, що містить уявлення, знання, інтереси, мотиви, потреби, ідеали, установки, стереотипи, переживання людей тощо. Поняття використовують стосовно окремої людини або групи осіб, але не суспільства у цілому. Поняття вперше введено в науковий

обіг американськими соціологами У. Томасом і Ф. Знанецьким в 1920-х роках.

ЦІННІСТЬ – 1) будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого вона живе; вивченню людських цінностей присвячений розділ філософії аксіологія, який підрозділяється на етичну й естетичну аксіологію; сучасні емпіричні дослідження людських цінностей охоплює теорія цінності; 2) властивість того чи іншого предмета, явища задовольняти потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи людей суспільства).

ЦІННОСТІ духовні – соціально схвалювані уявлення більшості людей про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо.

ЦІННОСТІ ЕТНІЧНІ – 1) сукупність історично селектованих культурних традицій етносу, які виділяють як найбільш специфічних, що маркують його історичну й культурну своєрідність; 2) функціонально ефективні та соціально-прийняті форми і технології задоволення інтересів і потреб членів етносу, що сприяють підвищенню рівня їх соціальної інтегрованості.

Ч

ЧАСОСЛОВ – церковно-богослужбова книга, що містить молитви щоденних церковних служб, призначена для вжитку священиків, читців і співаків. Назва походить від слова «часи» (години) – частини церковної служби добового кола богослужінь. Крім незмінних молитов, вміщує змінні піснопіння (тропарі, кондаки), пасхалія, потрібні вказівки церковного уставу тощо. Перше видання Часослову кирилицею з'явилося у 1491 році в Кракові за ініціативи Швайпольта Фіоля. Знані видання: Львівське (1609), Острозьке (1612 р.), друкарні Києво-Печерської лаври (1616, 1625, 1626, 1640, 1657 pp.), пізніше Почаївські Молитвослови (Василіян) 1755 та 1793 років і багато інших.

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура, яка існувала в 100–500 роках нашої ери. Поширена на території лісостепової України між Сіверським Донцем на сході та Дністром, Прутом і вздовж Бугу на заході, а також на південному сході Польщі, у Чехії, Словаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії.

ЧИЖЕВСЬКИЙ, Дмитро Іванович (1894 – 1977) – український вчений, історик філософії, славіст, культуролог. Однією з чільних проблем його історико-філософських досліджень було питання про співвідношення між універсальним і конкретно-індивідуальним (унікальним) у культурі. Намагаючись уникнути крайнощів, вдало поєднав універсалістський підхід, властивий гегелівській філософії, з «індивідуалізуючою» методологією неокантіанства та ідеями етнопсихології про самотність національних культур і світоглядів. Принциповою методологічною засадою цих досліджень виступає теза про приналежність слов'янських культур до антично-європейської духовної традиції й неможливість розуміння європейської культури без урахування

внеску слов'янських народів. Цю тезу конкретизував у понятті «національної філософії» як специфічної, зумовленої національно-культурним контекстом форми осмислення важливих світоглядних питань, виокремлюючи три чинники, що характеризують її особливості: форма вияву національних думок, метод філософського дослідження і будова («архітектоніка») системи філософії. Фундатор наукового історико-філософського українознавства, Історію філософської думки в Україні аналізував як окремий, самобутній напрям розвитку світового історико-філософського процесу та обґрунтовував її періодизацію. Методологічне підґрунтя цього аналізу становить потрактування історико-філософського процесу в Україні у співвіднесенні з визначальними характеристиками виокремлених ним історичних епох (Князівська доба, епоха бароко, романтичні часи), з творчістю видатних мислителів (Сковорода, Юркевич, Шевченко, Куліш) та народним світорозумінням. Як славіст та історик культури був прихильником ідеї багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку та неідентичності критеріїв науковості гуманітарного знання в межах різних культурних традицій. Відповідно до цього, досліджуючи впливи західної культурно-філософської традиції у слов'янському світі, застерігав проти абсолютизації цієї традиції як єдино можливого універсального еталона і наголошував на взаємовпливах та ретрансляціях. На методологічному рівні застосовував поняття «культурно-історичної» епохи як певного ідеального типу, зміст якого віддзеркалює характерні ознаки духовного стилю певної епохи як унікальної цілісності. Основні праі: «Логіка», «Філософія на Україні: Спроба історіографії питання», «Нариси з історії філософії на Україні», «Філософія Г. С. Сковороди», «Гегель в Росії», «Коменський і західна філософія», «Український літературний барок: Нариси».

ЧУЖИЙ – суб'єкт, що лякає своєю несхожістю із звичним і рідним; образ ворога в культурі. Як «монстр» має свій топос у вигляді «антисвіту» та асоціюється з диваками й іноземцями, табуйованими персоналіями культури (злочинець, юродивий,

маргінал). У ролі Чужого виступає також архетип Тіні як міфологічна фігура.

Ш

ШАМАНІЗМ – віра у те, що людина може бути духовним посередником між світом живих і світом духів. Релігійне явище, властиве народам Сибіру, Центральної Азії, Північної Америки, Індонезії та Океанії. Зазвичай співіснує з іншими формами магії та релігії. Virізняється вірою в особливо могутні надприродні можливості стародавніх професійних служителів культу, зв'язок з духами, та використанням екстатичних технік. Елементи шаманізму існують в усіх сучасних релігіях.

ШАМПОЛЬОН, Жан-Франсуа (1790 – 1832) – видатний французький історик-орієнталіст і лінгвіст, визнаний засновник єгиптології. Завдяки проведеній ним розшифровці тексту Розетського каменю стало можливим читання ієрогліфів і подальший розвиток єгиптології як науки.

ШАРЖ (франц. *charge*) – сатиричне або гумористичне зображення (портрет), у якому за дотриманням подібності карикатурно підкреслено найхарактерніші риси (у мистецтві та літературі).

ШИЗОФРЕНІЯ КУЛЬТУРНА – термін фіксує розрив між релігійним життям і життям соціальним; констатує неможливість суміщення: двох життєвих стандартів – релігійного та соціального; двох культур – релігійної та секулярної. Термін виник у 1950 – х роках в теологічному середовищі США як реакція на збільшення числа «анонімних християн», для яких релігійне життя не було пов'язане з буденним життям.

ШКІЛЬНА ДРАМА – жанр латиномовної релігійної драматургії, що виник на межі XV–XVI століть в країнах Західної Європи. Походження шкільної драми пов'язане зі статутом церковних та світських навчальних закладів, в яких

сценічні вистави були обов'язковими для засвоєння латини. В Україні шкільна драма поширилась (через Польщу) у XVII–XVIII століттях, створювалась викладачами та учнями духовних (братських) шкіл, спрямовувалась проти експансії католицизму. Основна її віршова форма – силабічна, писана українською книжною мовою. Із збережених шкільних драм найдавніша – «Олексій, Божий чоловік» (1674 р.). З останніх найвизначніших творів цього жанру була трагікомедія «Володимир» (1705 р.) Феофана Прокоповича.

ШОК КУЛЬТУРНИЙ – поняття, яке прийняте в культурології та етнопсихології для позначення потрясіння, емоційного чи фізичного дискомфорту, дезорієнтації індивіда, що викликані потраплянням в інше культурне середовище, спілкуванням та взаємодією з представниками інших етнічних спільнот. Поняття ввів у науковий обіг американський антрополог Ф. Боас.

ШОПЕНГАУЕР, Артур (1788 – 1860) – німецький філософ-ірраціоналіст, літературний діяч та критик, відомий своїм вченням про безособову несвідому світову Волю та песимізмом. В його працях - весь основний спектр питань сучасної морфології культури; це – проблеми типології природних форм життя і культури; питання тілесності та її меж; характеру та його різновидів; проблема взаємозв'язку типу темпераменту (меланхолік, сангвінік...) і світогляду (песимістичний та оптимістичний); гендерних аспектів свідомості і культури (чоловічого та жіночого типів мислення та моралі); генія і натовпу, справжніх та ілюзорних цінностей; високої та приземленої (життєйської) типів моралі, тощо («Нариси морфології всесвітньої історії»). Можна вважати Ш. одним з родоначальників базового напрямку філософії культури та культурології – морфології культури, того, хто одним з перших звернувся до проблем культурного моделювання. Однією з великих заслуг Ш. для нашого

сьогодення є переведення проблеми кризи на внутрішній рівень людини. Розпочинає з констатації духовної кризи, як розриву між життям і культурою (філософією, етикою, тощо), негативно визначеного життя та дисонуючого з ним оптимістичного світогляду раціоналістичної філософії (етики)- «Етика і культура», «Свобода воли и нравственность» та ін.

ШПЕНГЛЕР, Освальд Арнольд Готфрід (1880 – 1936) – німецький філософ, один із основоположників філософії культури, культуролог, історик і публіцист. Культурологічна концепція (концепція локальних цивілізацій) вважається однією із найяскравіших в системі філософського знання XIX – XX століть, в якій виклав основні положення нової теорії культури. Вивчаючи особливості соціокультурної ситуації кінця XIX – початку XX століть, виступив із різкою критикою європейського раціоналізму та теорії безперервного прогресу людства. Стверджувала, що історія культури може бути представлена лише як сукупність локальних культур, що виникають послідовно. Кожна з них у своєму розвитку підпорядкована чітким закономірностям, які проявляються в тому, що кожна культура проходить стадії народження, розвитку, розквіту та занепаду. Кожна локальна культура має свій генетичний код – «душу». Саме ця ідея складає ядро концепції історичних циклів. Фундаментальними категоріями в його концепції стають «культура» і «цивілізація», які набувають специфічного звучання: він розділяє та протиставляє ці поняття. Вважав, що перехід культури в цивілізацію знаменує собою перехід від творчості до механізму («Людина і техніка»): вмираючи, культура перероджується в цивілізацію, в надрах якої будь-яка творчість втрачає сенс, вироджуючись у «спорт», техніцизм. Ідеї сприяли розвитку нового напрямку в культурології; теоретичні положення утворюють фундамент для більшості сучасних культурологічних досліджень. Основні твори: «Людина і

техніка», «Метофізична засаднича ідея філософії Геракліта», «Занепад Заходу», «До філософії життя».

Ю

ЮДАЇЗМ (івр. **יְהוּדִיזְם** – єврейська релігія, дав.-грец. **Ἰουδαϊσμός**) – історично сформована етнорелігійна, етико-правова, культурно-світоглядна традиція єврейського народу; одна з найдавніших монотеїстичних (однобожних) і національних релігій, основа авраамічної традиції. Основою юдаїзму є священна історія єврейського народу, що витлумачена як трансляція через покоління знань про єдиного Бога та розвиток його стосунків з обраним народом – від створення світу до теперішнього часу. Вважають, що з моменту дарування Мойсею на горі Синай Декалога євреї отримали Богонатхненний закон – Тору. Слідування Торі та виконання Божих заповідей є головною вимогою юдаїзму. Після зникнення десяти колін Ізраїля лишилися неасимільованими два; назва представників одного з них – «єгуді» (з коліна Юди) – стала синонімом до слова «іврі» (**‘Ivrim** – євреї) та означенням етнічної належності до семітомовних ізраїльтян. Після повернення з Вавилонського полону утвердилася назва «яадут» (євр. **יְהוּדָה**), що нею позначали не лише релігійно-світоглядний складник єврейства, але й єврейський родовід за матір'ю. Термін «юдаїзм» походить з давньогрецької мови (**Ἰουδαϊσμός**).

Я

ЯЗИЧНИЦТВО – 1) релігія, що заснована на поклонінні багатьом богам, ідолопоклонство; 2) у християнському богослов'ї й почасти в історичній літературі – термін для позначення дохристиянських і нехристиянських вірувань. Залишки язичницької побутової обрядовості досі зберігаються у православних віруваннях та культі.

ЯНГОЛ, ангел (дав.-грец. ἄγγελος) – в християнській, мусульманській і юдейській релігіях посередник між Богом і людьми, що виконує волю Бога. У вузькому значенні – духовна істота, створена Богом. У християнській релігії ієрархія янголів складається з дев'яти ступенів, що включають серафимів, херувимів, престолів (що споглядають Бога й відображають його славу), архангелів та інші. Добрі янголи служать Богові й людям (наприклад, янгол-охоронець), злі янголи (диявол, сатана), які збунтувалися проти Бога, схиляють людей до гріха. Грецьке слово «ангелос» (дав.-грец. ἄγγελος) – прямий переклад івритського «мал'ах» (івр. מַלְאָךְ) з тим же значенням, яке походить від архаїчного кореня «посилати», засвідченого в угаритській мові; прямо з івritу позичено й арабське слово «мал'ак» (араб. ملاك).

ЯСПЕРС, Карл Теодор (1883 – 1969) – німецький філософ і психіатр, один з творців екзистенціалізму. Вважав, що екзистенція – унікальне особистісне естество людини, яке втілює в собі духовну, психоемоційну неповторність особи; собистісний характер екзистенції робить її недосяжною для будь-яких логіко-дискурсивних, раціонально-об'єктивних методів пізнавального осягнення. Основні погляди на людину та її існування розглянуті в тритомній праці «Філософія», де обґрунтовуються ряд висновків, що визначили екзистенціальність подальшої творчості. Стверджував, що

центральним поняттям екзистенціалізму є «комунікація»; в філософії важливе місце посідає проблема буття людини в умовах соціальних криз. Запровадив у філософію поняття граничної ситуації – граничними ситуаціями можуть бути смерть, страждання, страх, провина, боротьба. Така ситуація ставить людину на межу між буттям і небуттям. Поставив «питання про провину» – про провину і відповідальність за війну, детально вивчив різноманітні різновиди вини. Нерідко критикував ті два обличчя, якими релігія повернена до людини, – містицизм та авторитаризм. Основні твори: «Розум та екзистенція», «Психологія світоглядів», «Духовна ситуація часу», «Про істину», «Витоки історії і її мета», «Філософська віра».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велика українська енциклопедія. Словник/ Кер. авт. кол. проф. А. М. Киридон. К.: ДУ «Енциклопедичне видавництво», 2015. 1408 с.

2. Енциклопедія історії України: в 11 т., 12 кн. К.: Наукова думка, 2013 - 2019.

3. Енциклопедія сучасної України: у 30 т./ Ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]. Тт. 1 – 22. К. : Поліграфкнига, 2001 - 2020.

4. Історія України: А – Я: енциклопедичний довідник / Упоряд. та наук. ред. : І. З. Підкова, Р. М. Шуст, І. Гирич; наукова рада: В. Смолій (гол.), І. Гирич (відп. секр.) та ін.; кер. проекту О. Дубас. 3-тє вид., доопрац. і доп. К. : Генеза, 2008. 1520 с.

5. Кравич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво: навчальний посібник: у 3-х ч. Львів: Світ, 2003 - 2005.

6. Україна: енциклопедичний словник: історія, культура, освіта, політика, економіка, фінанси, право / Авт.-упоряд. О. М. Сліпушко. К. : Аконіт, 2008. 768 с.

7. Українська мала енциклопедія: у 4 т. / Є. Д. Онацький ; упоряд. та наук. ред. С. Білокінь. К.: Пульсари, 2016

8. Українська радянська енциклопедія: у 12 т., 13 кн./Гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. 2-ге вид. К. : Головна редакція УРЕ, 1974 - 1985.

9. Фольклор/ <https://sites.google.com/site/vsesvitnijliteraturnijproces/home/folklor>

10. Художня культура./ <https://sites.google.com/site/hudoznakultura15/>

ЗМІСТ

Передмова.....	3
А.....	4
Б.....	32
В.....	44
Г.....	54
Д.....	64
Е.....	76
Є.....	86
Ж.....	89
З.....	94
І.....	97
К.....	110
Л.....	142
М.....	147
Н.....	168
О.....	178
П.....	185
Р.....	207
С.....	223
Т.....	243
У.....	255
Ф.....	260
Х.....	268
Ц.....	273
Ч.....	276
Ш.....	279
Ю.....	283
Я.....	284
Використані джерела та література	286

Навчальне видання

Букач Валерій Михайлович
Бакланова Наталія Михайлівна

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

(словник-довідник)

Підп. до друку 24.06.2021. Формат 60х90/16. Папір офсетний.

Гарн. «Times» Друк цифровий. Ум. друк. арк. 16,6.

Наклад 100 пр.

Видавець Букаєв Вадим Вікторович
вул. Пантелеймонівська 34, м. Одеса, 65012.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2783 від 02.03.2007 р.

Тел. 0949464393, 0487431393, 0941259868, email – *7431393@gmail.com*